

Cuprins

STUDII LITERARE

Teodora Dumitru, *De la anticomunism de principiu la anticapitalism pragmatic: Presa literară românească între 1990 și 1993* / 1

Cristina Gogața, *Recuperări postdecembriste și noi grile de lectură. Ana Blandiana, Arhitectura valurilor* / 8

Iulian Bocai, *Consens și valoare (sau despre paradoxurile ideii de canon)* / 15

Calina Parău, *Modernitatea și formele necunoscutului - prezența formelor lacunare* / 21

Denisa Frătean, *Influențe Secession în lirica blagiană* / 29

Olga Grădinaru, *Triunghiuri relaționale și coliziuni psihologice în proza lui I. Bondarev* / 35

Mihaela Mudure, *Iubire etruscă* / 43

ISTORIE ȘI STUDII CULTURALE

Dragoș Sdrobiș, Valentin Maier, *100 Years of Romanian Education: Failures and Achievements* / 46

Lucrezia Savasta, *The Human Capital of the Kurdish Region of Iraq. Kurdish returnee(s) as a possible agent for a state-building process solution* / 56

Paul Bruszanowski, *Ultimele cinci săptămâni ale Austriei imperiale habsburgice (7 octombrie – 11 noiembrie 1918) (O cronologie a Unirii Transilvaniei cu România după presa vremii. II)* / 63

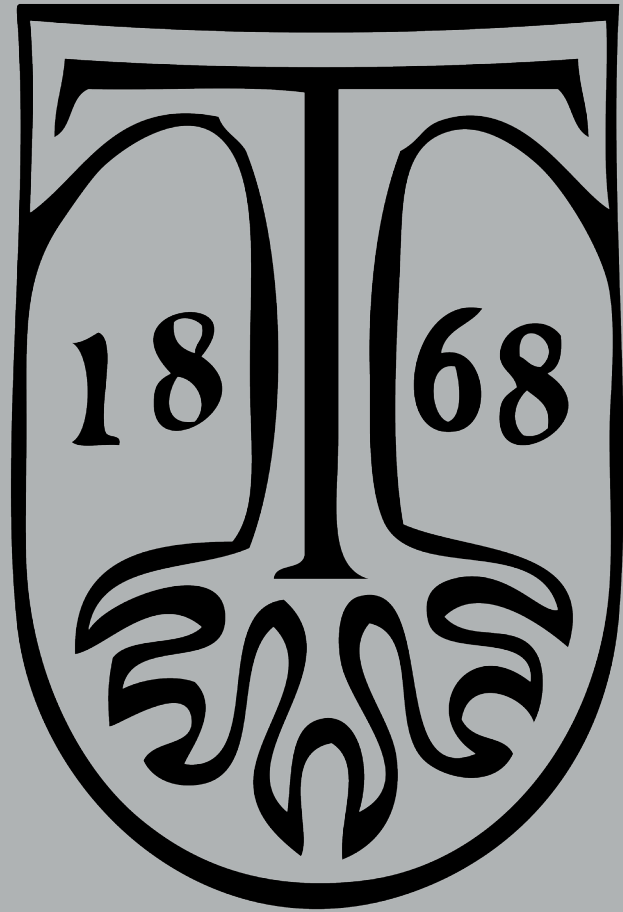
Raul-Marian Todor, *Activitatea sportivă a Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu în perioada interbelică* / 70

Constantin Tonu, *În lipsa corpului delict. Reflecții asupra vremurilor escatologice contemporane* / 75

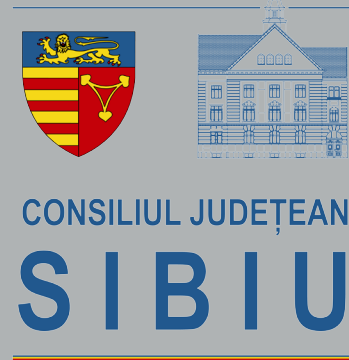
Iulia Elena Hossu, *Rolul dublei cetățenii în viața familiilor transnaționale - Cazul Republicii Moldova* / 81

ȘTIINȚE SOCIALE

Raluca Mureșan, *Etica cercetării științifice în domeniul științelor sociale* / 92

Revista TRANSILVANIA a fost fondată în ianuarie 1868, ca platformă ideologică și științifică a Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român. Din 2017, este editată de Complexul Național Muzeal ASTRA sub autoritatea Consiliului Județean Sibiu. Apare în parteneriat academic cu Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu. Din 2009, Revista TRANSILVANIA este indexată în bazele de date SCOPUS și EBSCO.

TRANSILVANIA

SIBIU, 3/2019

3/2019

TRANSILVANIA

TRANSILVANIA: serie nouă, anul XLVII (CLI)

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC:

prof. univ. dr. Ștefan Afloroaei
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România)
prof. univ. dr. habil. Constantin Chiriac
(Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România)
prof. univ. dr. Petr Kopecký
(Universitatea din Leiden, Germania)
prof. univ. dr. Mihaela Miroiu
(Școala Națională de Studii Politice și Administrative, România)
acad. pr. prof. univ. dr. Mircea Păcurariu
(Academia Română)
acad. prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop
(Academia Română)
conf. univ. dr. Marci Shore
(Universitatea Yale, Statele Unite ale Americii)
prof. univ. dr. Ștefan Sienerth
(Universitatea „Ludwig Maximilian” din München, Germania)
prof. univ. dr. habil. Andrei Terian
(Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România)
acad. prof. univ. dr. Alexandru Zub
(Academia Română)

REDACȚIA:

Redactor-șef:

Radu Vancu

Redactori:

Dragoș Varga
Vlad Pojoga

Secretar de redacție:

Ștefan Baghiu

Tehnoredactor:

Mihaela Basarabă

Tipar:

Print ATU

Revista editată de
Complexul Național Muzeal ASTRA,
sub autoritatea Consiliului Județean Sibiu

Director general C.N.M. ASTRA:
Ciprian Anghel Ștefan

Redacția și administrația:
550182 Sibiu, Piața Mica, nr. 11
Tel./fax: +40 269 202 400

revistatransilvania@muzeulastra.com
www.revistatransilvania.ro

office@muzeulastra.com
www.muzeulastra.com

TRANSILVANIA: New Series, Year XLVII (CLI)

ADVISORY BOARD:

Prof. Ștefan Afloroaei
(Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania)

Prof. Constantin Chiriac
(Lucian Blaga University of Sibiu, Romania)

Prof. Petr Kopecký
(Leiden University, Germany)

Prof. Mihaela Miroiu
(The National University of Political Studies
and Public Administration, Romania)

Acad. Prof. Mircea Păcurariu
(Romanian Academy)

Acad. Prof. Ioan-Aurel Pop
(Romanian Academy), Babeș-Bolyai University of Cluj, Romania

Assoc. Prof. Marci Shore
(Yale University, USA)

Prof. Stefan Sienerth
(Ludwig Maximilian University of München, Germany)

Prof. Andrei Terian
(Lucian Blaga University of Sibiu, Romania)

Acad. Prof. Alexandru Zub
(Romanian Academy)

EDITORIAL TEAM:

Editor-in-Chief:
Radu Vancu

Editors:
Dragoș Varga
Vlad Pojoga

Editorial Secretary:
Ștefan Baghiu

DTP:
Mihaela Basarabă

Printed at:
Print ATU

Journal edited by
ASTRA National Museum Complex
under the authority of the Sibiu County Council

General Manager ASTRA NMC:
Ciprian Anghel Ștefan

Contact:
550182 Sibiu, Piața Mică, nr. 11
Tel./fax: +40 269 202 400

revistatransilvania@muzeulastra.com
www.revistatransilvania.ro

office@muzeulastra.com
www.muzeulastra.com

Contents

LITERARY STUDIES

Teodora Dumitru, *From Theoretical Anti-Communism to Pragmatic Anti-Capitalism: Romanian Literary Magazines Between 1990 and 1993* / 1

Cristina Gogața, *Post Communist Restorations and Re-readings. Ana Blandiana's Arhitectura valurilor / Arhitecture of the waves* / 8

Iulian Bocai, *Consensus and Value (About the Paradoxes of the Canonic Idea)* / 15

Calina Parău, *Modernity and the Children the Unknown - The Presence of Lacunar Forms* / 21

Denisa Frătean, *Secession Influences in Blaga's Poetry* / 29

Olga Grădinaru, *Relational Triangles and Psychological Collisions in Yu. Bondarev's Prose* / 35

Mihaela Mudure, *Etruscan Love* / 43

HISTORY AND CULTURAL STUDIES

Dragoș Sdrobiș, Valentin Maier, *100 years of Romanian Education: Failures and Achievements* / 46

Lucrezia Savasta, *The Human Capital of the Kurdish Region of Iraq. Kurdish Returnee(s) as a Possible Agent for a State-Building Process Solution* / 56

Paul Brusanowski, *The Last Five Weeks of Hasburg Imperial Austria (October - November)* / 63

Raul-Marian Todor, *Sporting activities at Gheorghe Lazăr State High School of Sibiu between the two World Wars* / 70

Constantin Tonu, *Without Corpus Delicti: Reflections on Contemporary Eschatological Tmes* / 75

Iulia Elena Hossu, *The Role of Dual Civtizenship in the Life of Transnational Families in the Republic of Moldova* / 81

SOCIAL SCIENCES

Raluca Mureșan, *The Ethics of Scientific Research in Social Sciences* / 92

De la anticomunism de principiu la anticapitalism pragmatic: presa literară românească între 1990 și 1993

Teodora DUMITRU

Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, Academia Română
G. Călinescu Institute of Literary History and Theory, The Romanian Academy
Personal e-mail: teodoralilianadumitru@gmail.com

---

*From Theoretical Anti-Communism to Pragmatic Anti-Capitalism: Romanian Literary Magazines
Between 1990 and 1993*

In this paper I analyze how the literary magazines in the early years of Romanian post-communism began to update their strong anti-communist position with a series of doubts concerning capitalism. It was not about capitalism per se, which inspired a rather favorable perception, but about the austerity measures imposed after 1989 during the transition from the communist centralized market to the post-communist free market. Given its generosity toward financing the literary superstructure, the communist regime began to be reconsidered in a rather favorable light when compared to the financially decompressed post-communist present. The inherent comparison between the “generous” communism and the austere capitalism triggered an ideological tension relevant for the post-communist Romania.

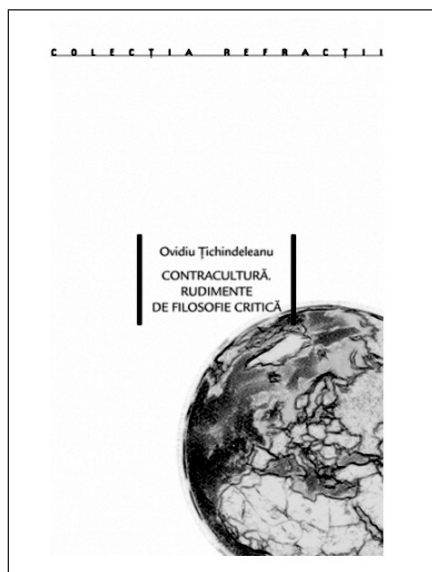
Keywords: pragmatic, literary criticism, revisionism, literary canon, communism, post-communism, capitalism, anti-capitalism

Uniți sub comunism pentru contracararea unui dușman comun, regimul ceaușist, scriitorii și criticii literari s-au reorganizat după 1989 în grupuri de interese, fiecare dintre acestea mimând mai mult sau mai puțin imunitatea la conjunctural și acțiunea în serviciul interesului național. Imediat după căderea comunismului, s-a crezut că libertatea aliată cu economia de piață înseamnă nu doar eliberare de cenzură și restricții de ordin material ori simbolic, ci și de schizoidia și de războaiele interne care-i opuseseră pe oamenii Partidului cetățenilor mai puțin aderenți la dogma oficială, angajați în proiecte (potențial) subversive sau chiar în critici manifeste la adresa regimului. În realitate, după 1989 schizoidiile

au continuat ori s-au reconfigurat, iar metehnele general umane – carierismul, corupția, oportunismul – și crearea de noi dialectici în acolada naționalism vs. cosmopolitism, conservatorism vs. progresism au continuat să genereze dispute inclusiv în viața literară, perpetuând sau recalibrând tensiuni mai vechi¹.

Cea mai vizibilă configurare de poziții o reprezintă polarizarea lumii literare post-1989 între, pe de o parte, adepții conservării canonului literar construit în comunism și a criteriilor presupuse a se fi aflat la baza constituirii acestuia și, pe de altă parte, adepții revizuirii canonului literar din comunism și a fundamentelor lui teoretice. Primii – între care pot fi numărați critici ca Eugen Simion, Valeriu Cristea, dar și lideri ai generației

1980 ca Mircea Cărtărescu, Ion Bogdan Lefter ș.a. – se revendică de la principiul autonomiei esteticului (în linia tradiției autohtone reprezentate de T. Maiorescu și E. Lovinescu), punând în prim plan reușita estetică a unei opere și subordonându-i acesteia comandamentele de ordin etic sau de altă natură. Pentru adepții revizuirii – între care voci marcante ale exilului, de la Paul Goma la Monica Lovinescu, dar și literați din țară ca Al. Cistelean, Marta Petreu, Gheorghe Grigurcu ș.a. – mai important decât primatul esteticului devin criteriul etic (implicând direct atitudinea scriitorilor față de regimul comunist, presupusul lor colaboraționism sau, dimpotrivă, curajul de a propune o formă sau alta de refuz al colaborării) și criteriul alethic (ținând de aflarea „adevărului” despre realități/ documente/ scrieri oculte de regim)².

Atât adepții revizuirii, cât și cei ai conservării canonului ante-1990 se regăsesc însă în marginile unui crez anticomunist cu valoare de axiomă – ambele tabere pretinzând că activitatea lor ante-1990 sau atitudinea față de ideologia și regimurile din România postbelică a fost, prin esență, anticomunistă, diferența dintre abordările lor ținând doar de mijloacele imaginării luptei contra regimului. Anticomunismul de principiu era, așadar, probabil singurul element pe care adepții conservării și cei ai revizuirii canonului literar post-1989 îl mai aveau în comun. Cu toții funcționau sub premisa că răul comunist a trebuit contracara într-un fel sau altul, prin factorul estetic sau prin atitudinea etică, și că după 1989 tot ce trebuia întreprins se situa în paradigma depășirii sau ruperii de trecutul recent comunist. Totuși, acest anticomunism axiomatic, de principiu, al legatarilor canonului din comunism și ai contestatarilor acestuia începe de timpuriu să fie secondat de o critică a efectelor capitalismului real, vizibile în România chiar din primul an de postcomunism. În aburii euforiei generate de căderea regimului lui Nicolae Ceaușescu, se resimt tot mai

concret darurile otrăvite ale tranziției spre capitalism conducând spre concluzia că libertatea și democrația nu coincid necesarmente cu liberalo-capitalismul – realitate bine documentată, de altfel, în teoria și istoria politică³. Politicile de austeritate ale așa-zisei „tranziții” spre capitalism, privatizarea cu efectul ei nescontat – creșterea alarmantă a șomajului, inflația, restrângerea controlului statului asupra economiei, convertirea vechilor elite / nomenklaturiști din comunism în mari proprietari și afaceriști ai zilei⁴, invazia de mărfuri străine de slabă calitate, inclusiv în sfera literaturii, nu mai lasă loc himerelor de care mulți se lăsaseră purtați în iarna dintre 1989 și 1990. Libertatea în sine, aparent scopul ultim al tuturor demersurilor anticomuniste, ajunge după 1989 să fie tot mai mult resimțită ca o „sub-categorie a libertății de consum”, pe măsură ce gândirea de tip liberal este impusă ca „fundament apriori al oricăror politici democratice”⁵.

În acest context, revizionismul și conservatismul ajung, umăr lângă umăr, să deconstruiască imaginea idealizată a capitalismului, să conștientizeze și chiar să regrete explicit beneficiile de care, în pofida compromisurilor asociate (cenzura, controlul politic etc.), câmpul literar – autorii, critica, presa, editurile etc. – se bucurase în comunism. Chiar dacă nu se varsă explicit și imediat spre o critică a capitalismului în sine, acest nou tip de alertă sau de punere în gardă, comandată de aspectele practice ale existenței cotidiene în postcomunism⁶, e suficientă pentru a semnaliza apariția unei contradicții sau a unei tensiuni ideologice majore în câmpul tactic al moștenitorilor comunismului românesc. Astfel, dimensiunea etico-alethică a anticomuniștilor, revizionismul și conservatismul deopotrivă, adică datoria de a afla și afirma *adevărul* despre perioada comunistă – *adevăr* presupus a legitima incriminarea cu mai multă forță a comunismului, concomitent cu operația simetrică de idealizare a capitalismului –, ajunge să fie subminată progresiv de o dimensiune pragmatică ilustrată de o critică a efectelor capitalismului real. În timp, aceasta va duce la o critică directă a capitalismului, mai consistentă în spațiul românesc începând cu anii 2000 și mai profesionist abordată odată cu coagularea grupului de la *CriticAtac*⁷.

În acest tablou general al societății românești post-1989, soarta revistelor de cultură, a editurilor, a instituției criticii literare s-a arătat de timpuriu precară sub zodia economiei de piață, oferind un contrast tot mai favorabil vechiului regim. În genere, noua paradigmă economică poartă tot blamul. Taraba, se constată, a luat locul librăriilor⁸. Item exponențial al tranziției spre economia de piață, taraba e asociată și cu invazia de „colorați”, respectiv cu „bișnița”⁹ *qua* spirit antreprenorial incipient, facilitată de imigrația arabi, turci și de romi, unelte insesizabile, dar agere ale capitalului emergent¹⁰. Pentru a supraviețui, revistele de cultură sunt obligate să facă o serie întreagă de concesii,

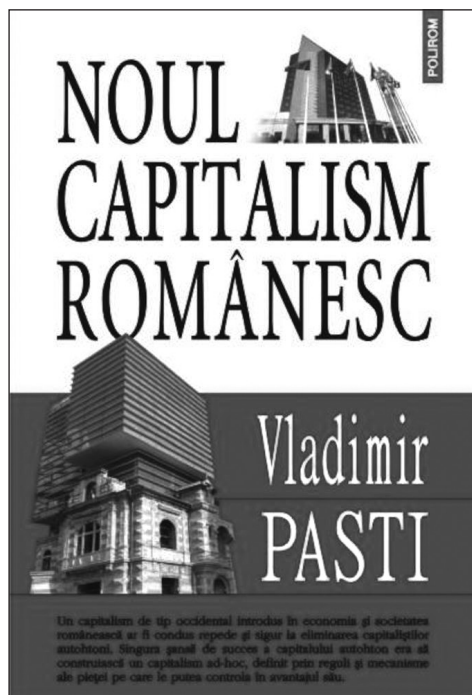

începând cu rezervarea de pagini pentru reclame la produse mai mult sau mai puțin „culturale”. Pe acest fond, încep să fie recunoscute merite sau sesizate diferențe care pozitivază politici duse în comunism, toate ținând de implicarea statului în finanțarea culturii. Pragmatismul castrează anticomunismul de paradă. În comunism, statul controla cultura, da, dar o și finanța, se scrie tot mai des în reviste după 1990¹¹. Se produc implorări și somații care solicită intervenția și protecția statului pentru stimularea culturii, de tipul reacției concertate lansate în primăvara lui 1991 de revistele *Vatra*, *Apostrof*, *Arca*, *Astra*, *Familia*, *Transilvania*, *Orizont* ș.a., care semnează împreună un apel *Către Guvernul și Parlamentul României*, apărut în *Vatra*, unde se semnalează „starea materială precară a tuturor revistelor de cultură, precum și indiferența factorilor de decizie ai Executivului și Legislativului privind conservarea și perpetuarea acestor reviste ca bunuri de valoare națională”. Mai realiste sau mai fanteziste, solicitările sunt de tipul: „Ministerul Culturii și Ministerul Finanțelor să recunoască statutul de instituții profesionale revistelor de cultură, artă și literatură, intrând astfel sub protecție financiară; organul legislativ să dea curs imediat tuturor inițiativelor Ministerului Culturii – SPONSORIZAREA CULTURII de către agenții economici, crearea unei BĂNCI PENTRU CULTURĂ” etc.¹² Rămase fără ecou, cel puțin pe termen scurt, solicitările se transformă în vituperări și lamentații ultimative, cu concluzia că în comunism cultura o ducea mai bine. Libertatea adusă de „tranziția” spre economia de piață se revelează a fi totuna cu „MOARTEA CULTURII ROMÂNE” – titlu de primă pagină din *Vatra*, în decembrie 1991, continuat în pagina a doua printr-un „protest”: „Nu credeam ca la nici doi ani de la Revoluție să ajungem într-un asemenea impas – umilitor pentru noi, tragic pentru soarta țării. Ne-am exprimat și înainte dezacordul față de subminarea din interior a culturii noastre datorită existenței cenzurii și iresponsabilității celor care în loc să apere cultura, o înjoseau de fapt, subordonând-o total Puterii. Acum cultura este pur și simplu abandonată”¹³. Ultima pagină e ocupată de informația: „Revista noastră își suspendă apariția până la decizia guvernului de a sprijini cultura națională!” Tot despre „[m]oartea culturii române” – leitmotiv al stării de spirit de la finele lui 1991 – scrie, pe ultima pagină a revistei *Apostrof*, în același decembrie 1991, Marta Petreu: „Izbită din plin de escaladarea prețurilor la hârtie și manoperă tipografică, boicotată de sistemul central de difuzare, cultura scrisă agonizează de doi ani: e firesc ca, în sfârșit, acum, să moară. Asistată de indiferența guvernului. A Parlamentului. A partidelor politice [...]. Ce n-a îndrăznit să facă nici Ceaușescu – să provoace falimentul Uniunii Scriitorilor și al editurilor – reușesc să provoace acum, spalându-se pe mâini, instituțiile reunite întru cinism ale originalei

noastre democrații”¹⁴. Mircea Martin opinează în aceeași gamă, cerând tratament preferențial în sfera culturii, adică și privatizare, și subvenție din partea statului: „Bine ar fi dacă, susținând cu toată convingerea procesul privatizării la noi, am reuși să menținem implicarea statului în subvenționarea culturii fără, bineînțeles, pretenția vreunui control de ordin politic sau ideologic”¹⁵. Comentând soarta culturii, aruncată după 1989 într-o „criză materială fără precedent”, Nicolae Manolescu arată și el că „[s]-au distrus instituțiile vechi comuniste care, cum-necum, funcționau. Practic, cultura era subvenționată de stat. Noi știm cu ce preț. Dar în momentul de față, statul nu o mai subvenționează, argumentând că se comportă ca un stat democratic, în care cultura nu mai este de resortul lui, ci al altor instituții”¹⁶. Artificiu retoric sau vorbe spuse la mânie, vituperările de acest tip arată de cât de puțin a fost nevoie pentru ca anticomunismul de principiu al scriitorilor și criticilor români să transforme într-o privire nostalgică asupra comunismului identificat acum cu etatismul filocultural. Cenzura, șicanele, endogamia culturală impusă de național-ceaușismul ultimului deceniu de comunism par simple deficiențe ale unui sistem perfectibil în comparație cu spectrul vidului cultural cu care amenință zorii capitalismului abia mijiți. Economia de piață, se mai constată, favorizează „prostocrația” chemată să decidă asupra valorii¹⁷, literatura comercială, degradarea prestigiului criticului literar și a literaturii în genere – un proces devenit, de altfel, familiar și altor state foste socialiste (vezi cazul Poloniei, care, după 1989, odată cu dispariția cenzurii, se confruntă cu dispariția ideii de operă „canonică” și de „grand récit”, canonul confundându-se tot mai mult cu opțiunea personală a cititorilor¹⁸). Mircea Martin rezumă bine situația,

îndeosebi în ce privește statutul criticului literar: „Însăși libertatea de expresie de care se bucură presa în genere [...] nu joacă în favoarea prestigiului criticii literare. Intruziunea politică anterioară, cenzura, teroarea creau un climat tensionat la extrem în cadrul căruia cuvântul bine măsurat al criticii avea un ecou și o autoritate ieșite din comun. Faptul însuși de a comenta favorabil o carte «cu probleme» atrăgea atenția, simpatia și respectul publicului. Prin selecția și prin judecata sa de valoare, prin strălucirea comentariului său, criticul literaturii curente putea fi atunci un director de conștiință”¹⁹. Trebuie observat, în acest excurs al lui Martin, faptul că nu doar noua filozofie economică deranjează actul de cultură, dislocând habititudini și statute considerate anterior „anormale”, *i.e.* specifice capitalismului de stat ceaușist, dar judecate acum drept „normale”, adică favorabile actului de cultură. Așadar nu doar noua filozofie economică deranjează, ci și ideea de libertate în sine, asociată ideii de democrație: în 1991, chiar „libertatea de expresie” (și nu neapărat privatizarea, inflația, șomajul etc.) se constată a fi dăunătoare „prestigiului criticii literare”. Andrei Pleșu, unul dintre primii care-și permit după 1989 să abordeze cu „cinism” ideea de democrație (o „dictatură a cantității”!), merge mai departe decretând, în plus, incompatibilitatea dintre democrație și conceptul de cultură, care ar fi unul eminamente ierarhic: „E foarte greu să-ți îngădui, la noi, în momentul față, să ai rezerve față de democrație. Eu m-am mulțumit până acum să spun că, măcar în materie de cultură, democrația nu-i o soluție – aici nu există decât elite și ierarhii, care ies din regimul propriu-zis al democrației și a impune democrația ca principiu de organizare culturală mi se pare o deviere, o neînțelegere fundamentală. Dacă e să

fi puțin cinici, democrația e o formă de dictatură a cantității”²⁰.

Dacă Martin propunea pentru sfera culturii, ca tratament preferențial sau protecționist, hibridul „și privatizare, și subvenționare”, în epocă s-a vehiculat chiar iluzia că s-ar fi putut opera o izolare a culturii de restul ansamblului economic național și supranațional, prin care cultura locală (doar ea, dar de ce doar ea?) să fie lăsată să funcționeze *altfel* decât economia de piață sau *în ariergarda* acesteia, într-o desincronizare programată: „măcar să nu fi apărut graba de a aplica principii ale economiei de piață în cultură”, scrie cu melancolie Mihai Sin²¹. O opinie similară avusese Andrei Pleșu: „La noi, trecerea abruptă la economia de piață în cultură riscă să catastrofizeze domeniul. Eu sunt de părere că domeniul culturii trebuie lăsat la urmă în acest proces rapid de reformă”²².

În aceste condiții, eticul se asociază tot mai mult după 1989 cu lupta împotriva comercialului, privatizării, concurențialismului etc. – *i.e.* cu lupta împotriva efectelor capitalismului și, în timp, chiar ca capitalismului în sine –, și tot mai puțin cu vechiul front anticomunist. Funcția eticului va dobândi, treptat, o nouă valență: dacă înainte de 1989 și în primul an de postcomunism etică era împotrivirea globală și fără rezerve față de comunism, după 1990 etică va deveni mai curând reacțiunea față de capitalism sau îmblânzirea lui prin orientarea către o gândire de stânga. Faptul e expus clar de Mircea Dinescu, unul dintre cei mai transparenți critici ai ceaușismului ultim, care la nici patru ani de la căderea comunismului, „prevede” apariția unor mișcări de stradă cu caracter de stânga: „Mie mi-ar fi plăcut ca Iliescu să-și amintească puțin că a fost comunist și, eventual, ceea ce ar mai fi rămas cât de cât credibil din utopia aia sinistă numită comunism să-l determine să gândească și la cartierele muncitorești și la biata intelectualitate marginalizată. Eu prevăd peste un an de zile demonstrații studențești de stânga. Toate lozincile anticomuniste de anul trecut se vor transforma [...] în lozinci anticapitaliste”²³. Comunismul este, în continuare, desemnat drept o „utopie sinistă”, însă, așa cum alți intelectuali revaluează pozitiv politicile culturale din comunism sau pur și simplu realități de atunci care, în mod programatic sau nu, avuseseră un impact benefic asupra culturii, și discursul lui Dinescu pare să scoată în evidență mai curând doza de „credibil” din proiectul comunist de societate.

O poziție relativizantă, de moderare a fuleului anticapitalist al primilor ani de postcomunism românesc aduce Sorin Alexandrescu, al cărui discurs caută să integreze situația locală curentă într-o privire istorică mai largă: „nu cred că în alte țări și în alte epoci clasa capitalistă s-a născut cu metode foarte pure. Rapacitatea a existat întotdeauna. [...] dacă stai să te gândești, vechile familii care veneau din arnăuți albanezi erau pare chiar așa, cu mâinile curate? Și astăzi

le considerăm vechea aristocrație românească. Sau ducele de Sforza, la Milano, nu era un condottiere, nu era plătit, ce era așa de curat la el la început? Și până la urmă a ajuns un protector al artelor la Milano. [...] Să așteptăm, poate că cine este acum un capitalist infect, peste o sută de ani va deschide un muzeu și va fi considerat ca un părinte al neamului”²⁴. Punct de vedere echilibrat, apolinic, just, dar care, se va fi putut spune, nu ajută la plata facturilor la tipografie sau la editură, nici la conservarea vechilor librării și reviste. Tensiunea, anxietatea, privitul în urmă spre „pomenile” cu care statul gratula cultura în comunism rămân.

Anticomunismul de principiu începe, prin urmare, să coabiteze pe termen lung în rândul publiciștilor români, critici și scriitori, cu o critică a efectelor capitalismului de tip neoliberal, fenomen specific și persistent în postcomunismul românesc. Unii vor reuși să intre cu profit în schema neoliberală, devenind patroni de edituri ș.a., alții se vor regăsi în ierarhia instituțională (academie, universități, institute de cercetare etc.), însă cu toții vor dori mai multă implicare a statului în sfera culturii, cu argumentul că literatura și artele sunt, prin definiție, *naționale*, iar statul este dator să finanțeze orice susține cauza naționalului. Imaginea despre bunăstare, democrație și progres a primilor ani de postcomunism românesc reprezintă, în sumă, un hibrid care ar dori să conserve ce a fost bun (sau se constată *a posteriori* că a fost bun) în comunism, adică într-o economie de tip planificat, și să importe presupusele valențe pozitive ale capitalismului *qua* economie de piață, valențe care în România imediat postcomunistă se reduc la o serie de libertăți: libertatea de expresie, de asociere și de acțiune. Mai puțin sau deloc conștientizate sunt celelalte – majore, de altfel –, aspecte ale capitalismului: spiritul concurențial, lucrul în termeni de eficiență și eficientizare a producției în raport cu o piață de desfacere (*ergo* vandabilitatea), fundamentarea afacerii pe resurse proprii și minimizarea intervenției statului etc. Visul capitalist e asumat, în genere, din perspectiva prezumtivelor beneficii, nu și a costurilor, rareori întrezărite realist.

În concluzie, după 1989 anticomunismul cu valoare de axiomă sub care funcționează intelighenția românească, inclusiv în sfera literară, începe să fie secondat de o critică incipientă a efectelor capitalismului real, vizibile în România chiar din primul an de libertate, când condițiile de existență a revistelor, editurilor, pieței de carte etc. devin tot mai incerte. Faptul că libertatea și democrația nu coincid necesarmente cu liberalo-capitalismul ori că libertatea nu presupune cu necesitate progresul sau bunăstarea devin realități dificil de gestionat. Chiar dacă nu se varsă explicit și imediat spre o critică a capitalismului în sine, acest tip de critică e suficientă pentru a îndreptăți semnalarea apariției unei tensiuni ideologice majore în câmpul tactic al moștenitorilor comunismului

românesc.

Note:

1. Pentru panoramarea acestei stări de fapt în țări europene din fostul bloc socialist ca Ungaria și România, vezi G.M. Tâmas, *Postfascism și anticomunism*, trad. Teodora Dumitru și Attila Szigeti, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014, și Claude Karnoouh, *Raport asupra postcomunismului*, trad. Teodora Dumitru, Suceava, Editura Alexandria, 2014.

2. Pentru o privire extinsă asupra dinamicii ideologicului în viața culturală românească post-1989, vezi Mihai Iovănel, *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2017, cap. 2, „Evoluția ideologiei”, subcap. „Polarități politice”, 60-91. O analiză a opțiunilor și priorităților intelectualilor din primul an de postcomunism propune Ștefan Baghiu în *Procesul identitar în postcomunismul românesc: situația intelectualilor (1989-1990)*, *Transilvania*, nr. 11, 2015.

3. Vezi, de exemplu, Domenico Losurdo, *Contraistoria liberalismului* [2005], trad. Alex Cistelean, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2016. Pentru situația României post-1989, vezi Ovidiu Țichindeleanu, *Contracultură. Rudimente de filozofie critică*, Cluj-Napoca, Idea Design & Print Editură, 2016, unde se vede că, în plus, că promovarea în România a gândirii de tip neoliberal s-a făcut ca și cum aceasta ar fi presupus din principiu alianța cu democrația și fără o critică sau o deconstrucție avizată a experienței comuniste autohtone. Pentru receptarea moștenirii comunismului pe teren românesc, vezi și Adrian T. Sîrbu, Alexandru Polgár (coord.), *Genealogii ale postcomunismului*, Cluj-Napoca, Idea Design & Print, 2009.

4. O realitate considerată proprie fostelor state socialiste din Estul Europei, România, Serbia, Bulgaria, Rusia, spre deosebire de fostele state socialiste din Europa Centrală, unde vechile elite ar fi ratat șansa de a deveni proprietari și afaceriști în noua ordine postcomunistă – vezi în acest sens una dintre primele analize consistente asupra modului în care statele din fostul bloc socialist execută tranziția spre capitalism: Gil Eyal, Iván Szélenyi and Eleanor Townsley (eds.), *Making Capitalism Without Capitalist. The New Ruling Elite in Eastern Europe* [1998], London – New York, Verso, 2000, 168. Pentru o abordare mai aplicată a fazelor tranziției spre capitalism în România, vezi Vladimir Pasti, *România în tranziție*, București, Editura Nemira, 1995 și *Noul capitalism românesc*, Iași, Polirom, 2006. Pentru o perspectivă mai largă și totodată critică asupra capitalismului în România modernă, care surprinde și perioada postcomunistă, vezi Cornel Ban, *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014.

5. Țichindeleanu, *op. cit.*, 133, 118. Diagnosticul lui Țichindeleanu confirmă analizele din opul clasic al lui Luc Boltanski și Ève Chiapello, *Noul spirit al capitalismului* [1999; 2011], trad. Aurelia Stoica, Iași,

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, vezi îndeosebi subcap. „Care eliberare?” (380-395), din care citez, cu referire la teza libertății resimțite ca „subcategorie a libertății de consum”: „Caracterul înșelător al eliberării promise de capitalism pe baza pieței bunurilor poate fi [...] denunțat. Se găsește, mai ales la Marx, un argument critic care va fi, până în zilele noastre, unul dintre fundamentele denunțării a ceea ce se numește, începând din anii '60, «societatea de consum» [...]: consumatorul, aparent liber, este, de fapt, în totalitate supus imperiului producției. Ceea ce consideră a fi propriile sale dorințe, emanând din voința sa autonomă ca individ singular, sunt, fără ca el să-și dea seama, produsul unei manipulări prin care ofertanții de bunuri îi subjugă imaginația. El dorește ceea ce se vrea ca el să dorească” (383-384; teza marxistă invocată aici se află în *Contribuții la critica economiei politice*, 1859). Iar în privința relației mai generale dintre capitalism și toposul „eliberării”: „capitalismul atrage la el actori care realizează că au fost până acum oprimați, oferindu-le o anumită formă de eliberare, care disimulează noi tipuri de oprimare; se poate spune deci că capitalismul «recuperează», prin acționarea unor noi modalități de control, autonomia consimțită; dar aceste noi forme de oprimare se dezvăluie progresiv și devin ținta criticii, astfel încât capitalismul este obligat să-și transforme modurile de funcționare pentru a oferi o eliberare redefinită sub influența acțiunii critice. Dar «eliberarea» astfel obținută ascunde la rândul ei noi dispozitive opresive care permit, în cadrul capitalismului, o repunere sub control a procesului de acumulare. Buclele de recuperare fac deci să se succedă perioade de eliberare *prin* capitalism, apoi de eliberare *de* capitalism” (381).

6. Praxis care nutrise, de altfel, și anticomunismul autorilor români, el nefiind, în genere, fondat pe baze teoretice, ideologice sau doctrinare avizate, ci pe penuria de bunuri de primă necesitate din ultima decadă ceaușistă.

7. Pentru emergența și reconfigurarea gândirii de stânga în România după 2000, îndeosebi *via* grupul *CriticAtac*, vezi studiul lui Cornel Ban *Beyond Anticommunism. The Fragility of Class Analysis in Romania, East European Politics and Societies* and Cultures, Vol. 29 No 3, August 2015, 640-650.

8. Mircea Martin, *Vatra*, octombrie 1992, în *CVLR*, III, 475.

9. Deformare ironică a englezescului „business”, traductibilă ca afacere de mică amploare, la limita ilegalității.

10. Mihai Sin, *Vatra*, octombrie 1991, în *CVLR*, II, 491.

11. O succintă privire asupra acestei stări de fapt am propus în articolul *Scurtul drum de la libertate la liberalizare*, *Cultura*, nr. 478, 2014.

12. *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă* (*CVLR*), vol. I (1990), II (1991), III (1992), pref. Eugen Simion, coord. general Eugen Simion, coord. redacțională Bianca Burța-Cernat, redactori Paul Cernat, Lucian Chișu, Carmina Cojocaru, Teodora Dumitru, Stancu Ilin, Andrei Milca, I. Opreșan, București, Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2014; vol. II, 216.

13. *CLVR*, II, 552.

14. *CLVR*, II, 556.

15. *Vatra*, iunie 1991, în *CVLR*, II, 318-319.

16. *Vatra*, iulie 1992, în *CVLR*, III, 352.

17. Mircea Zăciu, *Vatra*, august 1992, în *CVLR*, III, 397.

18. Clara Royer, Petra James (dir.), *Sans faucille ni marteau. Ruptures et retours dans les littératures européennes post-communistes*, Nouvelle poétique comparatiste/ New Comparative Poetics, Bruxelles – Bern – Berlin – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2013, 93-94.

19. *Vatra*, iunie 1991, în *CVLR*, II, 319.

20. *Adevărul literar și artistic*, nr. 148, 1993, în *Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă*, vol. IV, (1993), coord. general Eugen Simion, ediție de Bianca Burța-Cernat, București, Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2015, 18.

21. *Vatra*, februarie 1992.

22. *Orizont*, 8 noiembrie 1991, în *CVLR*, II, 508.

23. *Expres magazin*, nr. 4, 1993, în *CVLR*, IV, 73.

24. *Vatra*, octombrie 1992, în *CVLR*, III, 308.

Bibliography:

Baghiu, Ștefan, *Procesul identitar în postcomunismul românesc: situația intelectualilor (1989-1990)* [*The Identity Process in Romanian Post-Communism: The Situation of the Intellectuals (1989-1990)*], *Transilvania*, nr. 11, 2015.

Ban, Cornel, *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc* [*Dependence and Development. The Political Economy of Romanian Capitalism*], Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014.

Ban, Cornel, *Beyond Anticommunism. The Fragility of Class Analysis in Romania, East European Politics and Societies* and Cultures, Vol. 29 No 3, August 2015, 640-650.

Boltanski Luc, Chiapello, Ève, *Noul spirit al capitalismului* [*The New Spirit of Capitalism*] [1999; 2011], trad. Aurelia Stoica, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.

Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă [*The Chronology of Romanian Literary Life. Post-Communist Period*], vol. I (1990), II (1991), III (1992), pref. Eugen Simion, coord. general Eugen Simion, coord. redacțională Bianca Burța-Cernat, redactori Paul Cernat, Lucian Chișu, Carmina Cojocaru, Teodora Dumitru, Stancu Ilin, Andrei Milca, I. Opreșan, București, Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2014.

Cronologia vieții literare românești. Perioada postcomunistă [*The Chronology of Romanian Literary Life. Post-Communist Period*], vol. IV (1993), coord. general Eugen Simion, ediție de Bianca Burța-Cernat, București, Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2015.

- Dumitru, Teodora, *Scurtul drum de la libertate la liberalizare [The Short Road From Liberty to Liberalization]*, *Cultura*, nr. 478, 2014.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván, and Townsley Eleanor (eds.), *Making Capitalism Without Capitalist. The New Ruling Elite in Eastern Europe*, London – New York, Verso, 1998, 2000.
- Iovănel, Mihai, *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc [The Ideologies of Literature in Romanian Post-Communism]*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2017.
- Karnoouh, Claude, *Raport asupra postcomunismului [Report on Post-Communism]*, trad. Teodora Dumitru, Suceava, Editura Alexandria, 2014.
- Losurdo, Domenico, *Contraistoria liberalismului [Liberalism: A Counter-History]* [2005], trad. Alex Cistelean, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2016.
- Pasti, Vladimir, *România în tranziție [Romania During Transition]*, București, Editura Nemira, 1995.
- Pasti, Vladimir, *Noul capitalism românesc [The New Capitalism in Romania]*, Iași, Polirom, 2006.
- Royer, Clara, James, Petra (dir.), *Sans faucille ni marteau. Ruptures et retours dans les littératures européennes post-communistes*, Nouvelle poétique comparatiste/ New Comparative Poetics, Bruxelles – Bern – Berlin – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2013.
- Sîrbu, Adrian T., Polgár, Alexandru (eds.), *Genealogii ale postcomunismului [Genealogies of Post-Communism]*, Cluj-Napoca, Editura Idea Design&Print, 2009.
- Tamás, G.M., *Postfascism și anticomunism [Post-Fascism and Anti-Communism]*, trad. Teodora Dumitru și Attila Szigeti, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014.
- Țichindeleanu, Ovidiu, *Contracultură. Rudimente de filozofie critică [Counter-Culture. Basics of a Critical Philosophy]*, Cluj-Napoca, Editura Idea Design&Print, 2016.

Acknowledgement:

Lucrare realizată în cadrul Proiectului Prezervarea și valorificarea patrimoniului literar românesc folosind soluții digitale inteligente pentru extragerea și sistematizarea de cunoștințe (INTELLIT), PNIII-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/ Nr 54PCCDI/ 2018.

This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/ INTELLIT, within PNCDI III.

Recuperări postdecembriste și noi grile de lectură. Ana Blandiana, *Arhitectura valurilor*

Cristina-Elena GOGĂȚĂ

Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca
Iuliu Hațieganu University of Medicine and Pharmacy, Cluj-Napoca

Personal e-mail: cgogata@yahoo.com

Post Communist Restorations and Re-readings. Ana Blandiana's Arhitectura valurilor / Architecture of the waves

This article aims at restoring the context in which Ana Blandiana's poetry volume, *Arhitectura Valurilor*, was published in 1990. The volume reunites poems written within the last years of communism and it had been banned from publishing since 1987. It represents a major turn in Ana Blandiana's literary biography, due to the transparent revolt against the communist regime. The political charge of the texts raises difficulties in interpretation: following only an aesthetical criterium, as required by the author herself and by some literary critics or including a political and an ethical criteria, in order to restore the complexity of the poems as anti-communist statements?

Keywords: Ana Blandiana, post-communism, *Arhitectura valurilor*, poetry, anti-communism, censorship.

Primul an postcomunist permite nu numai mărturisirile și recuperările numelor interzise, într-un proces de terapie a memoriei individuale și colective a scriitorilor, ci și publicarea cărților respinse de cenzură, printre care se numără și volumul de poezii al Anei Blandiana, *Arhitectura valurilor*¹. Publicat în 1990, dar conținând texte scrise în ultimii ani ai deceniului al nouălea, acest volum ridică o problemă complexă de metodologie a cercetării. Impasul este intuit chiar de scriitoare, în nota explicativă ce deschide cartea: „Această carte a fost terminată în 1987, câteva din poemele care o compun fiind publicate în reviste, grație curajului și solidarizării redactorilor, în cursul primăverii și verii anului următor, până în momentul interdicției de semnătură din august 1988. Ea este oglinda unei stări de spirit în care exasperarea și umilința, mânia și disperarea, rușinea și revolta se topeau în sentimentul iminenței sfârșitului ca unică alternativă a atât de improbabilei salvări. Libertatea transformă aceste pagini, din manifeste multiplicare de mână sau citite printre rânduri, în documente ale

memoriei colective și, pur și simplu, în poezii care nu-și visează altă perenitate decât cea estetică. Le închin acelora care, murind, au făcut posibilă și întoarcerea poeziei în sine însăși. 28 decembrie 1989”².

Pe de o parte, se remarcă asumarea poeziilor respective drept reacții la real, așadar, motivația terapeutică a scrisului, iar, pe de altă parte, autoarea consideră că, în condiții de libertate, poeziile își pierd actualitatea politică. Și totuși, dintr-o recenzie a lui Nicolae Manolescu³ reiese că, în cadrul unui interviu televizat, Ana Blandiana precizează că nota explicativă poartă data de 28 decembrie 1989 tocmai deoarece, atunci când a corectat șpalturile volumului, autoarea a considerat că peisajul politic românesc a redevenit similar celui din 1987. De altfel, textele despre volum publicate după evenimentele din 13-15 iunie 1990 readuc în discuție nefericita actualitate a poeziilor⁴. Astfel, aparent inactuale în preajma zilelor euforice de la finalul anului 1989, poeziile din *Arhitectura valurilor* redevin oglinda unui prezent traumatizant și dezabuzat, în decursul anului 1990.

Tensiunea dintre text și context generează o problemă de metodologie a cercetării, anume adecvarea grilei de interpretare la text. Scriitoarea mizează pe o grilă estetică, implicită contextului democratic. Or, textul își cere contextul care l-a generat și în absența căruia sensul se pierde. Dacă interpretarea estetică ar fi motivată de contextul publicării volumului, contextul creării textului demonstrează ineficiența sau incompletudinea unei asemenea grile. Cu atât mai mult cu cât autoarea însăși își descrie textele drept reacții la real, ceea ce, în contextul literaturii din regimurile totalitare, implică o miză (anti)politică inerentă a produsului literar.

Cheia de lectură adecvată este problematizată de către Cornel Ungureanu⁵ și de Nicolae Manolescu⁶, în note diferite. Primul critic consideră că o lectură strict estetică este încă neavenită, întrucât, din cauza proximității temporale, contextul nu poate fi eludat și poeziile din volum trebuie apreciate, înainte de toate, ca o lecție de etică⁷. Deși tratează cu superioritate lectura în cheie politică a literaturii din perioada comunistă, Nicolae Manolescu face două observații semnificative: în primul rând, criticul consideră că lectura în cheie politică este o constantă în procesul de receptare a literaturii române postbelice și că acest tip de lectură s-a accentuat în deceniul al nouălea. Astfel, politizarea literaturii ar ține mai degrabă de receptarea fenomenului literar decât de motivația scriitorului. Al doilea aspect important ține de felul în care criticul înțelege aplicarea unei grile de interpretare politice: „Cândva ne vom dezmetici din beția lecturii printre rânduri, esopice, mefiente a poeziei și nu vom mai descifra în toate imaginile sau metaforele politice; atunci pastelurile vor redeveni pasteluri, baladele – balade și poeziile de iubire nu vor mai conține decât iubire. Deocamdată în virtutea inerției, dar și a responsabilității morale, siliți de poezii înșiși, politizăm, politizăm... Nu fără un gând de regret (cel puțin, în ce mă privește) îndreptat spre paradisul pierdut al lecturilor inocente”⁸.

Construind o opoziție (forțată) între „politic” și „inocent”, Nicolae Manolescu își trădează idiosincrazia – de altfel, justificată în context – față de ingerința politicului în literar, în abia încheiatul comunism. Pe de altă parte, așa cum arată și Ion Simuț, literatura română din această perioadă nu poate fi tratată fără raportare la criteriul politic, din moment ce libertatea de creație este limitată de cele trei instituții-cheie: Partidul Unic, Securitatea și Cenzura⁹. După cum scriitorii înșiși o mărturisesc, conștiința contactului iminent dintre text și cenzor pre-scrie¹⁰ actul creator, activează autocenzura și dă naștere așa-numitului „scris pe dedesubt”¹¹ – transformat, în totalitarism, în „tehnică de supraviețuire artistică”, după cum demonstrează și Liviu Malița¹². Chiar Ana Blandiana mărturisește cât de contorsionate erau procesul creației și al publicării în perioada comunistă: „Poate că cea

mai gravă problemă pe care mi-am pus-o înainte de '89, în orice caz cea care m-a tulburat cel mai mult, a fost problema opțiunii între lupta cu cenzura și refuzul contactului maculator cu ea. Pentru că orice trântă seamănă cu o îmbrățișare”¹³. Cenzura ca condiție a creației obligă scriitorul la o formă de relaționare. Sanda Cordoș discută „condiția anormală a literaturii în totalitarism, dependența ei permanentă de formele variate ale unei toleranțe”¹⁴, din cauza pericolului potențial de subversivitate. Autoarea consideră că, în această perioadă, „doar literatura a reușit să facă publice traumele comunitare”¹⁵. Volumul Anei Blandiana este un asemenea exercițiu de exorcizare a traumelor comunitare, iar refacerea adecvată a rețelei de semnificații a textului trebuie să reconstituie dialogul dintre text și real. Datoria ce îi revine istoricului este să reevalueze estetic textul literar, dar și să recupereze un referent extratextual cât se poate de valoros, în acest caz – ultimul deceniu de comunism românesc, referent față de care textul însuși se construiește ca „document al memoriei colective”, după cum precizează scriitoarea.

Din perspectivă estetică, *Arhitectura valurilor* se constituie într-o mutație în biografia literară a autoarei, dar semnele acestei mutații se întrevăd deja în volumul *Steaua de pradă*. Majoritatea recenzițiilor au sesizat ruptura – sau, cel puțin, diferența de ton – dintre *Arhitectura valurilor* și volumele precedente ale scriitoarei. Al. Cistelean discută despre o constantă „tragică” și „insurecțională” în creația Anei Blandiana, ca urmare a implicării crescânde a scriitoarei în destinul colectiv, dar o constantă acutizată în *Steaua de pradă* și în ciclul de *Inedite* din ultima antologie a poetei¹⁶. Și Nicolae Manolescu opinează că în *Steaua de pradă* se remarcă o aspră a vocabularului și o trecere dinspre beatitudinea blagiană spre dezamăgire¹⁷. Despre metamorfozarea marilor teme ale poeziei în somații ale imediatului, în cazul volumului din 1990 vorbește Cornel Ungureanu¹⁸, la fel ca Ion Pop, pentru care *Steaua de pradă* substituie tonului blând și dezamăgit expresia unui apocalips¹⁹, iar Cornel Moraru plasează în același volum semnele „coborârii în coșmarul cotidian”²⁰, în vreme ce Gheorghe Perian nu contestă evoluția organică a poeziei blandianine predecembriste, dar consideră *Arhitectura valurilor* o mutație în biografia literară a scriitoarei²¹.

Spre deosebire de textele poetice ale Anei Blandiana din deceniul al optulea, în care subiectul își caută centralitatea și transfigurează realul deformat în metafizic, poezia din anii '80 manifestă tendințe tot mai acute de a denunța criza realului și absența unei centralități. Noul subiect se află, în *Arhitectura valurilor*, în ipostaza sclavului care evadează în vis, în cea a unui Prometeu înălțat, așteptând ca mileniile să-l readucă la stadiul de molecule lipsite de conștiință ori în cea de Sisif sau chiar de martor neputincios la spectacolul unei lumi tutelate de figura „stăpânului”

care construiește și demolează într-o euforie absurdă. Așa cum remarcă Al. Cistelean, „eticizarea somnului și a vegetativului”²², vizibilă în *Steaua de pradă*, ajunge în *Arhitectura valurilor* la proporțiile unui seism ontologic, întrucât pasivitatea, chiar dacă lipsită de alternativă, e dublată de conștiința vinovăției de a nu acționa. Acest paradox al complicității în rău prin inacțiune se remarcă în poezia *Martorii*, cheia de boltă a volumului: „Mai vinovați decât cei priviți/ Sunt doar cei ce privesc,/ Martorul care nu împiedică crima,/ Atent s-o descrie,/ Scuzându-se «Nu pot să fac/ Două lucruri în același timp»,/ Sau «Portretul victimei, îngeresc,/ E mai important decât viața ei/ Pământească»./ Vinovați nu pot să fie/ Doar unul, doar doi sau doar trei,/ Când armate de martori privesc/ Și așteaptă să se sfârșească,/ De bătrânețe să moară călăul,/ Și victima, a doua oară, de uitare,/ Să se sfârșească de la sine răul/ Cum se sfârșește pur și simplu un tunel.../ Stăm suspendați/ De propria-ne-ntrebare/ Ca de-o spânzurătoare/ Un drapel./ «În van, răspunde timpul, așteptați:/ La judecata marilor coșmare/ Și martorii sunt vinovați»”²³.

Vinovăția martorului care nu face nimic ca să împiedice crima este justificată inițial ca neputință de a fi altfel – de a se revolta – prin argumentul illogic „nu pot să fac/ Două lucruri în același timp”, anume și să își mimeze pasivitatea, și să acționeze. Ulterior, martorul apelează la argumentul disocierii dintre viață și operă, mai exact, la sacrificarea vieții pentru operă. Astfel, în prima parte a poeziei, vinovăția poate fi citită și în cod existențial – conflict dintre fascinație a privirii și capacitate de a acționa –, dar și în cod politic – mimare a supunerii, cu scopul păstrării continuității cu sine și salvării prin scris. Secvența următoare trece de la particular – unul, doi, trei martori – la general – „armatele” de martori –, iar asocierea celor doi termeni – „armată”, „martori” – instituie o tensiune logică, între acțiune și pasivitate. Expectativa maselor de martori, finalitatea incertă a crimei – moartea naturală a călăului – se constituie într-o replică a fatalismului mioritic pe care totalitarismul l-a inoculat ca mecanism de autoapărare. Absurditatea acceptării e ironizată de către autoare prin comparația din finalul secvenței, „Să se sfârșească de la sine răul/ Cum se sfârșește pur și simplu un tunel...”, unde derapajul lingvistic pune în relief absurdul așteptării. A treia secvență face trecerea la persoana întâi, subiectul identificându-se cu martorii vinovați. Din nou, comparația dintre concret și abstract redimensionează spectacolul intratextual pe coordonate suprarealiste, prin asocierea martorilor suspendați de propria întrebare (sau chiar de propria ne(î)ntrebare, cratima permite ambele interpretări) cu drapelul agățat de spânzurătoare. Sacrificând politicul în favoarea insolitului, scriitoarea deconstruiește ultimul resort al justificării de sine a martorului, căci drapelul agățat de spânzurătoare e mult mai aproape de Lautréamont decât de conotațiile politice ale

steagului, dar, spre deosebire de Lautréamont, pentru Ana Blandiana, asocierea subliniază nu frumosul, ci grotescul așteptării. Ultima parte a textului se remarcă prin tonul mesianic și prin restabilirea echilibrului natural, ca urmare a pedepsirii martorilor. Desigur că reechilibrarea lumii e transferată într-o temporalitate incertă, conotată apocaliptic – „la judecata marilor coșmare” – dar structura citată își întoarce sensul spre referent, într-o mișcare de identificare subversivă a prezentului cu „marele coșmar”.

Vinovăția se constituie într-un laitmotiv al volumului și e definită drept o consecință a înțelegerii răului, în urma căreia simțurile sunt anesteziate, precum în *Fără un gest*. Neputința de a acționa și sterilitatea vieții se răsfrâng în planul scrisului, unde și cuvintele sunt negre, sugestie a imposibilității de a conferi sens lumii prin intermediul limbajului, redus la cuvinte – așadar, semnificații autonome și autiste – adunate într-o „grămăjoară” – iar aici diminutivul sugerează insuficiența, dar și caracterul omogen al cuvântului dezindividualizat.

De altfel, textele care aduc în avanscenă criza limbajului și a literaturii, ca urmare a destructurării lumii sunt numeroase: 22 de poezii din 71 sunt, cel puțin sub aspect cantitativ, simptomatice pentru o criză acutizată a limbajului și a încrederii în limbă ca instrument de semnificare: de la tipătul tragic și umilit, din cauza alienării, în *Sunete de pământ*, la narativizarea în cheie tragi-comică a înțelegerii literale – de către eul copil – a expresiei „Să nu ne pierdem mințile”, din *Termometru*, de la imaginea poemului spart de roata buldozerului – alegorie a războiului dintre ideologie și literatură – din *Drum* și până la contemplarea mustind de revoltă a permanentei falsificări a istoriei din *Sub insultă*, subiectul oscilează între două tendințe contrare: a denunța lumea prin cuvânt și a denunța cuvântul în fața lumii.

Cel mai bun exemplu în acest sens îl reprezintă *Gramatică*, text care începe cu interogația retorică „De ce să jignim lemnul?” și apoi continuă cu apologia lemnului ca materie vie, cu o evoluție complexă, cuvânt care nu își merită prezența în – presupusul – clișeu al „limbii de lemn”: „[...] De ce să jignim lemnul/ Numind cu făptura lui dulce/ Această hecatombă/ De vorbe ucise/ Și lăsate să putrezească/ În creierul nostru/ Acest wax museum al sintaxei/ Și morfologiei/ În care adevăruri împăiate/ Sunt așezate în poziție de drepti/ Și făcute să umble/ (Un pas înainte, doi înapoi)?”²⁴. Ca vehicul lingvistic al ideologiei, limba de lemn devine cea mai mare amenințare, întrucât, falsificând limbajul, ideologicul denaturează ființa și o instrumentalizează. De la „vorbe” la „morfologie” și apoi la „sintaxă”, limba de lemn contraface individul și îl transformă într-un soldat obedient, prizonier al propriei involuții, după cum sugerează ultimul vers.

Deși date dintr-o perspectivă eminentă

estetică, cele două texte *Fără nume* sunt excelente denunțuri prin ne-numire ale Dictatorului și ilustrează atitudinea inversă, a denunțării lumii prin intermediul jocurilor de prezențe și de absențe lingvistice. Descrieri ale inomabilului și anatemizări prin ne-numire, la nivelul concepției, textele permit punerea în practica literară a paradoxului memoriei ca prezentificare a unei absențe. Cu amendamentul că, în plan literar, prezentificarea absentului, a nenumitului, are rol de des-ființare a reprezentării. Inclusiv la nivel paratextual, reprezentării i se refuză o identitate, prin titlul aporetic *Fără titlu*. Acest (non)titlu se remarcă strict în cazul celor două texte, nu și în cazul celui de-al treilea din volum, ce dezvoltă tema mesianismului și care e marcat prin ***.

Primul text înscenează imaginea dictatorului prin ceea ce Gheorghe Perian numește mitologizare a socialului²⁵: „Destin rostit de-o ursitoare/ Întârziată, jignită,/ Urându-ne pentru/ Darurile prea multe/ Pe care ni le-au dat celelalte;/ Constructor/ Al infernului nostru particular/ În care zilele și nopțile/ Se anulează între ele la nesfârșit/ Și nu obosesc,/ Și nu se dau bătute,/ Încât nici mănăstirea,/ Nici ruina ei/ Nu se pot încheia vreodată;/ Arhitect de valuri/ Înălțate mereu/ Și mereu năruindu-se/ Ca s-o poată lua de la capăt;/ Meșter mare/ Întrecându-i pe ceilalți/ Nu prin știință/ Ci prin exasperarea de a zidi;/ Zburător cu aripi de șindrilă/ De două ori victimă/ A operei sale;/ Blestem/ În zidul de litere-al căruia/ E închis un popor”²⁶. Textul e construit pe baza unei serii de invocații – destin, constructor, arhitect de valuri, meșter mare, zburător cu aripi de șindrilă, blestem – rămase însă fără predicat. Suspendat în propria-i imposibilitate de a acționa, subiectul invocației rămâne prizonier în acest spațiu al ne-numirii și al ne-ființării, căci, refuzându-i-se predicatul, i se refuză practic existența. Aproximată prin recursul la figuri și modele mitologice (Eris, Hades, Poseidon, Meșterul Manole, Icar, bolgiile) – figura dictatorului e de-realizată, prin transfer mitic. De altfel, celui invocat i se refuză dreptul la existență inclusiv prin timpurile și modurile verbale folosite în dezvoltările atributive – prezentul și gerunziul – ambele fiind durative, așadar marcând acțiuni neterminate. În consecință, textul analizat reprezintă o mostră de expiere, o purificare a referentului prin aproximare și prizonierat lingvistic, într-un joc subtil de absențe și de paralelisme.

Al doilea text *Fără nume* tratează aceeași figură a dictatorului, tot într-un joc al absențelor și al acumulărilor, de data aceasta însă în registru burlesc: „Vorbim de el mereu/ Cum tot mereu/ Atingi cu limba dintele ce doare./ Când îl uităm o clipă-i sărbătoare,/ Iar pomenirea lui bolnavă/ E și-n blesteme și în rugăciuni./ Îl luăm în doze zilnice/ Ca pe-o otravă/ La care devenim astfel imuni”²⁷. Ubicuu în spațiul lingvistic și în cel religios, dictatorului îi este refuzată acum existența prin împingerea în spațiul nonpersoanei a III-a – „el” – și

prin împingerea în derizoriu a intruziunii sale în spațiul intim – comparația cu dintele ce doare. Butada din final reliefează însă eșecul hipercontrolului, deoarece omniprezența devorantă a dictatorului sfârșește în imunizarea subiectului la „otravă”, la atacul ideologic.

Spectacolul grotesc al existenței în totalitarism impune o schimbare și în vocabularul poetic. Limbajul poetic al Anei Blandiana, înainte marcat de propensiunea spre noțional și de evitarea termenului particular, începe să fie infuzat de trei serii de termeni: cei care trimit la realitatea concretă („buldozere”, „abonamente de tren”, „mașina de pâine”, „asfalt”, „constructor”, „drapel”, „explozii”, „uniforme”, „cătușe” etc.), cei din sfera tehnic-anatomică („clorofilă”, „topirea la rece”, „mamifer”, „fotosinteză”, „înlocuitori”, „elemente chimice”, „plămâni”, „bronhii”, „măruntaie”, „spermă” etc.) și cei din sfera grotescului („a putrezi”, „șobolani”, „canal”, „rigole”, „molo”, „viermi”, „cimitir”, „cadavre”, „stărv”, „a scuipa”, „salivă”, „ură”, „a lovi”, „spaimă”, „a sfărma”, „a sparge” etc.)²⁸.

Lumile reprezentate aici sunt altoiuri halucinante de organic și anorganic, de uman și animal, supuse putrezirii și non-sensului și „vălurite” după aceeași arhitectură sisifică a valurilor, reprezentată în *Trecere*. Locuitorii hibrizi ai acestui univers sunt ecourile lumii extratextuale, cea supusă sistematizării, propășirii, stahanovismului, descoperirilor în toate ramurile științei. Spre deosebire însă de culorile vii în care Puterea comunistă își zugrăvea planurile aberante de reconstrucție socialistă, lumea intratextuală fie e o reprezentare mai adecvată a civilizației rurale intrate în criză – țărani care altoiesc abonamente de tren pe pluguri, mașina cu pâine de la capătul ogorului –, fie demistifică utopiile Puterii, precum clorofila cu puls sau peștii cântători. Progresul cu orice preț este de fapt un regres, iar subiectul devine prizonier al acestui „intertimp/ Regn de trecere”, după cum se precizează în finalul textului.

Timpul contaminat este un alt fir roșu al volumului și, mai ales, percepția asupra istoriei ca devenire „în treacăt”²⁹ a timpului. Alături de falsificarea limbii, falsificarea civilizației și, implicit, a istoriei se înscriu în seria denunțurilor din acest volum: contrafacerea geografiei rurale, în *Seism*, decrepitudinea spațiilor părăsite sau aneantizate, în *Drum*, procesul de mutare a unui cimitir, din *Viermi călători*, demolarea nebunească a mănăstirilor, în *Pe nevăzute*, distrugerea bisericilor, din *De-a v-ați ascunselea*, nostalgia satului tradițional, în textul cu titlul ironic *Sistematizare* (ironic pentru că nu despre sistematizare tratează poezia, ci despre *dinaintele* sistematizării), fantomele dropiilor care privesc câmpia arsă, etimologia burlescă a Colosseumului, din textul omonim, ramseșii care încep să se nască pe cale naturală și istoria bufă a metamorfozării Ioanei d’Arc în Mihai Viteazul, în *Statuile* sau scenariul alternativ al răscoalei lui Horia, Cloșca și Crișan, din *În jar*,

toate aceste poezii reprezintă fie corecții ironice aduse referentului extratextual, fie înscrieri ale evenimentelor traumatizante în memoria alternativă – dar mai aproape de adevăr – a poeticului. În acest fel, literatura își asumă funcția de discurs al Adevărului, prin denunțarea falsului și prin re-prezentarea evenimentului real.

O altă schimbare de accent față de volumele anterioare e dată de modul în care subiectul se raportează la alteritate. Paradoxal, imaginarul Anei Blandiana primește nuanțe baroce, detaliile sunt mult mai pregnante și elementele tind să aglomereze spațiul, însă umanitatea e mai degrabă absentă. În afară de figurile recurente – și generice – ale stăpânului, sclavului și martorului, ultimele două și ipostaze ale subiectului, un „celălalt apropiat” lipsește din acest univers. Singurul text – și unul dintre cele mai emoționante – în care eul se raportează la figura celui apropiat este *De dragoste*: „Nu mă lăsa, așează-mi-te-alături/ Și ține-mi capul strâns să nu tresar/ Când somnul bont la care-s condamnată/ Se-ascute, răsucindu-se-n coșmar// Cuprinde-mi tâmpile în palme-așa/ Cum ții să nu se verse un potir/ Și pune-ți gura peste gura mea:/ Inspiră țipătul care-l expir// Să nu se-audă hohotul de plâns/ Ce-și hotărăște trupul meu contur;/ Îmbrățișează-mă să nu mă smulgă/ Valul de spaimă care crește-n jur// Și duce totul, și în urma lui/ Rămâne doar moloz și ghilimele,/ Și se chircesc bolnave și se sting/ Și soarele și celelalte stele...”³⁰. Transpusă într-un tipar prozodic tradițional, poezia își marchează nostalgia normalității inclusiv la nivelul formei echilibrate și al versificației aproape impecabile, ultime resorturi ale coerenței cu sine a eului. Cele două secvențe – invocația, respectiv explicația – construiesc un discurs al disperării și al alienării definitive. Este semnificativ faptul că poezia începe cu un verb la formă negativă, „nu mă lăsa”, astfel chemarea devenind mai puternică și subiectul trădându-și fragilitatea. „Somnul bont” și ataraxic, panta pe care eul alunecă în coșmar, depersonalizează subiectul, după cum se observă din comparația gestului de a ține capul cu a ține un potir. Nestăpân pe propria-i rațiune, individului îi rămâne unica alternativă de a-și transmite țipătul „celuilalt-apropiat”. Eliberat de conotațiile erotice, sărutul e resemantizat pe de o parte în vehicul al spaimii, iar, pe de altă parte, în conductorul perfect al iubirii, întrucât permite singurătatea în doi, intimitatea țipătului mut, neuzit de urechile celorlalți. A doua secvență explică și amplifică alienarea subiectului, acum decorporalizat, trupul servind doar rolul de contur fragil între plâns și lume. Lumea întreagă, reprezentată sub forma valului de spaimă, amenință să înghită universul, lăsând în urmă doar întuneric, moloz și ghilimele – absență a luminii, a spațiului securizant, a vorbirii în afara ideologiei.

În acest univers alienant, tutelat de figura arhitectului de valuri, subiectul mai are totuși puterea

să se întrebe „Ce ne lipsește?”³¹ și să mediteze asupra solidarității. Nevoia identificării cu ceilalți transpare în texte precum *Liant* sau *Un lanț*, ambele meditații pe tema „intraductibilității” termenului de solidaritate. Al doilea text infuzează discursul și de o (auto)ironică sugestie a trădării intelectualilor, motiv pentru care merită citat integral: „O funie răsucită ca un șarpe/ Înnotat de el însuși, Un lanț/ Strângând la un loc,/ Aducând la aceeași culoare;/ Un cuvânt intraductibil/ Dintr-o durere într-alta,/ Însemnând în fiecare loc altceva./ Ce este/ Un cuvânt intraductibil?/ O frunză care vrea să exprime/ Funcțiile unui mamifer,/ Un perete încercând să realizeze/ Fotosinteza,/ O mână de forma unui pantof/ Pentru mâini umblătoare,/ O tulpină firavă/ Clătinată să scape/ De propriile ei petale de fier:/ Solidari-té-tà-ty-tate-nosc.../ Gramatică a lichidelor/ Făcând ape-ape/ În vase totuși comunicante,/ Știind pe de rost/ Diateza activă, pasivă, reflexivă/ (Ultimele două confundate/ Aproape),/ Ape înlănțuite, legate,/ Scurgându-se printre nisipuri mișcătoare/ Fără speranță, fără mâine, fără azi,/ Când toate frunzele/ Îmi dau rețete de salvare/ Strigându-mi/ Ofițește-te, cazi,/ Mori, mori, mori.../ Speranță cu înlocuitori”³². Inițial descris ca Ouroboros, cuvântul intraductibil e lipsit de atributul unității primordiale, fiind investit, în schimb, cu sugestia autismului – cel care aduce totul la aceeași culoare. Răspunsurile la întrebarea retorică din a doua secvență se înscriu în același mecanism lingvistic al altoirilor interregni, pentru a se accentua, în cheie ironică, presupusa dificultate în definirea intraductibilității. Oferirea răspunsului – „solidaritate” – prin păstrarea rădăcinii și alternarea terminațiilor, în limbile franceză, italiană, engleză și română, răstoarnă tonul grav al primei părți a textului și accentuează perfectă traductibilitate (cel puțin la nivel de semnificant) a termenului. Mai mult, ultima permutare din serie, „solidari-nosc” face trimitere la primul sindicat anti-comunist din spațiul est-european, înființat de Lech Wałęsa în 1980. Referința accentuează subversivitatea textului, întrucât, din termen traductibil, solidaritatea devine o potențialitate. În ultima parte a poeziei se revine însă la tonul grav de la început, iar intervenția dintre paranteze, punând semnul egal între „pasiv” și „reflexiv”, îndreaptă degetul în direcția intelectualilor. Mai exact, dacă a fi pasiv implică a nu face nimic, reflexivitatea este atributul clasei intelectualilor și metonimie pentru „rezistența prin cultură”. Înțelese tot mai mult ca sinonime, pasivitatea absolută și rezistența prin cultură sunt înscrise sub aceeași cupolă a lașității și a dez-implicării civice și sociale. Ultimele versuri accentuează drama pasivității prin trimiterea – deja clasicizată – la poporul vegetal, la „rețeta” frunzelor – moartea, ceea ce nu face decât să întărească tragismul versului final: „Speranța cu înlocuitori”, speranța sintetică a paginii albe și a salvării de sine prin scris.

De altfel, imaginea subiectului scindat este recurentă în acest volum: în ipostaza arhanghelului apocalipsei care nu poate ridica sabia și așteaptă să putrezească, în conflictul dintre ochiul care vede mituri și ochiul care vede mașini, imaginea scriitorului care nu poate articula binele sau răul prin cuvinte, refugiul provizoriu în numere ca unice potențialități ordonatoare ale universului sau neputința de a alege între „suferința țipătului/ Și cea a tăcerii”³³.

Toate aceste reprezentări de sine ca martor vinovat sunt contrapunctate de textele mesianice, de presimțirea zilei „amânat[e] de veacuri”³⁴, din mult citata *Dies ille, dies irae* sau a orei „anunțat[e] de atâtea ori”³⁵. În *Refren*, într-un similar univers mântuit, subiectul își imaginează ce le va răspunde celor care o vor întreba „într-o limbă necunoscută”³⁶ cum a rezistat, sugestie a faptului că universul postapocaliptic proiectat va fi implica, înainte de toate, o renaturalizare a limbajului.

În cronică la *Arhitectura valurilor*, Gheorghe Perian are o observație nuanțată și pertinentă față de modul în care Ana Blandiana operează cu două limbaje poetice distincte – cel cunoscut și un altul, complice: „Poemele se nasc la interferența a două limbaje distincte: limbajul cunoscut din volumele anterioare ale Anei Blandiana nu face decât să camufleze un limbaj secund, un limbaj confidențial, ale cărui cuvinte răsar ici și colo, ca din întâmplare, în țesătura versurilor. Poeta mizează pe o receptivitate complice, capabilă să descifreze fără greș aluziile la un moment istoric precis, la un «timp murdar» când și poemul se simte «prins sub roată de buldozer»”³⁷. Într-adevăr, volumul Anei Blandiana poate fi citit în două coduri – cel estetic și cel politic – dar aș adăuga faptul că limbajul „complice” al scriitoarei nu se manifestă abia acum ci chiar din al doilea volum al său. Mai degrabă, limbajul secund are o recurență crescută în *Arhitectura valurilor* față de volumele anterioare datorită contextului – scrisul ca terapie antitotalitară – dar și pentru că ochiul scriitoarei se deschide mai des spre lume. Or, tocmai privirea întoarsă spre lume apelează la acest limbaj secund, privirea întoarsă spre sine păstrând limbajul noțional și mesianic. Dar, așa cum observă Gheorghe Perian, ambele filtre lingvistice sunt guvernate de conștiința morală – de data aceasta, după cum s-a văzut, o conștiință morală în criză, cuprinsă de vinovăția pasivității.

În urma observațiilor de mai sus, se poate spune că volumul din 1990 al Anei Blandiana necesită o grilă de lectură extra-estetică, tocmai pentru a identifica punctele de criză a realului pe care autoarea le transfigurează în text, construind astfel o „istorie” poetică, alternativă la contrafacerea istoriei reale. Produse ale exasperării și neputinței de a acționa, textele din *Arhitectura valurilor* rămân documente ale memoriei colective și radiografiază societatea românească a anilor ‘80, de la sistematizări și navetiști până la înlocuitorii de alimente și figura ubicuă a dictatorului. Pe de altă parte, printr-o

grilă de lectură strict estetică, textele marchează o mutație în evoluția Anei Blandiana: tonul se înăsprește, viziunea e una tragică, lexicul se lasă contaminat de particular, de tehnic, de grotesc, pentru a accentua lumea în derivă și falsificarea tuturor reperelor umane – istoria, civilizația, limba, valorile tradiționale. Mai mult, discursul poetic e tot mai des fracturat de ingambament sau de explicații plasate ostentativ între paranteze, sugerând trădarea subiectului de către limbaj. În această privință, *Arhitectura valurilor* rămâne o mărturie a crizei individului și a limbajului, criză pentru care sporadice remedii se mai regăsesc în ironie, în sarcasm sau în derapajul lingvistic.

Note:

1. Ana Blandiana, *Arhitectura valurilor*, Ed. Cartea Românească, București, 1990.
2. *Ibid.*, p. 5.
3. V. Nicolae Manolescu, *A citi printre rânduri*, în „România literară”, nr. 17/ 1990 (26 apr.), p. 9.
4. V. Ioan Moldovan, *Ana d'Arc*, în „Familia”, nr. 8/ 1990 (aug.), p. 4; Ion Simuț, „*Arhitectura valurilor*” – interviu cu Ana Blandiana, în „Familia”, nr. 7/ 1991 (iul.), p. 9.
5. V. Cornel Ungureanu, *Mesaj de pe malul celălalt*, în „Orizont”, nr. 19/ 1990 (11 mai), p. 10.
6. V. Nicolae Manolescu, *Art. cit.*, p. 9.
7. V. Cornel Ungureanu, *Art. cit.*, p. 10.
8. Nicolae Manolescu, *Art. cit.*, p. 9.
9. V. Ion Simuț, *Literaturile române postbelice*, Cluj-Napoca, Ed. Școala Ardeleană, 2017, pp. 94-95.
10. V. Ioana Macrea-Toma, *Privileghiul. Instituții literare în comunismul românesc*, Ed. Cartea Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2009, p. 196 despre caracterul restrictiv și prescriptiv al cenzurii în comunism.
11. V. Al. Cistelean, *Scrisul pe dedesubt*, în „Vatra”, nr. 1/ 1990 (ian.), pp. 9, 12, pentru observații asupra deturnării specificității literaturii în comunism, ca urmare a „scrisului pe dedesubt” și a „satisfacției de natură complotistă” în planul receptării.
12. V. Liviu Malița, *Literatura eretică. Texte cenzurate politic între 1949 și 1977*, București, Ed. Cartea Românească, 2016, pp. 78-80.
13. V. Ana Blandiana, *La ce bun poezii în vremuri de restriște*, în „Vatra”, articol disponibil la adresa web <https://revistavatra.org/2015/09/23/la-ce-bun-poetii-in-vremuri-de-restriste/>, accesat la 17.02.2019.
14. Sanda Cordoș, *Literatura între revoluție și reacțiune*, Cluj-Napoca, Ed. Apostrof, 2003, p. 183.
15. *Ibid.*, p. 187.
16. V. Al. Cistelean, *Art. cit.*, p. 9.
17. V. Nicolae Manolescu, *Art. cit.*, p. 9.
18. V. Cornel Ungureanu, *Art. cit.*, p. 10.
19. V. Ion Pop, *Recapitulări: Ana Blandiana*, în „Steaua”,

nr. 1/ 1990 (ian.), pp. 36-37.

20. Cornel Moraru, *Voluptatea jertfei*, în „Vatra”, nr. 5/ 1990 (mai), p. 6.

21. V. Gheorghe Perian, *Receptivitatea complice*, în „Vatra”, nr. 5/ 1990 (mai), p. 7.

22. Al. Cistelean, *Art. cit.*, p. 9.

23. Ana Blandiana, *Arhitectura valurilor*, Ed. cit., p. 35.

24. *Ibid.*, p. 85.

25. V. Gheorghe Perian, *Art. cit.*, p. 7.

26. Ana Blandiana, *Op. cit.*, pp. 33-34.

27. *Ibid.*, p. 75.

28. V. *Ibid.*, *passim*.

29. *Ibid.*, p. 11.

30. *Ibid.*, p. 20.

31. *Ibid.*, p. 83.

32. *Ibid.*, pp. 27-28.

33. *Ibid.*, p. 71.

34. *Ibid.*, p. 15.

35. *Ibid.*, p. 14.

36. *Ibid.*, p. 31.

37. Gheorghe Perian, *Art. cit.*, p. 7.

Bibliography:

Blandiana, Ana. *La ce bun poezii în vremuri de restriște / Who Needs Poets in Times of Need*. În: „Vatra”, articol disponibil la adresa web <https://revistavatra.org/2015/09/23/la-ce-bun-poezii-in-vremuri-de-restriste/>, accesat la 17.02.2019.

Blandiana, Ana. *Arhitectura valurilor / The Architecture of Waves*. București, Ed. Cartea Românească, 1990, 90 p.

Cistelean, Al. *Scrisul pe dedesubt / Writing Underneath*. În: „Vatra”, nr. 1/ 1990 (ian.), pp. 9, 12.

Cordoș, Sanda. *Literatura între revoluție și reacțiune / Literature Between Revolution and Reaction*. Cluj-Napoca, Ed. Apostrof, 2003, 284 p.

Macrea-Toma, Ioana. *Privilighenția. Instituții literare în comunismul românesc / Privilligentsia. Literary Institutions in Romanian Communism*. Cluj-Napoca, Ed. Cartea Cărții de Știință, 2009, 365 p.

Malița, Liviu. *Literatura eretică. Texte cenzurate politic între 1949 și 1977 / The heretic literature. Politically censored texts 1949 and 1977*. București, Ed. Cartea Românească, 2016, 376 p.

Manolescu, Nicolae. *A citi printre rânduri / Reading Between the Lines*. În: „România literară”, nr. 17/ 1990 (26 apr.), p. 9.

Moldovan, Ioan. *Ana d'Arc / Ana of D'Arc*. În: „Familia”, nr. 8/ 1990 (aug.), p. 4.

Moraru, Cornel. *Voluptatea jertfei / The voluptuousness of Sacrifice*. În: „Vatra”, nr. 5/ 1990 (mai), p. 6.

Perian, Gheorghe. *Receptivitatea complice / The Complicit Receptivity*. În: „Vatra”, nr. 5/ 1990 (mai), p. 7.

Pop, Ion. *Recapitulări: Ana Blandiana / Revisions: Ana Blandiana*. În: „Steaua”, nr. 1/ 1990 (ian.), pp. 36-37.

Simuț, Ion. „*Arhitectura valurilor*” – interviu cu Ana Blandiana / ‘*The Architecture of Waves*’ – Interview with Ana Blandiana. În: „Familia”, nr. 7/ 1991 (iul.), p. 9.

Simuț, Ion. *Literaturile române postbelice / The Post-War Romanian Literatures*. Cluj-Napoca, Ed. Școala Ardeleană, 2017, 476 p.

Ungureanu, Cornel. *Mesaj de pe malul celălalt / Message from the Other Shore*. În: „Orizont”, nr. 19/ 1990 (11 mai), p. 10.

Consens și valoare (sau despre paradoxurile ideii de canon)

Iulian BOCAI

Universitatea București, Facultatea de Litere
University of Bucharest, Faculty of Letters
Personal e-mail: iulian_bocai@yahoo.com

Consensus and Value (About the Paradoxes of the Canonic Idea)

The paper tries to raise some issues of a philosophical nature, pertaining to the idea of literary canon. The history of the canon is usually presented in one of two ways: either the canon is depicted as the result of social negotiation (the consensual explanation), or as the true reflection of a stable history of the permanent values of a culture (otherwise known as the best that has been thought and said). I argue that there are problems with each and that none is entirely true by itself alone, concluding that the consensual explanation is probably a more useful way of looking at cultural history.

Keywords: consensus, value, canon, value judgement, aesthetics, sociological hermeneutics

"Wherever there is a right way and a wrong, there must be a difference between them and it must be possible to find out what the difference is; and when found out and expressed in words, it is a rule for the operation." (J. S. Mill)

În discuțiile despre canon, majoritatea criticilor tradiționali și mulți dintre cei români recad în forme subtile sau mai puțin subtile de idealism, presupunând că există unul fix și că el se impune de la sine, ori prin forța lucrurilor, și că ce mecanisme de impunere ale lui există, ele ori nu sunt ușor de descoperit, ori nu merită neapărat analizate, fiindcă important e că ceva se impune ca valoros în primul rând. Pentru că se bazează pe forța intrinsecă a lucrărilor literare care-l compun și pe talentul esențial al autorilor lor, canonul este în principiu justificat, chiar dacă nimeni nu neagă că în el pot ajunge temporar și obiecte artistice nemeritorii, ori că se poartă în marginea lui un oarecare comerț, o negociere culturală, în decursul căreia au loc omisiuni sau intercesiuni rău-voitoare în numele cărora se dau

mici lupte de gherilă, care însă nu reușesc niciodată să-l recompună în mod fundamental, fiindcă – și aici apare idealismul – ce e valoros se impune într-o oarecare măsură de la sine, prin consensuri culturale largi care arată, în primul rând, că este ceva în obiectul artistic însuși care generează acest consens. Acest ceva este *valoarea* lui.

În variantele naive ale acestui argument, ceva este valoros pentru că are valoare și ni se cere să ne mulțumim cu această tautologie. În variantele mai sofisticate și care merită luate în serios, se încearcă o teorie a valorilor prin care se caută sursa ultimă, imutabilă, a tuturor preferințelor noastre artistice – așa cum făceau esteticienii englezi și germani în Secolul Luminii, când discutau despre misterul „universalității” gustului. Această teorie a fundamentelor valorizării a eșuat filozofic și acum rămâne neurologiei poate ca, întorcându-se la intuițiile empiriste ale lui Burke și Baumgarten, să arate că într-adevăr a percepția frumosului este cumva universală (și ca atare, criteriu pentru ierarhiile noastre artistice, confirmând astfel

visul clasicismului, doar că într-o manieră mult mai ineistă decât își închipuiau filozofii secolului XVIII).

Însă chiar și-n măsura în care o asemenea explicație reducionistă ar fi posibilă (și probabil nu e), filologii n-ar accepta-o niciodată și pe bună dreptate. Între niște (încă) virtuale criterii finale și ireductibile ale preferinței estetice și obiectele artistice însele sunt atâtea straturi de semnificație că orice fundamentare a preferințelor artistice pe două sau trei principii de la bază pare hazardată (și nesatisfăcătoare, fiindcă n-ar explica mare lucru în final); ideea principală din cele ce urmează este că ar trebui să ne împăcăm odată pentru totdeauna cu gândul că acest gen de reducere la legi ultime, care era visul matematic al secolului al XVIII-lea și de care a suferit într-o vreme și structuralismul, este imposibil în umanioare, care în ultimă instanță rămân dependente de existența unui consens cultural și care sunt hermeneutici ale unor texte fundamentate pe seturi de valori implicite sau explicite stabilite tocmai prin consens. Aceasta este ideea directoare care trebuie luată de bună în studiul umanioarelor încă de la începutul oricărei analize. A doua, care decurge din prima este că orice canon este rezultatul unui consens cultural și că orice consens cultural canonic depinde de valori contextuale și e, prin urmare, schimbător.

Admițând acest lucru, însă, ne lovim de la bun început cu totul alt tip de probleme, dintre care unele par să fie la fel de irezolvabile ca cea a fundamentelor valorii. Lucrul cel mai greu de explicat pentru orice interpret al culturii e felul în care o comunitate culturală (subcultură, polis, oraș, națiune, regiune lingvistică, grup local etc.) își impune sieși o listă de creatori la care apoi, de-a lungul mai multor decenii și secole, se întoarce în mod repetat și o reconfirmă. Nu impunerea inițială este dificil de înțeles, fiindcă istoria culturală arată că astfel de microcanoane se formează aproape spontan peste tot unde există comunități creatoare, adică peste tot unde se adună oameni în numele unei preocupări artistice comune; comunitatea generează canonul (adică lista indispensabilelor culturale) așa cum generează și regulile conviețuirii laolaltă. Greu de explicat sunt tocmai mecanismele de retenție, fenomenul *fidelității estetice* îndelungate, motivele – adică – pentru care aceeași autori sunt reconfirmați ca fiind esențiali cultural de-a lungul perioadelor lungi de timp, a câtorva secole sau milenii, în contexte sociale și epoci foarte diferite de cea în care au emers.

1. O explicație oferită pentru succesul canoanelor într-o cultură este că ele sunt o formă de propagandă; fie religioasă (ca-n colegiile iezuite), fie aristocratică (ca-n academiile regale), fie comunistă (ca atunci când ești obligat să studiezi poemele epice ale lui Dan Deșliu), fie democratică (ca atunci când prezinti negativ istoria sclaviei și pozitiv lupta pentru libertățile civile) etc.

Și e adevărat: în esență, canonul este o formă de propagandă – în sensul nepeiorativ în care orice sistem de educație este propagandă, și anume în acela că o

comunitate de adulți autoimpuși, numiți sau aleși îndoctorează mintea copiilor în privința lucrurilor pe care le percep ca fiind cele mai importante din istoria culturii lor. Nu cred că poate fi negat că în sistemele de educație moderne (postiluministe) educația literară este rezultatul unui consens între birocrați, oameni politici și actori culturali carismatici în privința obiectelor artistice care reprezintă cel mai bine istoria și valorile acelei culturi. (Din păcate, faptul că adulții trebuie să le arate copiilor câte ceva despre trecut, tradiție și viață este insurmontabil, chiar și-n sisteme de educație mai puțin instituționalizate ca cel modern, și n-avem decât să-i facem fenomenologia și să spunem că nevoia de educație există pentru simplul motiv că atunci când vin în lume, copiii nu știu nimic.)

Firește că asta nu ne scapă de problema valorii. Se va spune: e adevărat, selecția canonului se face prin consens, dar el exprimă efortul acestor decidenți de a ajunge la cea mai justă expresie a unor valori care precedă selecția și care se regăsesc în ea. Doar că asta nu face decât să arate că orice canon este consensual prin însăși existența sa, căci el este rezultatul unui procedeu de excludere ca urmare a unor discuții despre adecvarea listei canonice la valori comunitare.

Iar oamenii care nu se simt reprezentați de canon știu asta foarte bine când cer să fie incluse în el și expresii ale propriilor culturi, ori minorități etnice, sexuale ș.a.m.d. Ei știu *instinctiv* că canonul este negociabil și presupun a ajuns în forma lui prezentă tocmai prin negociere (chiar dacă aici negociere nu înseamnă o tranzacție unu la unu, ci un dialog cultural mai larg).

Ca un comentariu marginal însă, încercarea de a introduce un nume pe lista de școală este adesea inutil de acerbă pentru ce obține: căci sunt și *dezavantaje* în oficializare, pe lângă avantajul promis al vizibilității, care ce asigură adesea nu este că autorul este atât citit, cât că se știe ceva despre el (de obicei banalități, fiindcă orice operă literară supusă de-a lungul mai multor decenii procesului de schematizare prin comentarii devine greu de scos din glosa locurilor comune). Ce nu se spune suficient de des este că canonul oficial (adică cel susținut de aparatul de stat, prin manuale, serbări naționale, lecturi publice, festivaluri, evenimente comemorative etc.) este concurat în mod serios de unele neoficiale, dar cu un pervers capital simbolic dat de marginalitate, iar aceste canoane marginale sunt mai importante pentru inovația și modele literare decât cele oficiale. Această marginalitate canonică trebuie înțeleasă strict ca marginalitate prin raportare la câmpul oficial –, căci succesul de public nu este întotdeauna garantat de accesul la manuale și catedre universitare: scepticii schopenhauerieni, filosofii materialistii și criticii religiei erau infinit mai citați, de pildă, în secolul XIX în Germania decât erau neokantieni și idealistii, care aveau, spre deosebire de primii, locuri în universități (la fel și existențialiștii francezi în secolul al XX-lea)¹. În cazul lor și-al multor altora faptul că nu au

intrare imediată în curriculum nu e un dezavantaj, căci succesul lor vine uneori din aceea că se ridică împotriva sistemului educațional conservator, în care clasicii sunt *epuizați* pedagogic. Nu există monopol canonic perfect și nici hegemonii culturale impermeabile.

1.2 Teoria canonului ca acord (și chiar ca acord hegemonic), condiționat istoric, nu poate fi contrazisă ușor însă. Niciun pedagog n-ar mai susține că trebuie să ne întoarcem la scolasticismul impus de teologi la 1500, ori la metoda de predare a limbilor vechi și de lectură acerebrată, de analiză gramaticală, fragment cu fragment a autorilor antici care se practica în multe școli din Occident la 1850. Niciun istoric n-ar mai cere să studiem exclusiv autorii antici, o idee pe care mulți oameni de cultură o apărau chiar și la sfârșitul secolului XIX. Exemplele sunt nenumărate, deci, de opțiuni canonice hegemonice ale trecutului pe care prezentul le respinge ca fiind inutile, nedrepte sau stupide, admitând prin însăși această respingere realitatea schimbării istorice a listelor de lecturi și a hermeneuticilor. Și într-adevăr, revoluțiile umaniste din Renaștere, științifică din secolele XVII-XVIII și neumanistă de la începutul secolului al XIX-lea sunt de negândit fără atacul lor la vechile canoane pedagogice și la metodele lor. Descartes vorbește des despre insatisfacția sa față de vechea educație, la fel Locke, la fel Rousseau. Aceste rupturi epistemologice pe care le celebrăm au fost urmate de și au dus la regândiri canonice masive. Ele au fost revoluții curriculare lente, dar decisive. Oamenii care le-au provocat știau că un mare dezavantaj al oficializării este că repetând aceeași informație de-a lungul a mai multor zeci de ani în aceeași formă creează scurtături în cunoaștere care mai apoi devin idei primite de-a gata; iar asta îngreunează gândirea în loc s-o încurajeze (la asta se referea Whitehead când acuza umanioarele, mai ales studiul literar, că produc „idei inerte”²⁾).

Ca atare, chiar și cei mai tradiționaliști apărători ai ideii de canon fix (care se face fără să se discute) nu pot susține 1. nici că el este expresie a unor valori imutabile; sau dacă o pot face, pretinzând că există un canon ideal care listează opere ce corespund acestor valori, dar că el încă n-a fost instituit istoric, atunci au sarcina ingrată (și imposibilă) de a dovedi de ce nimeni altcineva în afară de ei nu mai are acces la acest adevăr istoric 2. nici că este fixat în permanență, și sunt nevoiți astfel să admită că nici un canon nu e permanent, că nu există o listă a celor mai bune lucruri care s-au scris din cele mai vechi timpuri și până azi pe care toată lumea a respectat-o dintotdeauna în aceeași măsură. Dimpotrivă – ce se vede adesea în istorie e cât de des sunt contestate aceste liste pretins finale, cât de des sunt *discutate*. [E adevărat însă că problema nu e pe cât de simplă pare la prima vedere, fiindcă orice ruptură epistemologică mare nu respinge total vechile ierarhii, ci le reintegrează într-o altă hermeneutică, mai critică (dând apă la moară filozofilor care încă se mai încumetă

să gândească istoria dialectic). Dar tocmai astfel de reintegrări repetate au făcut ca într-un final literatura clasică, altădată epicentrul cunoașterii universitare, să devină acum lucrul acela pe care-l ținem în școli din nostalgie.]

Rămâne totuși un fapt că acest fel de contestare a canoanelor este la fel de răspândită în modernitate ca instituirea lor. Bătăliile canonice nu sunt invenții ale secolului XX și ale școlii Resentimentului. Și luând acest lucru de bun, n-avem cum să mai ignorăm calitatea *fundamental consensuală* a oricărei liste de lecturi prezentată drept definitivă, care nu doar că este, acum, rezultatul unei înțelegeri, dar este rezultatul unei înțelegeri care variază în funcție de variabilitatea istorică a valorilor comunitare însele.

Paradoxul este însă că existența unui canon este inevitabilă cultural, și asta se vede în aceea că contestatarii canoanelor tradiționale încearcă în fapt nu să ne scape de *tiranía canonică* în genere, ci doar să le înlocuiască pe unele cu altele, care li se par mai îndreptățite. Acesta este primul paradox: *și anume că deși e gândit și prezentat ca o listă a indispensabilelor, un canon rămâne mereu deschis posibilității punerii sale la îndoială* pentru a reflecta noi realități istorice și, ca atare, noi așteptări, lăsând astfel deschisă poarta spre crize culturale recurente și înnoiri canonice sistematice. Și el rămâne deschis punerii sale la îndoială tocmai prin faptul că este dependent de contextul istoric și se schimbă cu el.

2. Dar chiar admitând ca adevărată această concluzie (a canonului deschis), problema valorii doar pare că dispăre. Împotriva ideii că totul e explicabil prin context și că poate fi redus la el, s-ar putea spune: câți dintre cei care acceptă drept definitive principiile contextualizării și al culturii ca consens ar fi de acord cu ideea că apologia filosofică a rasismului ori pedeapsa cu moartea ar fi justificate contextual și că motivul pentru care unele comunități le-ar respinge n-ar sta în superioritatea morală a acestora din urmă, ci doar într-o distribuție obiectiv diferită a credințelor comunitare în ele? E limpede, adică, că există culturi care prețuiesc viața și libertatea umană mai mult decât altele, însă nu e la fel de limpede că a prețui viața umană pozitiv este valoarea absolută? Iar dacă răspunsul este cel firesc și anume că *nimeni* nu crede în validitatea unui astfel de relativism dus la extrem, admitem că există ca atare cel puțin o valoare pe care o percepem ca fiind atemporală și transculturală, care este ideea că viața omului este sacrosanctă; iar această valoare este *absolut* superioară (absolut aici neînsemnând însă și *necesar*, din moment e evident că multe alte culturi n-o respectă).

Nu putem spune atunci că tocmai pe o astfel de valoare se întemeiază și certitudinea noastră că Aristofan e infinit mai bun, mai plăcut, mai amuzant decât Paul Everac, de pildă (deși cu primul și cu lumea lui n-avem de-a face, pe când cu lumea celui din urmă da)? Adică: dacă experiența morală pleacă de la ideea

de absolut a valorii morale, experiența estetică pleacă și ea de la o convingere sau de la o realitate similară? Consensualistii ar trebui să poată explica aici de ce preferăm la nivelul unei culturi întregi să rămânem fideli estetic unor opere care sunt foarte îndepărtate de orizontul existenței noastre sociale. Nu e de ajuns să se spună că operele pe care le reținem canonic ne confirmă (în mod repetat) cel mai bine (pre)concepțiile. Sau dacă se spune asta, trebuie dovedit ce preconcepții confirmă laolaltă Homer, Sappho, Dante, Rabelais, Don Quijote, Pușkin, Tolstoi, Dostoievski, Mann și Virginia Woolf etc. și cum explicăm cazurile în care un autor e încă admirat și studiat, deși pare că tocmai se ridică *împotriva* tuturor convențiilor sociale și artistice.

Poate drumul de la convingeri la validitatea verdictelor noastre estetice nu e la fel de drept ca-n cazul moralei, deși atunci când cineva spune că „o carte e bună pentru că e bună”, el comite un fel de raționament similar celui care spune că „viața unui om este sfântă pentru că e sfântă”, fundându-și preferința pe o tautologie fundată ea însuși pe ceea ce ia drept evident. Există însă în planul judecăților de valoare asupra artei un nivel al evidenței absolute, dincolo de care nu se mai poate coborî, și care ne permite să spunem „îmi place x pentru că asta place întotdeauna și-n orice instanță”?

Ca să existe, el ar trebui în orice caz să fie universal, iar asta nu face decât să ne întoarcă la esteticile raționaliste ale secolului XVIII, care au dat greș tocmai pentru că știm, în ciuda universalității artei, cât de diferite sunt reacțiile și preferințele estetice propriu-zise. Filozofii analitici aveau dreptate: „frumos”, „bun” sunt concepte umbrelă sub care intră diverse forme de apreciere a unei opere de către un participant la ea (cititor, auditor etc.). Ce înțelegem în primul rând prin ele este: acestui om îi place opera X. Iar la ulterioare întrebări, aflăm și de ce e așa: și-anume că e scrisă într-un fel anume, că vorbește despre ceva ce-i stărnește interesul, că invită la identificare, că spune ceva cu care cititorul e de acord, că îl distrează, chiar dacă nu-i comunică nimic esențial și tot așa. Și acceptând că sub aceste adjective ale agreabilului se ascund pletore semantice greu de adus la un numitor comun nu doar că am anulat problema valorii cu totul, căci am introdus în preferință un nivel al relativismului subiectiv greu de rezolvat, dar am anulat și teoria consensului din același motiv, și anume că ceea ce numim consens n-ar putea, acum, să fie decât un acord comunitar aparent, care ascunde o diversitate de reacții la opera de artă, reacții care doar aproximează valorile comunitare.

Însă chiar și cu toate aceste nuanțe e greu de imaginat o lume în care valorile sociale ce determină valorile artistice să fie atât de diferite încât să ne facă să-l apreciem pe Paul Everac peste Aristofan. Și asta se întâmplă din două motive: 1. ori fiindcă bănuim că există un anumit tip de valori care nu se schimbă – care depind atât de mult de „natura ființei noastre”

încât sunt – în ce ne privește – nesubstituibile (și pe care teatrul lui Aristofan le exprimă mai bine) 2. ori că operele însele sunt purtătoarele unor valori care ne determină reacțiile, ori chiar ni le educă, dar care ni le-au educat în așa fel încât nu mai putem privi în afara lor: suntem, cum ar veni, prizonierii orizontului lor de receptare. (Strict logic, însă, nimic nu ne împiedică să ne imaginăm existența unei lumi în care toți autorii noștri mari de astăzi ar putea să *nu mai* placă, să nu mai fie considerați esențiali și să fie scoși din canon.)

Dacă acceptăm că există valoare autonomă în obiect, autonomă nu în sensul în care supraviețuiește în el ca o idee platonice, ci în acela că el are calități pe care nu putem decât să le admirăm, trebuie să admitem că există lucruri dincolo de consens, lucruri care ni se impun, dinspre obiectul artistic, ca fiind necesare. Or asta e imposibil de dovedit și e în directă contradicție cu una dintre intuițiile cele mai sigure ale istoriei intelectuale: și anume că unui autor care acum e perceput ca fiind absolut valoros i-ar fi putut lua secole să ajungă la acest statut, întâmpinând rezistențe din cele mai acerbe. De unde se vede că aprecierea *oricărui* autor este în ultimă instanță o chestiune de persuasiune și ca atare de consens.

Se poate spune, desigur, așa cum sugera în eseurile lui T. S. Eliot, că autorul schimbă tabloul literar de îndată ce se include în el, dar ce dovedește asta dacă nu că genul de valori pe care opera le aduce cu sine trebuie mai întâi să convingă, în timp, și să formeze gustul celor care mai apoi îl admiră (dovedind astfel că și în receptarea literară se nasc cercuri din acestea vicioase în care o operă, ca un virus, pregătește prin sensibilitatea ei cultura intelectuală în așa fel încât să poată fi mai bine apreciată de ea)?

2.2 Din observațiile de mai sus se ridică însă o altă problemă: simplul fapt că valorile se schimbă și că o operă literară se poate impune în ciuda vechilor paradigme estetice și împotriva lor arată măcar că trebuie să existe un mecanism socio-psihologic care generează valori noi, care apoi se impun cultural printr-un lung efort de persuasiune, devenind preferabile estetic unde până atunci nici nu fuseseră cunoscute sau acceptate. Și într-adevăr problema apariției valorilor noi pare simplă dacă o gândim în termeni idealști: și anume dacă ne gândim că valorile artistice originează *de novo* în mintea celui care le produce și apoi conving realitatea socială de propria lor validitate estetică.

Știm însă din istorie că lucrurile nu așa se întâmplă: în producția literară, ca și-n producția științifică, nimeni nu inventează roata. Pentru orice poet există un poet precedent și pentru orice canon oficial există alte câteva neoficiale, dar uneori mai bine văzute în anumite subcomunități (De Sade n-a fost niciodată predat în școli, dar rămâne cu toate acestea citit în ultimele secole). Obiceiul nostru intelectual, moștenit de la romantici, de a vorbi despre oameni de știință și scriitori ca despre niște indivizi perfect originali care

se nasc ca niște luceferi din marea virgină a biografiei lor ne formează proasta habitudine mentală de a ne gândi la procesul de creație ca fiind scos din istorie și, mai important, din comunitatea creatoare care-l face posibil. Firește, Shakespeare nu seamănă cu nimeni dacă e comparat cu Eminescu și cu Maiakovski și cu Anne Sexton. Dar dacă citești sonetiștii și dramaturgii din vremea sa, unii străluciți, vezi adesea cât de dependentă e arta lui de convențiile artistice ale perioadei. E adevărat însă că e deopotrivă mai original și mai abil decât mulți dintre ei și e la fel de adevărat că pentru aceste resurse subiective de abilitate artistică nicio teorie consensualistă nu are explicații (fiindcă ele gândesc realitate culturală în termeni de convenții internalizate).

Tocmai aici, în cazul convențiilor internalizate, intervin adesea consensualiștii și spun: sentimentul că un lucru este *in mod evident* preferabil altuia nu înseamnă că există un standard absolut al judecăților de preferință, ci doar că cineva și-a internalizat valorile variabile istoric într-o asemenea măsură încât ia drept permanent un discurs devenit aproape inconștient, care se întâmplă să fie discursul hegemonic al societății în care trăiește (adică ce, într-un fel sau altul, spune și orice speță a postcolonialismului). Și atunci sarcina criticului sau interpretului cultural nu mai este să încerce să ranforseze tocmai discursul acela, ci să se arate sceptic și să-i facă genealogia, pentru a-l deconspira drept ceea ce este (și anume rezultat al unor dinamici de putere) și pentru a-i face în ultimă instanță ceea ce toți postmodernii au învățat de la Nietzsche și Heidegger să facă: destrucția.

Se pot spune două lucruri împotriva acestei observații; în primul rând, ea presupune din partea celor supuși mentalității hegemonice un soi de predispoziție uniformă de a se lăsa posedați de prejudecăți și discursuri de putere pe care apoi le exprimă fie în mod deschis și partizan, fie – și mai interesant – în mod inconștient și performativ în selecțiile lor de zi cu zi, chiar și-n cele estetice. Știm argumentul, europenii citeșc Balzac pentru că le oferă reconfirmări ale propriului centrism etc. Desigur, orice obiect de artă este un artefact și ca atare este predispus să fie și receptacul inconștient pentru prejudecățile autorului său și ale publicului căruia acesta i se adresează. Care nu înseamnă nimic altceva decât a spune: autorul și publicul au o lume în comun și opera, ca fiind o instanță a comunicării dintre ei, va fi încărcată cu acea lume.

În fapt, însă, lucrurile nu sunt niciodată atât de simple și operele artistice sunt rareori atât de perfect referențiale încât lumea lor să-și găsească o perfectă corespondență în ele, fiindcă un autor caută adesea prin operă să uluiască, deci să prezinte o lume necunoscută, să satirizeze, deci să critice lumea din care face parte, să distragă, deci să ofere refugii intelectuale, și doar uneori să confirme. Iar unele genuri literare aproape că nu sunt referențiale deloc ori sunt greu de politizat

implicit: ce atitudini ale lumii mele trădez când descriu liric căderea petalelor unei narcise albastre sau dacă scriu Jabberwocky? O operă nu este o *tabula rasa* în care vom găsi nedigerate, ca într-o simplă reflexie, prejudecățile și fobiile inconștiente ale unui context socio-istoric. Iar faptul că – chiar și presupunând o perfectă internalizare a convențiilor și prejudecăților – un autor se poate ridica *dincolo* de ele, fie și infinitesimal, și institui printr-un astfel de *salt original* un set de valori care le modifică pe cele vechi este pur și simplu irezolvabil teoretic de către sociologie și nu poate fi reprezentat deocamdată decât ca întâmplare, și anume nu se poate spune despre el decât că: *așa se întâmplă*. Aceasta este limita și limitarea majoră a teoriilor consensualiste, și anume că ele tind să nege posibilitatea unui „potențial subiectiv pentru revoluție”³.

În al doilea rând, ideea unei critici genealogice a valorilor internalizate (cum au făcut Nietzsche și mai apoi Foucault) arată, prin însăși existența metodei unei arheologii a cunoașterii, că proponenții ei presupun că se pot ridica dincolo de valorile primite de-a gata și împotriva lor și că, în acest caz, valorizăm pozitiv tocmai autonomia critică față de discursul hegemonic (pe care o vedem ca fiind superioară subscrierii la valorile tradiționale, inculcate). Iar cineva ar putea oricând să întoarcă această idee împotriva ei și să spună: însăși valoarea autonomiei critice față de discursul hegemonic trebuie să fie explicată contextual și istoric și chiar și în privința ei trebuie să existe un consens (care fluctuează cu fluctuația setului valoric pe care se bazează).

De unde se vede că nu se poate ieși cu ușurință din cercul vicios al problemei consensului și valorii decât căzând în relativismul absolut de mai sus. Și acesta este cel de-al doilea paradox, cel tare: *știm teoretic că orice canon este dependent de context și consensual, dar ne comportăm cultural ca și cum n-ar fi (știm, deci, că se negociază, dar ne comportăm ca și cum e stabil valoric)*. Și trebuie să ne comportăm astfel tocmai fiindcă nu putem pretinde că există opere indispensabile și în același timp să credem că ele sunt egale valoric cu orice alte expresii artistice (căci asta ar însemna că toate operele sunt la fel de bune și, în egală măsură, la fel de proaste).

Așa se face că alegerea între a trata istoria canonului ca o istorie a consensurilor (cum face postmodernismul) sau ca o istorie a expresiilor unui set teoretic limitat și critic recognoscibil de valori ultime (cum face critica estetică) pare să depindă mai puțin de cine are dreptate, cât de care parte a acestei antinomii alegi să te situezi. Dacă ne situăm de partea consensualistă, atunci vom face o analiză critică a discursurilor din trecut care va scoate la suprafață construcția socială a realității estetice, cu limita că nu vom putea explica foarte bine cum anume se produc valori noi și având mereu deasupra capului problema relativismului ca o sabie a lui Damocles. Dacă ne situăm de partea estetistă, vom

încerca să justificăm existența canonului încercând să depistăm sursele ultime ale valorii estetice și vom pica astfel într-un formalism de tip normativ („toate operele frumoase sunt fundamentale astfel: x, y, z”). Ambele sunt feluri legitime de a privi istoria culturală, deși cred că prima deschide mai multe drumuri și e mai ofertantă explicativ, cu toate dificultățile ei. Cea de-a doua nu poate decât să sfârșească într-un *regressus ad infinitum* în căutarea fundamentelor valorii și va rămâne nesigură atâta vreme cât nu le găsește și nu foarte profitabilă de îndată ce le-a găsit.

3. Ținând cont de aceste dificultăți irezolvabile, cred că o listă canonică trebuie văzută ca rezultat al întâlnirii dintre mecanismul social al consensului și posibilitatea valorii intrinseci a obiectelor artistice – intrinsecă însă nu în sens clasicist, ca număr de aur, sau normă naturală, ci în sensul în care cel care a gândit obiectul artistic a introdus în el tocmai structurile de stil și de semnificație despre care bănuia că sunt valoroase⁴ (chiar dacă la momentul enunțării lor ele erau valoroase doar pentru foarte puțini).

Dacă aceste valori introduse sunt stabilite la rândul-le prin consens sau dacă sunt un dat n-ar trebui să ne mai intereseze, fiindcă problema e oricum irezolvabilă. Faptul însă că alții trebuie convinși și educați ca să aprecieze acele structuri arată fără drept de apel în ce măsură orice listă canonică este expresia unui acord de păreri și mai arată și necesitatea unei interpretări sociologice. Un scriitor nu este niciodată un scriitor bun pur și simplu și de la bun început. *Nu există clasicizare spontană*. Pentru oricare dintre scriitorii percepuți ca esențiali există o istorie a impunerii lor și toate aceste impuneri au contexte; dar asta înseamnă și că pot fi închipuite contexte viitoare în care un autor esențial acum va putea fi complet ignorat, ca fiind irelevant. Motivul pentru care oamenii de cultură, celor români îndeosebi, le repugnă ideea acestui relativism este că simt și ei ce simte toată lumea: și anume că, știind asta, comunitățile trebuie de-acum să trăiască în conștiința impermanenței lor, unde până mai deunăzi se credeau adesea eterne. Și un asemenea raționament – deși teoretic logic – este perceput ca fiind în mod evident fals fiindcă *știm* că unele lucruri ne plac mai mult decât altele (aceasta e substanța celui de-al doilea paradox).

Certitudinea satisfacției estetice nu poate fi însă respinsă din capul locului ca o preferință irațională sau ca o reacție inconștientă învățată. Dacă faptul că o operă anume ne place se datorează unei perfecte îndochinări culturale (cum pretind consensualistii) e greu de spus: tocmai în faptul că acordul valoric în privința unui autor trebuie creat arată că el nu place spontan (cum s-ar întâmpla dacă valoarea ar fi inconștientă și s-ar manifesta automat în preferințe); și tocmai faptul că putem fi convinși să ne placă ceva nou arată că suntem sensibili la diferențe de calitate dintre obiectele artistice; problema infidelității estetice nu poate fi ușor explicată consensualist.

Cel mai serios obstacol al unei sociologii a literaturii este să explice aceste mutații de gust estetic, care sunt pur și simplu evenimente prea complexe social. Instituționalizarea unei mode intelectuale este mult mai ușor de urmărit decât apariția alteia noi, ori schimbarea celei existente. Știm că schimbările acestea au loc – fiindcă e evident, de pildă, că între 1850 și 1900 poezia europeană în Franța, Germania și Anglia începe să sune altfel și să vorbească despre altceva, înlocuind practica poetică dinainte; dar nu știm exact de ce se întâmplă asta. Cunoaștem că trebuie să aibă cumva legătură cu *viața*, dar asta nu spune nimic cu precizie. O explicație strict estetică însă, care vede în orice schimbare de gust o luptă dusă numai la nivelul valorilor, o explicație – adică – de tip nietzschean care vede în modele literare încercări de autoafirmare și răsturnări valorice fără miză socială este naivă. Literatura este reactivă și, dacă se întâmplă să instituie valori noi, această instituire nu se face în neant. De unde se vede necesitatea, în actul interpretării culturale, a unei hermeneutici sociologice ca metodă privilegiată de analiză.

Din aceste motive cred că problema explicării istoriei canonului literar nu se reduce, așa cum se presupune adesea, la o problemă de a ști ce trebuie preferat și la găsirea metodelor prin care această preferință poate fi elucidată critic cât mai bine. Problema canonului nu este, așadar, în primul rând o problemă de judecată de valoare care se reclamă de la un ideal invariabil. Existența canoanelor trebuie înțeleasă în ultimă instanță la intersecția dintre o sociologie a literaturii, o istorie a curriculumului și doar în ultimul și cel din urmă rând ca o dilemă axiologică.

Note:

1. Christian Kohnke, *The Rise of Neo-Kantianism: German Academic Philosophy Between Idealism and Positivism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 71.
2. Norton Whitehead, *The Aims of Education*, New York, Free Press, 1967, p. 4.
3. Herbert Marcuse, *The Aesthetic Dimension*, London, MacMillan Education, 1978, p. 4.
4. ...aici *valoros* referindu-se la acele structuri despre care bănuia că provoacă activarea în spectator a unei anumite preferințe (să-i zicem „estetică”, deși e mai puțin important).

Bibliography:

- Kohnke, Christian, *The Rise of Neo-Kantianism: German Academic Philosophy Between Idealism and Positivism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Marcuse, Herbert, *The Aesthetic Dimension*, London, MacMillan Education, 1978.
- Whitehead, Alfred Norton, *The Aims of Education*, New York, Free Press, 1967.

Modernitatea și copiii necunoscutului— prezența formelor lacunare

Călina PĂRĂU

Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca

Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca

Personal e-mail: calina_parau@yahoo.com

Modernity and the Children the Unknown — The Presence of Lacunar Forms

The following article discusses the forms of emptiness and voids in which modernity has weaved meaning and has founded the subject as bearer of these separated forms of reality (like nonrecognition, suspension, commencement). We argue that the language of modern experience is inscribed by the figures of these lacunae and their in-communicability whose residues mark the creation of significance. There is a general focus in research on mental images and their relation with the symbolic, but what if the poetics of the unknown and oblivion can open up discussions about the way in which the Real is structured by the interaction between propositional and non-propositional thinking? This is one of the aspects this article investigates: the unknown author that modernity has turned into its father and the disconnectedness which encompasses woven modern subjectivity.

Keywords: oblivion, modernity, time, subjectivity, dissolution, memory

Dorim să facem din figurile uitării și ale rezidualității niște funcții prin intermediul cărora vom vedea inserată în cultură și literatură una dintre cele mai discutate și poate, tocmai de aceea, de evitat problematice ale istoriei gândirii: relația cu timpul. Ceea ce ne va interesa din această impresionant de amplă problemă este aspectul descompunerii și al disoluției în timp, prin intermediul strategiilor de rezistență sau supunere din care derivă memoria și uitarea.

Trecutul postulat de basme („a fost odată ca niciodată”) sau trecutul sacralizat al Evangheliilor întrețin legătura cu un trecut care se află oarecum în afara logicii timpului, *in illo tempore*. E vorba de un timp care nu poate deveni niciodată trecut pentru că el este trăit din nou în fiecare ritual euharistic. Această formă de trecut ne conține într-o mai mare măsură decât putem noi să îl reprezentăm, iar problema uitării, în cazul acesta, este însuși refuzul lumii sau a lui Dumnezeu. Trecutul acesta nu are nicio distanță

temporală în raport cu momentul prezent al eului și funcționează direct fără a se fi schimbat sau acumulat. El nu depinde de timp sau de punerea lui în discurs, ci forța sa vine tocmai din posibilitatea de a ni se adresa din afara timpului, fără repetiție („ca niciodată”) și fără a putea fi legat sau conjurat de prezent („a fost odată”). Uitarea nu poate amenința acest trecut pentru că el se deschide continuu în actul de a fi și nu în cel de a rememora. Mutația gândirii care propune un trecut care se deschide numai în rememorare și se regăsește în logica timpului o putem lega de începuturile ideologiei progresului. Jacques Le Goff sesizează că valorizare a timpului înspre viitor se petrece între secolele al XVII-XIX-lea, după ce Renașterea investise complet în ideea timpului ca prezent¹. Mai târziu vom avea de a face cu trecutul înțeles în cadrul psihanalizei, un trecut îndepărtat, al individului care îi conturează întregul psihism. Aici vom putea observa o revenire a ideii trecutului intemporal, procesele inconștiente neavând

niciun raport cu timpul², în felul în care se manifestă sau funcționează. Dar să revenim asupra ideologiei progresului și a ideii de noutate care a dat naștere întregului program al modernității. Jacques Le Goff observă că noutatea implică nuanța și concepția de a fi fost născut din necunoscut, adică aceea de a fi copilul oricui și al nimănui:

„C'est le nouveau Testament, c'est la *Vita Nova* d'un Dante qui naît avec l'amour. Nouveau signifie plus qu'une rupture avec le passé, un oubli, un effacement, une absence de passé. Certes, le mot peut revêtir une acception presque péjorative, dans la Rome Antique, avec par exemples les *homines novi*, hommes sans passé, c'est-à-dire nés d'inconnus dans la hiérarchie sociale, non nobles, parvenues.”³

Observăm că, mai mult decât o ștergere a trecutului, avem de a face cu o dorință de a fi născut din necunoscut în ceea ce privește modernitatea. E ruptura ideii de cauzalitate și procesualitate în ceea ce privește relația cu timpul. A fi copilul necunoscutului este reflexia unei libertăți ultime la care modernitatea a visat, pe urmele forței de înnoire adusă de mesajul creștin. Figura lui Hristos simbolizează ruperea tuturor legăturilor și nașterea din necunoscut pe o cale a reîntoarcerii. Începând cu a doua jumătate a secolului XX, motorul cultural ne va arăta, prin toate instituțiile memoriei, că nu avem dreptul de a ne naște din necunoscut, că suntem copiii unor arhive istorice sau evoluționiste pe care nu avem decât să le asumăm, pentru a face parte din marea comunitate globalistă a oamenilor.

Mormântul soldatului necunoscut

Tipul de memorie propusă de iluminism, în secolul al XVIII-lea, avea memorie tehnică și științifică, părea, conform lui Jacques Le Goff, să se detașeze de morți, până în momentul în care Revoluția franceză realizează o revenire la memoria morților.⁴ Mormântul nu mai aparține doar Bisericii, redevenind un loc al amintirii. În secolul al XIX-lea, romantismul sublinează și mai mult fascinația față de legătura dintre cimitir și memorie. Apoi urmează impunerea treptată a unei memorii statuare (plăci, monede, timbre etc.) la care contribuie și devenirea publică a arhivelor care compun ceea ce Le Goff numește o „civilizație a inscripției.”⁵

Cel mai interesant fenomen al memoriei colective apare după Primul Război Mondial, prin instituirea mormântului soldatului necunoscut în multe dintre fostele țări beligerante europene. Conform lui Le Goff, acest fenomen trasează granițele memoriei prin intermediul anonimatului eroic și folosindu-se de acest

„cadavru fără nume”⁶ reîncheagă și unește națiunea. Putem afirma că mormântul soldatului necunoscut este monumentul eșecului modernității de a răspunde absenței altfel decât prin înscrierea celui fără nume în frazarea trecutului istoricizat. Memoria colectivă își demonstrează, astfel, că are capacitatea de a-i cuprinde și reține până și pe cei care au fost ascunși de moarte și război, existând posibilitatea de a avea comemorare chiar și acolo unde a existat pierdere și uitare. René Girard observă cel mai bine felul în care orice cultură se construiește de la mormântul victimei ispășitoare, care funcționează ca punct de împletire a tuturor semnificațiilor:

„Mormântul nu e decât primul monument uman care se ridică în jurul victimei ispășitoare, primul strat de semnificații, cel mai elementar, cel mai fundamental. Nu există cultură fără mormânt, nu există mormânt fără cultură; la limită mormântul este primul și singurul simbol cultural.”⁷

Tipul de memorie pe care o trăim noi astăzi este la marginea memoriei mașinilor, a memoriei arhivistice a calculatorului. Victima nu mai există. Dacă pentru Freud nimic din ceea ce a existat în mintea noastră sub formă de gând, emoție, informație sau imagine nu se pierde în întregime, pentru noul secol digital, nimic nu se mai poate pierde chiar dacă am vrea. E pentru prima dată când omul are acces la sine și prin intermediul unor stocări de date pe care nu le luase niciodată în calcul. Cu greu poate omul să se mai uite pe sine, atunci când este reproiectat de statistici și legături de dincolo de conștiința sa de sine. Nu doar că omul nu se mai uită pe sine, ci uită să moară. În *L'Échange impossible*, Jean Baudrillard explică dezvoltarea cancerului ca aceea boală a celulelor care uită să se dividă, să moară și se clonează în miliarde de copii până ce devin o tumoră. Putem spune că această compulsiune de a nu muri o regăsim în relația de astăzi a omului cu lumea pe care o proiectează și care îl proiectează în schimb, într-o arhivă infinită *illo tempore*. În 1965, Françoise Jacob primește premiul Nobel pentru demonstrarea teoriei biologice conform căreia ereditatea funcționează ca memoria unui calculator care transcrie totul⁸. Însăși funcționarea biologică devine o complexă memorie străveche care ne amintește că nu putem fi copiii necunoscutului. În această memorie biologică străveche există foarte puțină uitare, iar noi trăim din ce în ce mai departe într-o logică a timpului care ne-a acumulat, sub o formă sau alta, fără să scadă nimic.

Formele uitării: întârzierea, suspendarea, reînceperea

Așa cum observă Paul Ricoeur, în *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, noi ezităm întotdeauna între amenințarea unei uitări definitive și băntuirea unei memorii interzise. Între acestea două nu există nimic altceva decât imprimarea afectivă a cărei specificitate se pare că o putem înțelege mai puțin. Între inacceptarea uitării din partea celorlalți și amintirea unor lucruri care parcă s-au impregnat și impus singure, chiar dacă nu ar fi trebuit să fie acolo se găsește un întreg spectru afectiv care are, totuși, ecoul a ceva imemorial, dictat, adică, de o origine a cărei efect suntem. Bernard Baas tratează acest dispozitiv al imemorialului ca „structură temporală paradoxală”⁹. Memoria interzisă la care se referea Ricoeur este, în viziunea lui Baas, ceea ce este între-spūs (*l'inter-dit*), adică acea voce care nu poate fi receptată și înțeleasă de către o ureche formatată de un anumit tip de discurs, dar care răsună surd, dar clar, în urechile care se lasă traversate de aceasta¹⁰. Ecoul imemorialului este numele indicibilului de dincolo de semnificație¹¹. E vorba de păstrarea ecoului morții sau a ecoului a ceea ce a fost pierdut fără a reveni la nicio reminiscență. Pe urmele lui Lacan, Baas arată că ceea ce trece în memorie este șters în percepție, iar ceea ce este în percepție nu poate deveni memorie sau istorie¹². Subiectului dorinței, în vizunea lui Lacan, îi lipsește întotdeauna ceva, acesta fiind totodată purtătorul tuturor urmelor pe care nu le mai poate recunoaște. Subiectul este această asimptotă între o origine și momentul în care aceasta nu mai poate fi recunoscută. Această uitare îi aduce subiectului, în permanență, o întârziere în raport cu sine. În psihanaliza lacaniană motorul dorințelor subiectului este căutarea, dar, mai ales, imposibilitatea de a regăsi ceea ce a fost pierdut. Foarte simplu și reductiv spus, uitarea este cea care naște în noi dorința. Ecoul imemorialului este muzicalitatea acelei întârzieri în raport cu sine. Acestea fiind spuse, să reținem această structură temporală a ecoului imemorialului ca ecou a ceea ce nu mai este recunoscut într-un plan al continuității temporale.

Ecoul imemorialului poate fi cu greu auzit sau resimțit în interiorul închiderii unei culturi care-și salvează coerența și, așa cum observă Marc Augé, orbește¹³. În cartea sa, *Les formes de l'oubli*, acesta observă că uitarea este operatorul oricărei puneri în ficțiune sau a oricărei puneri în operă, prin intermediul cărora se ajunge la o configurație de timp și viață¹⁴. Tema uitării nu este propusă ca o contra-partidă a memoriei, ci ca un travaliu complex elaborat de cultură pentru configurarea anumitor inserții în timp. Marc Augé distinge trei forme principale ale uitării care se regăsesc chiar ca motive în interiorul narațiunilor și discursurilor. Prima dintre ele este întoarcerea (*le retour*), capacitatea de a merge înapoi

în trecut surmontând sau uitând prezentul. Cea de-a doua este suspendarea (*suspense*), adică regăsirea prezentului după ce acesta a fost desprins de viitor și trecut. Ultima dintre formele uitării este re-începutul (*re-commencement*) care presupune regăsirea viitorului printr-o uitare a trecutului. Întoarcerea este figura care ne interesează cel mai mult, pentru că ea propune un timp trăit continuu ca revenire, în sens proustian sau nu. Pilda fiului risipitor, care apare în Evanghelia după Luca, este frumoasa metaforă a posibilității de întoarcere a Celuilalt în sine, prin intermediul forței dragostei care primește atât plecarea, cât și întoarcerea, unind figura Celuilalt și figura Sinelui în același chip al Sinelui. Tatăl uită părăsirea și suferința plecării Fiului și în îmbrățișarea sa permite drumului ocolitor să se refacă fără nicio discordanță de timp sau întârziere. Marc Augé nu se oprește deloc asupra acestei pilde de o importanță deosebită pentru întreaga filosofie creștină a întoarcerii, dar amintește metempsihoza din *Republica* lui Platon, unde sufletele se reîntrepează după ce au băut din râul Lethe pentru a uita ceea ce sufletul surprinsese în timpul călătoriei sale cu carul înaripat. Întroparea este, pentru lumea Greciei Antice, o uitare de sine, iar viața însăși nu este decât traseul unei reîntoarceri. Timpul este o buclă a începutului recunoașterii unității tuturor lucrurilor în principiul Binelui. Întoarcerea este o intermediaritate între moarte și amintire, la fel ca în pilda Fiului risipitor. A se uita pe sine înseamnă a se întoarce la sine și a-și aminti de sine înseamnă îndepărtare de la sine (așa cum Fiul risipitor își aduce aminte de sine, cerându-și partea de avere). Pentru Marc Augé, a se uita pe sine reprezintă „a uita să te gândești pe tine sub semnul repetiției”¹⁵. Tocmai în acel moment în care Fiul risipitor nu se mai gândește pe sine sub semnul repetiției zilelor sale de suferință în autoexil, își amintește de casa Tatălui său. A se uita pe sine devine, astfel, poarta de deschidere a însăși posibilității ficțiunii și a rememorării, odată ce repetiția, ca înlanțuire a prezentului, a fost surmontată de schema întoarcerii, schemă profundă a tuturor formelor noastre de alienare. Schema întoarcerii este, în majoritatea narațiunilor, legată de tema recunoașterii, asupra căreia vom reveni, pentru a aduce în discuție încă o figură a uitării, anume cea a nerecunoașterii.

Într-o carte scrisă câțiva ani mai târziu, Marc Augé reia cele trei forme ale uitării pe care le-am menționat mai sus, dar le pune, de data aceasta, sub semnul imposibilității lor. *Le temp en ruines* pornește de la problematizarea unei curențe în ceea ce privește simțul timpului și, prin urmare, conștiința istorică. Această curență este provocată și de senzația de a trăi în fața lumii ca în fața unui spectacol de după încheierea istoriei. Ceea ce Augé pare să sugereze este posibilitatea întoarcerii la simțământul unui timp pur, prin intermediul „juișanței inactualului”¹⁶ (*jouissance de l'inactuel*). Exemplul oferit e cel al ruinelor care

sunt suprafața unui timp fără obiect, care nu aparține cu adevărat niciunei istorii și niciunei actualizări¹⁷. Posibilitatea de a găsi inactualul în lucrurile, evenimentele sau prezențele care nu par a subscrie niciunei istorii ține de exercițiul timpului pur. E nevoie de regăsirea timpului pur pentru a putea crede în istorie și nu invers. Inactualul este o ieșire din timp tocmai pentru posibilitatea regăsirii acestuia prin întoarcere.

Să ne oprim asupra întoarcerii imposibile, așa cum o gândește Augé:

„L'impossible retour au point départ dont nous entretient aussi bien l'Odyssée que Le Comte de Monte-Cristo, suppose l'oubli de tout ce qui s'est interposé entre le moment du départ et celui du retour. [...] Le retour est une forme de l'oubli parce que, du départ à l'arrivée imaginée comme retour au point de départ, les dérives de la mémoire, les obsessions de la vengeance, de l'attente ou du désir, les rencontres, le quotidien, le vieillissement ont éliminé la saveur exact du passé.”¹⁸

Întoarcerea imposibilă este compusă din momente succesive ale devierii care rățesc memoria și înflăcărează dorința, astfel încât tot acest periplu care se interpune, prin toate rescrierile sale, nu face decât să degradeze percepția și gustul trecutului așa cum erau ele resimțite în momentul plecării. Pradoxul este că întoarcerea imposibilă, înțeleasă și ca formă de uitare, îndepărtează și apropiere, în același timp, momentul plecării de momentul sosirii. Este fascinant de urmărit această buclă de timp, acest mănunchi de distanțe care crește și descrește în interiorul aceleiași răsufări a întoarcerii. În opinia noastră, uitarea scurtează și prelungește drumul în același timp, configurațiile temporale generate de ea fiind și ocolitoare și revelatoare.

Nerecunoașterea

În cartea sa, *Parcours de la reconnaissance*, Paul Ricoeur pornește în analiza problematicii recunoașterii atât ca temă majoră a filosofiei pentru care „a cunoaște” nu se poate distinge de „a recunoaște,” dar și ca înțelegere a momentului recunoașterii ca moment al unității conștiinței. Partea de interes major pentru noi a acestui text este etapa în care Ricoeur face legătura între recunoaștere și nerecunoaștere (*méconnaissance*). E nevoie de întârziere și distanță în fața desfigurărilor pe care timpul le operează asupra lumii exterioare, pentru ca punerea în scenă a recunoașterii să fie posibilă. Recunoașterea nu poate începe decât atunci când lumea a fost deja deghizată sub semnele distrugerii și ale schimbării:

„Comme la suite de notre investigation l'établira,

c'est principalement *a parte objecti* que le reconnaître fait valoir ses titres. Pour le dire par anticipation, il faut que le changement mette sa marque sur des êtres du monde, et de façon le plus significative sur l'être humain, pour que se creuse une hésitation, un doute, qui donne à la reconnaissance son caractère dramatique ; c'est alors la possibilité de la méconnaissance qui donnera à la reconnaissance sa pleine autonomie.”¹⁹

Recunoașterea nu ar fi posibilă fără nerecunoaștere, pentru că este nevoie de un strat adăugit al marcajelor care rează frânturile unei imagini fărâmițate de distanțările și interludiile uitării și ale transformării. Întreaga lume și straturile sale temporale se dau într-o înfățișare care atâră sub amenințarea nerecunoașterii. S-ar părea că progresia umanității și a omului individual este una care merge înspre o înmulțire a șanselor de cunoaștere și nerecunoaștere. Și totuși, în ciuda unei încredințări totale în percepție și capacitățile sale de cunoaștere și recunoaștere, aparițiile și disparițiile sunt echilibrate și dezactivate simbolic pentru a nu produce o ruptură prea mare în cadrul lumii.

Așa cum observă Aristotel, timpul perceput ca destrucție este doar unul dintre numele mișcării, aceasta fiind cea care de-realizează ceea ce a fost realizat²⁰. Observăm că întregul univers este într-o mișcare care caută să desfacă lucrurile, iar în această cinetică a dezlegării și a desfacerii, conștiința subiectului gânditor este pusă în fața nevoii de a recunoaște din mers și în mers. Creștinismul înțelesese foarte bine această dramă a nerecunoașterii prezenței care impune mereu o re-lectură continuă a învățăturii.

„În momentul în care totul pare pierdut, Cristos vine în tăcere în întâmpinarea noastră, și mai întâi nu este recunoscut. Discipolii doresc să-l rețină pe necunoscutul care se îndepărtează. [...] În universul creștin totul este mereu re-citire, pornind de la sfârșit și în funcție de acest sfârșit care dezvăluie eroarea perspectivelor anterioare.”²¹

Învaluirea nerecunoașterii nu face decât să repună pe alte făgașe narațiunea, întreținând posibilitatea rescrierii cu trecerea sa indiferentă de la o imagine la alta a trecutului. Până acum nu am făcut decât să vorbim despre nerecunoaștere ca acea buclă ocolitoare, dar este foarte important de înțeles că această buclă ne întoarce continuu, dar nu în același punct, de unde și ideea re-lecturii continue. Ricoeur observă că pentru Proust, a recunoaște pe cineva, după ce câteva clipe sau mai mult nu l-ai putut recunoaște înseamnă a păstra laolaltă ceea ce este și ceea ce nu mai este în interiorul aceleiași persoane:

„Reconnaître quelqu'un et plus encore, après

n'avoir pas pu le reconnaître, l'identifier, c'est penser sous une seule dénomination deux choses contradictoires, c'est admettre que ce qui était ici, l'être qu'on se rappelle n'est plus, et que ce qui y est, c'est un être qu'on ne connaissait pas"²²

Astfel, în nerecunoaștere se amestecă ceea ce ne amintim, dar nu mai este cu ceea ce este, dar nu cunoaștem. Prima parte a problematicii pune în lumină o anumită relație cu propriile noastre amintiri, pentru că atunci când acestea nu mai sunt susținute de realitate, ceea ce ne amintim nu mai există. Este vorba de o ruptură în raport cu propria amintire, care, chiar dacă e defamiliarizată, nu se poate șterge, ea supraviețuind ștergerii propriei lumi peste care încearcă să se suprapună. Nu e cazul uitării unde o lume nu se mai poate reflecta în memoria subiectului, ci cazul unei memorii care nu se mai poate suprapune lumii pe care o evocă. Aceste aliaje dintre ceea ce este și ceea ce nu mai e, împreună cu decalajele dintre realitate și memorie pun în discuție complexitatea imaginii despre lume și despre noi, alcătuită dintr-o multitudine de defazări. Dar ce se întâmplă atunci când nerecunoașterea este împinsă până la capăt? Cine este acela care rămâne mereu nerecunoscut? Rainer Maria Rilke a reușit să-și imagineze această condiție, în finalul romanului *Însemnările lui Malte Laurids Brigge* (1910). Rilke rescrie parabola fiului risipitor ca povestea fiului care fuge de iubirea nedesăvârșită a celorlalți și de „darurile prefăcute în fragmente grele de deșertăciune.”²³ Legenda celui care nu a vrut să fie iubit este scrisă de Rilke ca fuga continuă, departe de casă, în punctul în care lumea poate fi făcută să se sfârșească pentru a începe cercetarea lăuntrică:

„Doamne, toate astea trebuiau părăsite și uitate; fiindcă era necesar să fie complet uitate; altfel te trădai dacă ei insistau-oricât ai fi ezitat și te-ai fi uitat în jur, până la urmă se ivea totuși coama casei. Prima fereastră de sus te lua la ochi, acolo, desigur, se putea să fie cineva. Căinii, în care așteptarea crescuse peste zi, treceau prin tufșuri și se apropiau de cel pe care îl cunoșteau. Iar restul făcea casa. Trebuia doar să intri în mirosul ei tare și aproape totul era hotărât.”²⁴

După strădaniile neîmplinite de a dobândi dragostea desăvârșită a lui Dumnezeu, fiul risipitor se întoarce acasă și mai înstrăinat decât plecase, dar dorind „să-și asume toate astea încă o dată și acum cu adevărat.”²⁵ Știm că în pilda evanghelică a Fiului risipitor, tatăl își recunoaște de departe fiul și iese în întâmpinarea lui, iar fiul cade în genunchi înaintea sa. Pentru Rilke reîntoarcerea începe cu observarea faptului că acolo trecuse puțin timp, iar recunoașterea fiului de către o bătrână se produce atât de repede

încât Rilke dă o cu totul altă semnificație momentului reîntâlnirii, încununat de gestul aplecării: „gestul lui, gest nemaivăzut, gest de implorare, conjurându-i să nu-l iubească.”²⁶ Aceasta este drama răsturnată pe care Rilke o pune în scenă, folosindu-se de una dintre parabole: fiul risipitor este primit cu foarte multă iubire, dar nu este recunoscut cu adevărat. „Ce știau despre el? Acum era îngrozitor de greu de iubit și simțea că numai Unul ar fi în stare să o facă, însă acela încă nu voia.”²⁷ Nerecunoașterea fiului risipitor de către ceilalți, care îl primesc doar ca pe acela pe care îl așteptau, este proiectată asupra întregii conviețuiri și supraviețuirii. Cu toții par a trăi într-o nerecunoaștere reciprocă, tot ceea ce este uitat sau neconsiderat despre ei și între ei, fiind aruncat în seama privirii lui Dumnezeu, singurul care îi poate recunoaște și a cărui iubire este, astfel, desăvârșită.

O meditație filosofică care ia în calcul dimensiunea întoarcerii și pe care o vom lega de pilda fiului risipitor este cea a lui Heidegger. *Dasein*-ul este cel care, prin aruncarea sa în lume, este, totodată plasat într-o existență fără patrie, într-o existență fără casă care-și are propriile forme de ascundere și revelare. Întoarcerea la patrie ar însemna ieșirea din uitarea ființei. Apatridul, la fel ca fiul risipitor, și-ar aminti că există în lume fără Dumnezeu și că se poate întoarce oricât la Tatăl a cărui familiaritate nu a fost niciodată pierdută, ci suspendată. *Dasein*-ul, înțeles din interiorul imaginii fiului risipitor, este purtătorul unei aruncări, adică a unei rupturi care îl leagă și totodată îl desprinde de orizontul lumii. Alegând lumea, fiul risipitor rămâne fără patrie, până când își amintește că poate substitui lumii casa Tatălui său, iar de acolo începe întoarcerea dintre lume în patrie. Pentru a regăsi patria trebuie să fi fost rupt de ea, printr-o uitare pe care lumea o exercită prin forța sa de apariție și o memorie născută prin forța sa de dispariție.

Să ne oprim asupra distincției conceptuale pe care Jean-Yves Lacoste o face între termenul de lume și cel de pământ. În *Le Monde et l'absence d'oeuvre*, lumea și pământul sunt două moduri complet diferite de raportare la real.²⁸ *Dasein*-ul aparține orizontului lumii, iar muritorul-orizontului pământului, iar aceste două figuri ale umanității subiectului operează fie dispariția lumii, fie dispariția pământului.²⁹ Pe scurt, dacă *Dasein*-ul este în lume, fără patrie, muritorul este în plina sa condiție de *locuitor* al pământului. Am putea lansa ipoteza conform căreia muritorul este cel care face din această locuire o memorie și o uitare totodată. Locuirea nu este niciodată completă, iar aici intervine memoria care reface legătura cu orizontul pământului. Uitarea intervine atunci când locuirea pare a fi completă, pentru a elibera absențele.

Pentru Georges Sebbag, în *Microdurées*, problema timpului în zilele noastre se construiește de la înlocuirea unui timp istoric sau al unui timp al devenirii cu breșa

unui „timp fără fir.”³⁰ Noile mijloace vizuale și media creează noi durate artificiale care sunt gustate ca niște felii de intensitate și efemeritate, generând un prezent din ce în ce mai presant. Modernitatea pune în joc facultatea uitării, înlocuind mixul memorie-percepție cu cel de percepție-memorie.³¹ Timpul e distrus de aceste durate care abolesc cronologia și contestă „maladia” istorică. Principiul realității este dezinvestit de aceste durate și microdurate care se cumulează de-a lungul unui „timp fără fir”. Populația globală pentru care nu mai există un timp al istoriei universale se lasă prinsă în deșirarea microduratelor artificiale. Noi forme de înțelegere a colectivităților și a individualităților sunt implicate de către aceste „medieri temporale.” Microduratele sunt definite de Sebbag ca fiind niște „condensări temporale” sau „experiențe ale timpului în miniatură.”³² Aceste străfulgerări scurte de timp nu doar că sunt înconjurate de spectralitate, dar sunt și forme de amestecare a categoriilor cu care obișnuim să operăm, prin intermediul vechilor mecanisme de inserție în timp și în ideea de posibil:

„Quand les hordes temporelles déferlent sur la multitude humaine dans une liesse de carnaval, il n’y a plus moyen de séparer la fiction du document, le sujet de l’objet, le spectres de vivants du fantômes des morts.”³³

Autorul necunoscut

În viziunea psihanalizei există și un timp adormit în subiect dar care continuă să se deruleze în ascuns și care trebuie reconstruit prin intermediul refacerii istoriei subiectului. Acest timp este marea rezervă de uitare activă care a fost, fie ca inconștient subiectiv, fie ca inconștient colectiv. Așa cum am văzut există mai multe scheme ale timpului care se construiesc pe aceste „caverne” ale ceea ce a dispărut, dar niciuna dintre ele nu atât de mult pe simptomatologia lor precum psihanaliza. J.-B. Pontalis scrie o carte despre un timp care nu trece, ceea ce se repetă sau se propagă cu insistență fiind ceea ce nu s-a împlinit ca eveniment psihic, ceea ce încă își caută un loc. Pentru acest timp atemporal nu există un text, el repetându-se de undeva din afara textului, din interiorul unei incrustări și nu al unei imprimări³⁴. Observăm una dintre trăsăturile importante ale fenomenelor culturale, istorice și psihologice ale uitării: ele repetă timpul independent de text și discurs, din interiorul unei derive a reprezentărilor. Toate constrângerile și măsurătorile de timp pe care ni le impunem sunt niște limite prin intermediul cărora așteptăm venirile unui „dincolo de timp.” Acest „dincolo de timp” este, de fapt, cel care ne scrie și ne compune, așa cum spune Pontalis, ca un autor nenumit:

„Parfois, plus que le tracé d’une histoire, c’est l’assujettissement à un destin et à ses marques qui s’impose : un même événement, généralement dramatique, fait périodiquement retour, presque à l’identique. Pas de doute : cet homme est agi. Il a beau changer de costume, évoluer dans des décors différents selon les époques et les lieux, c’est toujours dans la même pièce qu’il tient son emploi, les mêmes répliques qu’il récite. Il est au service d’un auteur innommé, d’un texte d’origine inconnue qu’il n’a pas écrit.”³⁵

Acest text necunoscut este scris și ne scrie din atemporalitatea unor evenimente care nici măcar nu au lăsat amintiri. Autorul nenumit șterge toate urmele auctoriale din text, lăsând în locul lor câte un murmur ininteligibil. Textul este generat din afara timpului de către autorul nenumit, dar textul în sine nu poate fi decât în timp. Nu vorbim de un text al amintirilor sau un text al memoriei, ci de un text care caută să elaboreze continuu diferența în raport cu originea sa. Textul autorului nenumit este unul care elaborează și complexifică deschiderile și închiderile uitării și care funcționează, totodată, ca un supratext despre un text care nu se scrie. Am mai putea spune că e un text al nimicului sau al absenței, dar pentru că acesta se generează din atemporalitatea sinelui nostru este, mai degrabă textul unui interval, al intervalului dintre timp și non-timp, dintre cele două forme de uitare: textul care se scrie și textul care nu se scrie.

Acel „dincolo de timp” care ne scrie ca un autor anonim este un Celălalt în noi. În relația cu acest Celălalt există timp, dar timp așa cum îl definește E. Levinas, timp ca non-coincidență, ca diacronie. Relația cu celălalt este relația cu o absență continuu reformulată a celuiilalt, iar felul în care celălalt se oferă prin absență ține de însăși modalitatea timpului. Așa cum formulează Levinas, „le temps signifie ce toujours de la non-coïncidence, mais aussi ce toujours de la relation.”³⁶

Așa cum spuneam, e vorba, totodată, de o non-coincidență cu sine, nu doar cu celălalt care construiește o continuă întâlnire imposibilă care este însăși fibra timpului.

Celălalt trebuie uitat ca prezență imediată pentru a putea fi reaprins ca mister, în filosofia lui Levinas. La fel și sinele, trebuie uitat ca conștiință pentru a-l regăsi în textul neîntrerupt al autorului nenumit. Toate aceste evanescențe nu sunt decât supraviețuiri ale pierderilor în țesătura timpului care deschid un întreg câmp de reprezentări. Toate resturile și fragmentele conțin multiple poetici ale recompoziției lor. Putem considera că travaliul uitării se suprapune și uneori coincide cu structura timpului care este cea de reelaborare continuă. Uitarea este mereu între două texte, unul care se scrie

și unul care nu se scrie, reelaborând mereu urme și anticipări sau trecând prin multiple pre-reprezentări și prefaceri.

Am văzut ca există foarte multe întemeieri ale gândirii pe ceva ce a fost șters, uitat sau pierdut. Această tendință îl face pe Alain Badiou să observe, de-a lungul întregului său seminar, ținut din 2001 până 2004, că prezentul nu face decât să descrie o lipsă și de aceea eșuează în a constitui o lume:

„Une pente de la philosophie contemporaine est d'annoncer que quelque chose est oublié, perdu, raturé, absent. C'est typique de la pensée contemporaine que d'examiner le présent non à partir des seules traces du présent mais à partir de ce qui lui fait défaut, voir même de la thèse selon laquelle «un présent fait défaut». C'est la thèse de Mallarmé, mais reformulée par de nombreux philosophes. C'est aussi le «Nous ne sommes pas au monde» de Rimbaud. Cela veut dire que la contemporanéité elle-même est perdue.”³⁷

Situând lumea noastră la mijlocul drumului dintre un vechi proiect impracticabil și unul nou care nu a răsărit încă, Badiou susține că în această tranziție nu mai există o lume, ci doar o structură de interval, de absență a prezentului. O eternitate în care formele sunt separabile ca la Platon sau lumea e separabilă de sine prin intermediul izbăvirii, ca în cazul eternității propuse de creștinism, nu mai există. Eternitatea e înlocuită, în concepția lui Badiou, doar de timp, un timp în care nu mai există decât „pertinente” sau timpi relevanți, întrețesuți și demultiplicați.³⁸

Absența unui prezent ține de imposibilitatea de a mai aparține lumii, singura structură de inserție în timp rămânând descompunerea în timpi multipli care se propagă în narațiuni discordante și semnificații discontinue. Aceasta este simptomatologia unei modernități care se naște din ratarea întâlnirii cu propria origine, făcând din figurile uitării drumuri înapoi către o posibilă recunoaștere a ceea ce a fost pierdut. Narațiunile individuale sau cele colective nu mai descriu un prezent al vieții, ci o desincronie în care sunt investite toate semnificațiile. Lacunele sunt și intervalele sunt noile spații în care se desfășoară jocul de proiecții și proiecte ale modernității. Fluxul conștiinței nu e decât descoperirea locului gol dintre gânduri și asocieri, psihismul fiind, la rândul său, o repetare în gol a ceea ce a fost uitat, dar nu se vrea de-realizat. În concluzie, modernitatea negociază continuu construcția sinelui individual și colectiv pornind de la propria absență a acestuia din lume, nu în sensul unei morți care îl determină, ci a unor forme de uitare care îl fundamentează.

Note:

1. Jacques Le Goff, *Histoire et mémoire*, Gallimard, 1988, p. 46.
2. Ibid., p. 53.
3. Ibid., p. 67 „Noul Testament, *Vita Nova* a lui Dante se nasc din dragoste. Nou înseamnă mai mult decât o ruptură cu trecutul, o uitare, o ștergere, o absență a trecutului. Desigur, cuvântul poate primi o conotație aproape peiorativă, în Roma antică, de exemplu *homines novi*, oameni fără trecut, adică născuți din necunoscuți în ierarhia socială, ne-nobili, parveniți.”
4. Ibid., p. 156.
5. Ibid., p. 159.
6. Ibid., p. 161.
7. René Girard, Despre cele ascunse de la întemeierea lumii — *Cercetări întreprinse împreună cu Jean-Michel Oughourlian și Guy Lefort*, trad. Miruna Runcan, Nemira, 2006 [1978], p. 108.
8. Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 166.
9. Bernard Baas, *L'écho de l'immémorial: Lacoue-Lacan*, Hermann Éditions, Paris, 2016, p. 12.
10. Ibid., p. 8.
11. Ibid., p. 46.
12. Ibid., p. 111.
13. Marc Augé, *Les formes de l'oubli*, Payot & Rivages, 1998, Paris, p. 18.
14. Ibid., p. 47.
15. Ibid., p. 113.
16. Marc Augé, *Le temps en ruines*, Galilée, Paris, 2003, p. 47.
17. Ibid., p. 48.
18. Ibid., p. 65. „Întoarcerea imposibilă la punctul de plecare, de unde începe Odiseea Contelui de Monte-Cristo, presupune uitarea a tot ceea ce a intervenit între momentul plecării și cel al întoarcerii. [...] Întoarcerea e o formă a uitării pentru că, de la plecarea până la sosirea imaginată ca întoarcere în punctul plecării, derivatele memoriei, obsesiile răzbunării, așteptării sau dorinței, regăsirile, cotidianul, îmbătrânirea au eliminat savoarea exactă a trecutului.”
19. Paul Ricoeur, *Parcours de la reconnaissance-Trois études*, Stock, 2004, p. 62. „Așa cum investigația noastră va stabili, recunoașterea își apără titlurile a parte obiecti. Anticipând, trebuie ca schimbarea să își lase amprenta pe ființele lumii și, mai ales, pe ființa umană, pentru a se naște o ezitare, un dubiu, care dă recunoașterii caracterul său dramatic; e posibilitatea nerecunoașterii cea care va da recunoașterii autonomia sa plenară.”
20. Aristotel, *Physique IV*, 221a30-221b2, trad. Carteron, Paris, Les Belles Lettres, 1952.
21. René Girard, *op. cit.*, p. 365-366.
22. Paul Ricoeur, *Parcours*, p. 103 „A recunoaște pe cineva și mai mult, după nepunctința de a-l fi recunoscut, identificat, înseamnă a gândi sub o singură denumire două lucruri contradictorii, înseamnă a admite că cel care era aici, ființa pe care ne-o amintim nu mai este, și că cel care este, e o ființă pe care nu o cunoscusem.”

23. Rainer Maria Rilke, *Însemnările lui Malte Laurids Brigge*, trad. Corneliu Papadopol, Leda, București, 2006, p. 256.
24. Ibid., p.254-255.
25. Ibid., p.260.
26. Ibid., p. 261.
27. Ibid., p. 262.
28. Jean-Yves Lacoste, *Le Monde et l'absence d'oeuvre*, Presses Universitaires de France, Paris, 2000, p. 14
29. Ibid., p. 9.
30. Georges Sebbag, *Microdurées-Le Temps atomisé*, Éditions de la Différence, Paris, 2012, p. 17.
31. Ibid., p. 35.
32. Ibid., p. 121.
33. Ibid., p. 220 „Când hoardele temporale bat pe multitudinea umană într-o jubilară de carnaval, nu mai există mijloc de a separa ficțiunea de document, subiectul de obiect, spectrele viilor de fantomele morților.”
34. J.-B. Pontalis, *Ce temps qui ne passe pas*, Gallimard, 1997, p. 27.
35. Ibid., p. 58 „Câteodată, mai mult decât urma unei istorii, e ajustarea la un destin și urmele sale care se impun: același eveniment, în general dramatic, face periodic o întoarcere, aproape de identic. Nu încapă îndoială: acest om a îmbătrânit. Și-a rafinat costumul, a evoluat în decoruri diferite în funcție de epoci și locuri, mereu își joacă rolul în aceeași piesă, recită aceleași replici. E în slujba unui autor nenumit al unui text de origine necunoscută pe care nu l-a scris.”
36. Emmanuel Levinas, *Le temps et l'autre*, Presses Universitaires de France, Quadrige, 1991[1946], p. 10
37. Alain Badiou, *Images du temps présent 2001-2004 Le Séminaire*, Fayard, 2014, p. 15. „O înclinație a filosofiei contemporane este de a enunța că ceva a fost uitat, pierdut,

șters, devenit absent. E tipic gândirii contemporane să gândească prezentul nu începând de la urmele singure ale prezentului, ci pornind de la ceea ce îi lipsește, de exempli teza conform căreia «prezentul lipsește». E teza lui Mallarmé, dar reformulată de numeroși filosofi. E, deasemenea, «noi nu suntem din această lume» a lui Rimbaud. Adică, contemporaneitatea însăși e pierdută.”

38. Ibid., p. 346.

Bibliography:

- Le Goff, Jacques, *Histoire et mémoire / History and Memory*, Paris, Gallimard, 1988.
- Girard, René, *Things Hidden Since the Foundation of the World*, Stanford, Stanford University Press, 1978
- Baas, Bernard, *L'écho de l'immémorial: Lacoue-Lacan*, Paris, Hermann Éditions, 2016
- Augé, Marc, *Les formes de l'oubli*, Paris, Payot & Rivages, 1998
- Augé, Marc, *Le temps en ruines*, Paris, Galilée, 2003
- Ricoeur, Paul, *The Course of Recognition*, trans. David Pellauer, Cambridge, Harvard University Press, 2005
- Lacoste, Jean-Yves, *Le Monde et l'absence d'oeuvre*, Paris, Presses Universitaires de France, 2000
- Sebbag, Georges, *Microdurées-Le Temps atomisé*, Paris, Éditions de la Différence, 2012
- Pontalis, J.-B., *Ce temps qui ne passe pas*, Paris, Gallimard, 1997.

Influente secession în lirica blagiană

Denisa-Maria FRĂTEAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Litere și Arte
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Letters and Arts
Personal e-mail: denisafratean@yahoo.com

Secession Influences in Blaga's Poetry

This essay analyses the impact of the years spent in Vienna on the formation of Lucian Blaga, taking into consideration the fact that, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the capital of the Empire was the centre of an impressive art movement called the “Vienna Secession”. The aim of this paper is to identify the similarities that can be established between the art of the painter Gustav Klimt, a representative figure for that period and the president of Secession, and the poetry of Blaga. The comparison includes the symbols to be found in the works of the two artists, such as the spring flowers and the serpents, the dominant colours, the type of lines used in the creation of their images and the reaction of people to their modern art.

Keywords: Vienna Secession, influences, Gustav Klimt, Lucian Blaga, symbols, chromatics, lines, serpents

Secolul al XIX-lea s-a remarcat în istoria culturală ca veac al scindării, fiind o perioadă de tranziție între clasicism și tendințele înnoitoare care s-au fost manifestat în toate domeniile, cu precădere în artă și literatură. Acest proces de modelare a valorilor și aspirațiilor lăuntrice a debutat odată cu iluminismul, „noua orientare a culturii europene”¹, apărută la sfârșitul secolului al XVII-lea. Dorința de transpunere a eului în creație, de înlăturare a imitației naturii extrinsece și de înlocuire a acesteia cu expresia pură a sinelui a fost preluată ulterior de modernism, curent artistic bazat pe „o estetică a tranzitoriului și a imanenței, ale cărei principale valori sunt schimbarea și noul”². Modernitatea a deschis, totodată, calea expresionismului care „[a] fost un timp de mare zguduire, de răscolire, de răsturnare a tuturor noțiunilor și datelor fundamentale ale vieții spirituale, sufletești și sociale a popoarelor”³.

Această mișcare radicală înnoitoare cuprinde și mișcarea de secesiune vieneză care este „echivalentul austriac al curentului *art nouveau* – expresia căutării tulburi a unei noi orientări, fundamentale în forma

vizuală.”⁴ Îndrumătorul spiritual al acestei orientări a fost pictorul Gustav Klimt care manifesta o repulsie față de realismul în spiritul căruia fusese educat și dorea să pornească într-un „voyage intérieur”⁵, prin intermediul căruia voia să își restabilească principiile și valorile. Treptat, fiind „părtaș la o criză a culturii, caracterizată printr-o combinație echivocă de revoltă oedipiană colectivă și de căutare narcisistă a unui nou sine”⁶, Klimt renunță la operele cu tematică istorică și începe să își redefinească modul de reprezentare a vieții, abstractizând concretul și concretizând abstractul. Pentru el, ultimul deceniu al secolului XIX reprezintă o perioadă de „remaniere a sinelui”⁷ marcată de numeroase controverse datorită reticenței oamenilor și politicienilor față de tot ceea ce era nou și față de orientările grupării *Die Jungen* pe care o coordona.

Desăvârșindu-și studiile la Viena, unde și-a susținut teza de doctorat în anul 1920, filosoful Lucian Blaga intră în contact cu arta vieneză specifică sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX. Eseul de față își propune să analizeze impactul pe care l-au avut anii petrecuți în Viena asupra scriitorului, punând însă

accentul pe influența mișcării de secesiune vieneză asupra creației lirice a poetului. Vor fi abordate, cu precădere, conexiunile stabilite între lirismul blagian și opera pictorului Gustav Klimt atât din punct de vedere cromatic și simbolic, precum și din punctul de vedere al finalității actului artistic.

Înainte de a începe studiul detaliat și paralela între cele două arii tematice, poezia și pictura, în vederea unei înțelegeri optime a operei bliagene, este necesară incursiunea în biografia poetului. Astfel, urmărind autobiografia acestuia, putem observa faptul că încă din copilărie a intrat în contact cu mediul german, fiind „înscris din nou în clasa I primară la școala germană”⁸ din Sebeș în anul 1902. De asemenea, tatăl său, prin lecturile lui din Schopenhauer și Kant, l-a influențat pe tânărul poet, el fiind încă de mic pasionat de cărțile care se aflau în biblioteca familiei: „Nu m-am regăsit, până când, într-un ceas de singurătate, prinsei a căuta prin biblioteca Tatii. Aflai printre altele, niște colecții vechi de ale Convorbirilor literare de prin anii când Tata era june. Am scos din raft un volum, m-am dus în grădină, m-am întins sub un măr. Răsfoind, descoperii un fragment din Faust în traducere”⁹.

Dacă în tinerețe a fost pasionat de lectura germană, odată cu trecerea timpului, ajungând la Viena în anul 1916 pentru a nu fi înrolat în armată, Blaga a devenit fascinat de arta plastică. Astfel, aflat în capitala Imperiului, filosoful a intrat în contact cu noile tendințe și curente artistice, în primul rând prin intermediul revistelor pe care le găsea în cafenelele frecventate. Una dintre aceste locuri în care obișnuia să își petreacă timpul era cafeneaua *Museum* unde aflase „într-un ungher al cafenelei rezervat lecturii, mulțime de reviste de artă, printre care și unele de avangardă”¹⁰. În acest mod ia naștere dorința lui de a se familiariza cu noile tendințe culturale. Întâmplarea face că la Biblioteca Universității l-a întâlnit pe Ion Clopoșel, un fost licean la Brașov și acesta l-a pus în legătură cu un prieten de-al lui care urma cursurile de arhitectură. Acesta i-a adus lui Blaga „niște broșuri-manifest de artă modernă”¹¹, textul fiind însoțit și „de ilustrații din domeniul picturii revoluționare ce se încerca”¹². În acest context a luat Lucian Blaga primul contact cu inovațiile artei „expresioniste” al cărei obiectiv era acela „de a transcende lucrurile, în relațiunea cu cosmicul, cu absolutul, cu ilimitatul”¹³. Acest interes a fost alimentat și în timpul plimbărilor prin oraș alături de Cornelia Brediceanu, împreună vizitând muzeele, bisericile și teatrele vieneze. Un an mai târziu, în 1917, întors pentru o perioadă de timp la Sebeș-Alba, poetul afirmă că „Mă cufundam – pentru vreo câteva luni – în istoria artelor. Cu ajutorul unor excelente monografii și tratate, făceam într-adevăr exerciții de elasticitate spirituală. Căutam, ca un râu ce se dezgheață, să-mi sparg carapacea criteriilor clasiciste. [...] Cu o intuiție ce se acomoda obiectului cu o tot mai vădită flexibilitate,

deșteleneam ținuturi, ce le ignorasem până atunci și-mi croiam părție spre o largă și generoasă înțelegere a diverselor stiluri”¹⁴. Abia din acest moment în opera scriitorului pot fi regăsite elemente expresioniste și trăsături specifice mișcării de secesiune.

Având ca motto „Vremii arta sa. Artei libertatea sa”, secesiuniștii și-au propus „să-i ofere omului modern un refugiu în fața constrângerilor vieții moderne”¹⁵. În vederea îndeplinirii acestui țel, arhitectul Josef Olbrich a conceput Casa Secesiunii sub forma unui „templu al artei”¹⁶. Spre deosebire de majoritatea arhitecților din secolul XIX care proiectau muzeele „după modelul palatelor, în emulație burgheză a mecenatilor renascentiști și aristocrați”¹⁷, Olbrich s-a inspirat după modelul sanctuarului din Segesta, un templu păgân neterminat, oferind, astfel, unicitate sediului. Acest „sanctuar” al membrilor mișcării de secesiune, fiind plasat în centrul capitalei, i-a inspirat și i-a călăuzit pe mulți artiști, printre care și Lucian Blaga, el locuind pe Mariahilferstrasse, la doar câteva străzi distanță de acest monument ce impresiona prin pereții „albi și strălucitori, caști și imaculați”¹⁸. Putem intui, în acest mod, faptul că prima influență indirectă a artei secesioniste asupra poetului a fost de ordin cromatic. În urma unei analize a operelor lirice, se poate observa cu ușurință preponderența albului în cromatica bliagiană. De ce tocmai această nonculoare? Deoarece „[a]lbul acționează asupra sufletului nostru precum liniștea absolută (...). Această liniște nu e totuna cu moartea, ea abundă de posibilități vii.”¹⁹ Astfel, principalul scop al secesiunii și al liricii bliagene este acela de a reda omului Arcadia pierdută în negura timpului, de a-l transpune pe lectorul avizat într-un univers luminiscent.

Poeziile în care această „culoare a inițierii”²⁰ predomină sunt numeroase. Dintre acestea, demne de a fi amintite sunt, în primul rând, cele care pun în prim-plan simbolurile florale, deoarece „Blaga reduce florile la culoare [...] le percepe ca produse ale luminii, nu ale pământului, sacralizat prin prezența lor”²¹. Printre acestea se numără „florile de prun, curate, albe” (*Pustnicul*), florile de măr și crinii prezenți ca imagini vizuale în poezii precum *Biografie*, *Peisaj trecut* și *Rune*. Acesta din urmă este „sinonimul albului și, prin urmare, al purității, inocenței și fecioriei”²², un simbol lunar și feminin ce răspândește liniște de-a lungul volumelor de poezii. Albe sunt și imaginile referitoare la chipul feminin în diferitele lui forme: „În curând picioarele albe/vor umbla peste ape” (*Bunăvestire*), „danțatoarea albă” (*Veac*), „albe fecioare” (*Tăgăduiri*), „Albă frumusețe tu, fără apunere/pustietoare minune tu” (*Veghe*). De asemenea, aceste prezențe imaculate se regăsesc și în imaginile ființelor diafane „serafimi cu părul nins” (*Paradis în destrămare*) sau în asocieri cu fenomenele naturii: „vântul alb” (*Plajă*), „vremea se cerne, și-o pulbere albă/pe tâmpale s-așază” (*La curțile*

dorului) și „fulgerul alb” (*Cântecul bradului*). Toate aceste imagini artistice sunt reflexia sufletului dornic de tihnă care adesea admira „statuia albă a Almei Mater din mijlocul grădinii”²³ Universității în perioada studiilor la Viena.

Amintind fugitiv simbolistica și importanța motivelor florale în opera blagiană, trebuie menționat faptul că „[s]ecesiunea proclamă funcția sa regeneratoare, numindu-și revista «Ver Sacrum»”²⁴ („Primăvară sacră”), după un ritual prin care, la Roma, tinerii erau consacrați de către părinți misiunii de a salva societatea în vremuri de restriște, de a lupta pentru popor. Făcând o analogie, se poate stabili faptul că tinerii vienezi „își închinău ei înșiși viața misiunii de a salva cultura de părinții lor”²⁵. Acest scop nobil este sugerat și în primul număr al revistei prin imaginea fetei nubile *Nuda veritas*, la picioarele căreia Klimt a desenat simboluri vernale, exprimând, în acest mod, speranța regenerării. Faptul că și în opera poetului Lucian Blaga pot fi observate astfel de simboluri, în special pădăia, dediteii și macii, toate flori primăvăratice, nu poate fi pus sub semnul coincidenței. Pădăiile „cu coifuri de aur ca ale noastre” (1917) fac trimitere la tabloul *Minerva* realizat de Klimt, această zeităte fiind reprezentativă nu doar din punct de vedere vestimentar, ci și datorită statuetei pe care o ține în mâna dreaptă, figurină ce întruchipează imaginea *Nudei veritas* însoțită de motivele florale. De asemenea, „Dediteii aceștia cu bluze albastre” (1917) sugerează optimismul înspre un viitor în care arta va revoluționa lumea, iar „macii câmpului” (*Vară nouă*) „desemnează pământul, dar reprezintă, de asemenea, puterea somnului și a uitării care îi cuprinde pe oameni”²⁶, sugestie a trecutului care trebuie estompat și a focalizării înspre viitor.

În ceea ce privește stilul secesionistului Gustav Klimt, din punct de vedere cromatic, se poate observa cu ușurință apetența pentru auriu și galben. Această nouă „preferință a lui Klimt pentru aur și pentru forme și culori metalice refăcea totodată legătura cu trecutul personal al pictorului. Atât tatăl lui Klimt, cât și unul dintre frații săi fuseseră gravori în aur”²⁷. Înclinația înspre lumină și strălucire poate fi observată și în design-ul Casei Secesiunii, cupola și inscripțiile de pe clădire fiind de un auriu izbitor. În acest mod, artiștii ce se înscriau în această nouă mișcare porneau într-o „îndrăzneță căutare experimentală a unui nou conținut și în același timp a unui nou limbaj”²⁸, dorind să redea în operele lor apropierea de sacru și desăvârșire, deoarece „aurul este postamentul cunoașterii, tronul înțelepciunii”²⁹. Dacă ne gândim însă la faptul că ei erau reprezentanții unei noi mișcări apărute la Viena pe la 1897, perioadă în care existau încă anumite canoane impuse în artele vizuale, se poate deduce faptul că unul dintre scopurile utilizării acestor nuanțe calde era acela de a capta atenția privitorului, de a-i modela gustul estetic după noile tendințe.

Mergând adeseori la Universitate de-a lungul anilor petrecuți în Viena, Lucian Blaga a avut cu siguranță ocazia să intre în contact cu operele lui Klimt, deoarece acesta a realizat o serie de picturi pe plafonul sălii de ceremonii, cu tema „Triumful luminii asupra întunericului”. Aceste opere erau menite să reprezinte, fiecare în parte, facultățile de *Filozofie*, *Medicină* și *Jurisprudență*, dar stilul abstract și ambiguu al lui Klimt i-a intrigat pe membrii facultății fără ca acesta să fie afectat de opiniile critice formulate la adresa lui. De asemenea, „timbrele și bancnotele austriece erau concepute de către secesioniști”³⁰, principalele clădiri publice erau realizate în conformitate cu viziunea lor asupra lumii și o Galerie de Artă Modernă a fost deschisă la inițiativa lor. Toate aceste detalii, cu siguranță și-au lăsat amprenta și asupra percepției despre lume și viață a poetului.

La o analiză amănunțită, în special asupra primului volum de poezii blagiene, *Poemele luminii*, poate fi observat faptul că imaginile solare sunt cele care predomină, fiind parcă o întruchipare în logos a imaginilor vizuale realizate de Klimt. „Pictorul luminilor”, așa cum a fost supranumit Blaga, compune opere de o „strălucire” aparte care poate fi identificată cu precădere în imaginile cosmice prin simbolul soarelui, lunii și astrelor: „Soarele în răsărit” (*La mare*), „cum se izbesc de geamuri razele de lună” (*Liniște*), „mă-nchin luminii voastre, stelelor” (*Stelelor*), „și-aprins în valuri de lumină” (*Vreau să joc!*). În acest fel, atât diminețile, cât și nopțile blagiene sunt cufundate în unde luminoase, el însuși fiind un exponent al acestui univers transcendent: „De ce-n aprinse dimineți de vară/mă simt un picur de dumnezeire pe pământ” (*Pax magna*), „în nopți adânci de iarnă/când sori independenți s-aprind pe cer” (*Pax magna*). De asemenea, luminoase sunt și metaforele privitoare la sufletul, bucuria și căldura interioară: „Lumina ce-o simt/năvălindu-mi în piept când te văd” (*Lumina*), „am prea mult soare-n mine” (*Mi-aștept amurgul*). În asociere cu interioritatea luminoasă a eului, pot fi plasate și imaginile referitoare la sursa fericirii, femeia: „după ochii tăi – scăpărătorii /care de luminoși ce-ți sunt, copilo/nu văd niciodată umbre” (*Primăvară*), „lumina mea” (*Izvorul nopții*). Așadar, imaginea picturală a acestor versuri este una dominată de auriu, de lumină, de strălucire, precum picturile lui Gustav Klimt sau reprezentarea vienezelor care „parcă ar fi dorit ca martor al vieții lor numai soarele”³¹.

Un alt punct în care arta secesionistă și opera lui Blaga sunt convergente îl reprezintă ritmul predominant curbiliniu al stilului amândurora. În ceea ce privește creația lui Klimt, analizând cu precădere portretele feminine, se pot identifica o multitudine de „simboluri caleidoscopice – cercuri, volute”³², „forme ovale de ochi, elipsele despicate vulvar”³³, acestea fiind plasate pe veșmintele modelelor reprezentate, ca semn

al gingășiei, al întregului, al grațiosului. Trei dintre cele mai reprezentative tablouri ale sale sunt *Portretul Adelei Bloch-Bauer*, *Danae și Sărutul*, toate mizând pe juxtapunerea simbolurilor feminine amintite anterior cu cele masculine – pătratul, dreptunghiul, triunghiul, formând un tot unitar în care psihicul se îmbină într-un mod armonios cu materia, cu teluricul. De asemenea, liniile curbe, rotunjite pot fi identificate în conturul veșmintelor care se amestecă într-un „continuum unitar al liniei”³⁴ cu habitatul. Gestică, poziția mâinii, a trupului, toate sunt redată cu multă grație, sugerând o linie vălurită. Această apetență înspre liniile curbe, întruchipate în special în imaginea cercului care desemnează „etapele perfecționării interioare, armonia progresivă a spiritului”³⁵ nu domină doar creațiile lui Klimt, ci și operele celorlalți secesioniști printre care Koloman Moser. Posterul realizat de el pentru cea de-a XIII-a ediție a expoziției secesiunii care a avut loc în 1902 are în centrul lui un cerc aflat la intersecția cu alte trei astfel de simboluri ale perfecțiunii. În plus, coperta revistei *Ver Sacrum* din anul 1899 realizată de Otto Wagner cuprinde numeroase cercuri ce par a se afla pe punctul de a fi distorsionate de o ființă născută din filele revistei, simbol al opozițiilor față de această mișcare radicală.

Cu privire la opera lui Blaga, ritmul curbiliniu ilustrat în creațiile secesioniștilor poate fi observat încă din prima poezie ce deschide volumul *Poezele luminii* prin imaginea lumii-„corolă de minuni” ce „indică un sens al perfecțiunii văzută ca rotunjime, circulară sau sferică”³⁶. În ilustrațiile spațiului mioritic, liniile curbe pot fi identificate cu ușurință prin imaginile dealurilor, văilor și câmpiilor: „peste văi/și peste munți și peste șesuri” (*Izvorul nopții*), „Pretutindeni pe pajiști și pe ogor” (*Paradis în destrămare*). Spațiul celest este reprezentat sub forma unui arc prin sugestia bolții și descrie o mișcare circulară oferită de succesiunea zi-noapte și deplasarea astrelor: „Liniște este destulă în cercul/ce ține laolaltă doagele bolții” (*Liniște între lucruri bătrâne*). Atunci când cele două spații se îmbină, creează imaginea unei sfere care „traduce la el nu numai perfecțiunea universului, ci și atributul de matrice protectoare, de înveliș securizant”³⁷: „Ai trăit cândva pe funduri de mare/și focul solar l-ai ocolit pe de-aproape” (*Pasăre sfântă*), „văd bolți prăbușite în apă” (*Fum căzut*). În acest „spațiu-matrice, înalt și indefinit ondulat”³⁸, la o scară mult mai restrânsă, pot fi identificate și alte linii curbe, în special în imaginile vizuale referitoare la prezența feminină: „Ca dintr-o nevăzută amforă rotundă/îți verși mlădie trupul gol în iarbă” (*Moartea lui Pan*), „arcuirea zveltă a sprâncenei tale” (*Hafis*). „Putem spune așadar că, atunci când poetul trasează liniile cele mai generale ale unei geometrii cosmice specifice, figurile care se constituie sunt cele ale cercului și sferei”³⁹, proces care poate fi observat și în creația secesioniștilor, însăși Casa Secesiunii având

plasată deasupra o cupolă aurită în formă sferică.

În ceea ce privește simbolul central al mișcării de secesiune, acesta este cu siguranță șarpele, ales datorită conotațiilor bogate, el fiind atât întruchiparea binelui, cât și a răului. La intrarea în Casa Secesiunii, puteau fi observate cele trei furii având capul acoperit cu șerpi, simbolizând redeșteptarea vieții instinctuale din fiecare operă în parte. De asemenea, la baza desenului *Nuda Veritas* din primul număr al revistei *Ver Sacrum* pot fi identificate aceste ființe ambivalente, creând alături de simbolurile vernale și oglinda prezente în desen un adevărat nucleu-imagine a redescoperirii sinelui și a reflectării asupra interiorității. Această reprezentare grafică a fost dezvoltată ulterior de Klimt în seria de picturi intitulată *Water Serpents* în care senzualitatea femeii dobândește noi valențe, fiind asemănată, datorită liniei mlădioase a trupului, cu un șarpe, simbol al vigilenței, al fecundității, dar și al ispitei.

Toate aceste sensuri metafizice pe care le primește noțiunea de „șarpe” se regăsesc și în opera poetului Blaga, însăși înclinația lui înspre mișcările ce descriu întoarcerea, scufundarea și îmbrățișarea sugerând aceste lucruri. Spațiul mioritic prezentat în această formă oferă iluzia unui Uroboros ce descrie „un ciclu de evoluție închis asupra sieși”⁴⁰. În acest spațiu protector, securizant, în care lumea htoniană și lumea cerească se unesc, pot fi identificate și alte astfel de simboluri, fiecare cu semnificația proprie. La fel ca în opera lui Klimt, acest simbol are o dublă accepție, fiind o întruchipare a binelui pe de o parte, dar și a maleficului pe de altă parte. O poezie ilustrativă pentru prima noțiune este poemul *Către cititori* în care „Șarpele binelui”, în asociere cu soarta, arhanghelii, cerul și sentimentele reprezintă o noțiune fundamentală asupra căreia eul liric a meditat îndelung. Fiind și un simbol primordial, el reprezintă corporalizarea ispitei, fiind pus adeseori în asociere cu femeia: „Când șarpele întinse Evei mărul, îi vorbi” (*Eva*), „un nou măr al cunoașterii crește/să-ți prăpădească sămânța cu șerpii lui” (*Piatra vorbește*). De asemenea, cripticul și misterul sunt alte semnificații pe care le dobândește șarpele în contextul operei lirice blagiene: „S-a duce tot mai adânc până unde/se-nchid toamna șerpilor sub stâncă” (*Haiducul*).

Ultima, dar nu cea din urmă asemănare între operele de artă de factură secesionistă și înclinația artistică a lui Blaga o reprezintă dorința de a șoca prin intermediul unei perspective inedite, originale, realizate pe baza unor asocieri neobișnuite între elemente grafice sau cuvinte. Artiștii expresioniști care „se revarsă panteistic în elemente, în pământ, în soare, în stele, în faună și floră”⁴¹ reușesc să modeleze aceste noțiuni astfel încât să transforme antitezele în complementaritate. Una dintre cele mai controversate picturi ale lui Klimt este *Medicina*, deoarece pictorul a ales un mod metaforic de a reprezenta ciclul vieții, în contradicție cu expectanțele medicilor și profesorilor

care aveau viziuni clasice asupra acestei științe. Klimt, pentru a reda semnificațiile acestei discipline, folosește simboluri împrumutate din Grecia antică, precum Hygeia, „ambiguitatea par excellence”⁴², care îi oferă șarpelui potirul Lethei pentru a bea din lichidul său primordial. Prin această reprezentare, Klimt înfățișează unirea vieții cu moartea, speranța regenerării și a vindecării. Etapele existenței sunt reprezentate printr-o serie de siluete stilizate, iar despărțirea sufletului de trup este redată prin intermediul unei femei, desprinsă de grupul compact din partea dreaptă a tabloului. Hygeia, plasată în prim-plan, este singura care poate vindeca, fiind detașată de vârtoarea în care sunt prinse celelalte ființe. Această perspectivă inedită asupra medicinei ca știință a trezit multe controverse, în primul rând datorită orizontului limitat al privitorilor. Un alt exemplu grăitor îl reprezintă pictura *Jurisprudența* care, în mod tradițional, trebuia să fie reprezentată sub forma unei medieri între sărăcie și bogăție, între bărbat și femeie, între producător și consumator, idee surprinsă inițial de Klimt prin intermediul unei balanțe la care a renunțat ulterior dintr-un sentiment de revoltă la adresa celor care i-au criticat operele anterioare de pe plafonul Universității. Această nemulțumire interioară s-a materializat într-o reprezentare a Jurisprudenței ca întrupare a crimei și pedepsei.

Astfel de asocieri contradictorii canoanelor impuse pot fi identificate și în operele lirice ale lui Blaga, acesta recurgând la „exagerarea nelimitată a senzației, la transcendentalizarea viziunii”⁴³, un bun exemplu pentru acest proces de hiperbolizare fiind poezia *Lumina*. Raportul stabilit între intensitatea sentimentelor și momentul primordial este cel care intrigă, datorită dimensiunilor coplesitoare „Lumina ce-o simt/năvălindu-mi în piept când te văd/oare nu e un strop din lumina/creată în ziua dintâi/din lumina aceea-nsetată adânc de viață?”. Rămânând în planul transcendentului, un alt lucru ce stârnește interesul și suscită imaginația este inversarea raportului om-Divinitate sau materie-suflet prin imaginea captivitate-libertate: „O, vreau să joc, cum niciodată n-am jucat/ Să nu se simtă Dumnezeu/în mine/un rob în temniță încătușat”(Vreau să joc!). De asemenea, asocierea între bine și rău, între sacru și profan oferă imagini grăitoare pentru viziunea poetică raportată la cele două planuri ale existenței: „De unde-și are raiul-/ lumina?-Știu:Îl luminează iadul/cu flăcările lui”(Lumina raiului). Aceste versuri, în aparenta lor simplitate, contrazic percepția lectorilor cu privire la universul celest luminiscent, deoarece Blaga îi subminează autonomia și forța creatoare. Aceste puține stihuri luate drept exemplu scot la suprafață spiritul inovator al poetului și dorința de a depăși toate barierele culturale impuse.

Fiind analizate toate aceste conexiuni ce se stabilesc între creația lui Blaga și arta secesionistă, nu doar de ordin cromatic și simbolic, ci și de ordin formal, în

ceea ce privește crearea unui univers abstract, concluzia care se impune este aceea că Blaga a fost influențat într-un mod decisiv de arta vieneză, aceasta având un efect catalitic asupra stilului și operei sale, influența ei fiind „mai masivă și mai susținută”⁴⁴ decât a celorlalte culturi precum cea franceză sau indiană. Dacă spiritul francez îndeamnă la imitație, cultura germană nu se vrea a fi copiată, ci îl îndeamnă pe lector „a-și căuta și exprima natura proprie, caracterul particular, originalitatea spirituală”⁴⁵. Astfel, desfășurându-și o mare parte din activitate în cercul acestor elite de origine germană, Blaga a preluat elemente pe care le-a dezvoltat conform viziunii proprii, redescoperind resursele estetice ale culturii populare, făcând o sinteză inedită între arhaic și modern.

Note:

1. George Gană, *Opera literară a lui Lucian Blaga*, București, Editura Minerva, 1976, p. 101.
2. Matei Călinescu, *Cinci fețe ale modernității*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 18.
3. George Gană, *op.cit.*, p. 104.
4. Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 197.
5. *Ibidem*.
6. *Ibidem*.
7. *Ibidem*.
8. Lucian Blaga, *Hronicul și cântecul vârstelor*, București, Editura Minerva, 1990, p. 29.
9. *Ibidem*, p. 69.
10. *Ibidem*, p. 141.
11. *Ibidem*, p. 133.
12. *Ibidem*, p. 134.
13. Ovid. S. Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul*, București, Editura Universalia, 2002, p. 7.
14. Lucian Blaga, *op.cit.*, p. 154.
15. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p. 205.
16. *Ibidem*.
17. *Ibidem*.
18. *Ibidem*.
19. Jean Chevalier și Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri, Vol. I*, București, Editura Artemis, 1994, p. 75.
20. *Ibidem*, p. 78.
21. George Gană, *op.cit.*, p. 187.
22. Jean Chevalier și Alain Gheerbrant, *op.cit.*, p. 387.
23. Lucian Blaga, *op.cit.*, p. 132.
24. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p. 203.
25. *Ibidem*.
26. Jean Chevalier și Alain Gheerbrant, *op.cit., Vol. II*, p. 254.
27. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p. 249.
28. *Ibidem*, p. 207.
29. Jean Chevalier și Alain Gheerbrant, *op.cit., Vol. I*, p. 155.

30. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p.224.
  31. Lucian Blaga, *op.cit.*, p.132.
  32. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p.253.
  33. *Ibidem*, p.254.
  34. *Ibidem*, p. 203.
  35. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op.cit.*, Vol. I, p. 295.
  36. Ion Pop, *Lucian Blaga-universul liric*, București, Editura Cartea Românească, 1981, p. 112.
  37. *Ibidem*, p.127.
  38. Lucian Blaga, *Trilogia culturii II – Spațiul mioritic*, Editura Humanitas, 1994, p.17.
  39. Ion Pop, *op.cit.*, p.128.
  40. Jean Chevalier și Alain Gheerbrant, *op.cit.*, Vol. III, p. 416.
  41. Mircea Vaida, *Lucian Blaga. Afinități și izvoare*, București, Editura Minerva, p.101.
  42. Carl E.Schorske, *op.cit.*, p.226.
  43. Dumitru Micu, *Lirica lui Lucian Blaga*, București, Editura pentru Literatură, p.13.
  44. Ovid. S. Crohmălniceanu, Klaus Heitmann, *Cercul literar de la Sibiu și influența catalitică a culturii germane*, București, Editura Universală, 2000, p.5.
  45. *Ibidem*, p.6.
- Bibliography:
- Blaga, Lucian, *Hronicul și cântecul vârstelor / The Chronicle and the Song of the Ages*, București, Editura Minerva, 1990.
- Blaga, Lucian, *Trilogia culturii II – Spațiul mioritic / Trilogy of Culture II*, Editura Humanitas, 1994.
- Blaga, Lucian, *Opere I – poezii antume / Works I*, București, Editura Minerva, 1982.
- Călinescu, Matei, *Cinci fețe ale modernității / Five Faces of Modernity*, Iași, Editura Polirom, 2005.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri, vol. I, II, III / Dictionary of Symbols*, București, Editura Artemis, 1994.
- Crohmălniceanu, Ovid. S., *Literatura română și expresionismul / Romanian Literature and the Expressionism*, București, Editura Universală, 2002.
- Crohmălniceanu, Ovid. S., Heitmann, Klaus, *Cercul literar de la Sibiu și influența catalitică a culturii germane / The Sibiu Literary Circle and the German Culture influence*, București, Editura Universală, 2000.
- Fliedl, Gottfried, Gustav Klimt. *The World in Female Form*, Publishing House Taschen, 2006.
- Gană, George, *Opera literară a lui Lucian Blaga / The Literary Works of Lucian Blaga*, București, Editura Minerva, 1976.
- Micu, Dumitru, *Lirica lui Lucian Blaga / The Poetry of Lucian Blaga*, București, Editura pentru Literatură, 1967.
- Pop, Ion, *Lucian Blaga-universul liric / Lucian Blaga – his poetry*, București, Editura Cartea Românească, 1981.
- Schorske, Carl E., *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură / Fin-De-Siècle Vienna. Politics and Culture*, Iași, Editura Polirom, 1998.
- Vaida, Mircea, *Lucian Blaga. Afinități și izvoare / Lucian Blaga. Affinities and Sources*, București, Editura Minerva, 1975.

Triunghiuri relaționale și coliziuni psihologice în proza lui I. Bondarev

Olga GRĂDINARU

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca
Personal e-mail: olgagradinaru@gmail.com

Relational Triangles and Psychological Collisions in Yuri Bondarev's Prose

The article explores the mutations of the Soviet war prose during the Thaw with a special focus on Yuri Bondarev's novel *Hot Snow* (1970). The psychological perspective, deheroization and gloomy atmosphere of daily reality of the trenches are specific aspects of the second wave of war prose written by former soldiers. "Lieutenants' prose", as it was known in Soviet criticism, is focused on a battle or battalion, offering glimpses into the psychological world of the simple soldier rather than a general heroic overview of the war (*massshatnost'*). Bondarev's novel may be considered symptomatic for the war prose of the post-Stalinist period, as it retains features of his generation of writers. On the other hand, the article reveals two specific traits of the analysed novel – relational triangles and psychological collisions.

Keywords: Soviet war prose, psychological collision, deheroization, Bondarev, Thaw

---

Războiul sovietic în Dezghet

Unul dintre membrii categoriei de scriitori, intitulată *okopniki* („soldat de tranșee”), identificați cu termenul de *leitenanskaia proza* („proză a locotenenților”), Iuri Bondarev (născut în 1924), nu avusese mereu intenția de a scrie, așa cum el însuși mărturisește: „În perioada războiului, gândul de a mă apuca de scris nu a apărut niciodată. Și doar după front a apărut o stare stranie și necesitatea vagă de a exprima ceva. Atunci am scris primele mele povestiri” (Bondarev 1980: 67), începând apoi să scrie sub privirile lui Konstantin Paustovski.

Deși mișcarea literară a scriitorilor-combatanți din perioada post-stalinistă poate fi considerată un fenomen nou, Tatiana Trifonova (Trifonova 1961) subliniază existența unui precursor - Viktor Nekrasov și nuvela sa *În tranșeele Stalingradului* (*V okopakh Stalingrada*, 1946). Această operă deschide orizontul

unei reprezentări diferite a cotidianului de război, lipsită de eroismul și romantismul specific altor opere din aceeași perioadă, fiind acuzată de lipsa ideologică în acea perioadă, în ciuda faptului că i s-a decernat Premiul Stalin în 1947 (Brown 1978: 271). Trifonova menționează că această linie a prozei sovietice a cunoscut o dezvoltare ulterioară în generația scriitorilor, interesați de reprezentarea autentică a războiului și de redarea cotidianului de război ca o exprimare zilnică a eroismului, specific caracterului sovietic (Trifonova 1961: 192). Menționăm și rolul jucat de romanul *Tovarăși de drum* (*Sputniki*, 1946) a Verei Panova în configurarea unui alt tip de fabulă în proza de război de mai târziu, cu multiple analepse în viața personajelor dinaintea izbucnirii războiului și diferită ca tonalitate de romanele din acea perioadă, fără propaganda eroică și intensitatea patriotică (Brown 1978: 270). Amintim, în acest sens, între preocupările romanului lui Alexandr Ceakovski, *Blocada* (1975),

și surprinderea mecanismelor conducerii militare, concepția sorții comandantului și a eticii militare, în timp ce trilogia lui Konstantin Simonov, *Vii și morți* (1959-1971) relevă psihologia datoriei și a responsabilității, așa cum subliniază A. Pankov în studiul său (Pankov 1981:142). O notă distinctivă a romanului menționat al lui Ceakovski este observarea cu o meticulozitate documentară a momentelor cruciale din evoluția evenimentelor reprezentate, dar și căutarea unității la diferitele nivele ale armatei, mai ales în desfășurarea operațiunilor militare de anvergură, în timp ce Bondarev este atras de sondarea conștiinței personajelor și a diferențelor dintre acestea, dezvăluind modalitatea de a gândi în dependență de statutul militar.

Spre deosebire de criticii sovietici care priveau cu reticență noul val al scriitorilor celui de-Al Doilea Război Mondial sau respingeau în totalitate acest tip de scriitură și *adevărul de tranșee* (*okopnaia pravda*) ca principiu fundamental (acesta nefiind conform cu *adevărul la scară mare* (*masshtabnaia pravda*), necesar poporului întru educarea patriotismului și mândriei naționale), erau și critici care încercau reconcilierea acestui nou val cu vechea școală a realismului socialist. Motivul acestei atitudini conciliatoare poate fi conștientizarea valorii noului tip de scriitură mai ales în contextul *dezghețului cultural* (*otpepel'*) din perioada 1953-1964 și a flexibilității parțiale a normelor literare. T. Trifonova evidențiază extremele la care se situează critica sovietică: îmbrățișarea mișcării literare a scriitorilor-combatanți, fără a-i observa defectele sau respingerea unor opere în care este reprezentat un episod al războiului și/sau un singur combatant, din moment ce există opere cu o perspectivă mai largă asupra luptelor (spre exemplu, trilogia *Stegarii* (*Znamenostsy*) lui Oles Goncar, *Vii și morți* (*Zhivye i mertvye*) ai lui Konstantin Simonov, *Primăvara pe Oder* (*Vesna na Odere*) a lui Emanuil Kazakevici, *Pentru o cauză dreaptă* (*Za pravoe delo*) a lui Vasili Grossman – Trifonova 1961: 192). Cele două tabere opuse ale criticii sovietice erau cunoscute drept *liberali* (numiți peiorativ „revizionști”) și *conservatori* (numiți peiorativ „dogmatici”); amintim faptul că atât mentorul lui Bondarev, K. Paustovski, cât și A. Tvardovsky, V. Nekrasov făceau parte din prima grupare, în timp ce A. Sofronov, V. Ermilov și V. Kocetov foloseau presa și diversele organizații de partid pentru a pune sub semnul întrebării loialitatea partinică a scriitorilor inovatori, suspectați de a fi sub influența literaturii occidentale (cum a fost cazul lui Vladimir Dudintsev, Vasili Aksionov, Alexandr Voznesenski – Brown 1978: 5).

Ar trebui menționată și poziția de mijloc a criticilor sovietici care salutau *noul val al prozei de război*, poziție ce nu condamna în totalitate perspectiva sau tipul de scriitură, însă reușea să strecoare noțiuni și epitețe consacrate, fără a se desprinde complet de tiparele de receptare și interpretare a realismului socialist. În acest

sens, aducem exemplul argumentativ al lui I. Idașkin referitor la respingerea de către alți critici a acestei *literaturi de tranșee*, ce nu prezenta la scară globală adevărul, restrângând astfel la nivelul unei tranșee, a unei „palme de pământ” (*piad' zemli*) viziunea istorică globală și importanța luptei cu fascismul. Restrângerea viziunii aducea prejudecii, în acest mod, imaginii de eroism global al așa-numitului „popor sovietic”. Receptarea și interpretarea romanului *Zăpadă fierbinte* de către critica sovietică se poate rezuma prin câteva expresii vehiculate: înregistrarea faptei mărețe (*podvig*) istorice și eroice și zăgrăvirea rădăcinilor etico-morale ale acesteia, însăși psihologia faptei mărețe (Kovaliov 1981: 133).

În acest context, proza lui Iuri Bondarev devine victima interpretărilor ideologizante (Grădinaru 2014: 1318-1325) pentru a fi posibilă încadrarea acesteia în așa-numita galerie a literaturii sovietice inovatoare, a cărei esență era evidențierea „*războiului nedrept și susținerea faptei mărețe în numele cauzei drepte*” (Idașkin 1983: 42), așa cum ne prezintă criticul I. Idașkin. Proza lui Bondarev se situa astfel în continuarea operelor *Torentul de fier* (*Zheleznyi potok*) a lui A. Serafimovici, *Ceapaev* a lui D. Furmanov, *Tragedia optimistă* (*Optimisticheskaia tragedia*) a lui V. Vișnevski, *Înfrângerea* (*Razgrom*) a lui Fadeev și alături de *Steaua* (*Zvezda*) a lui Kazakevici, *Stegarii* (*Znamenostsy*) a lui O. Goncar, *În veci de nouăsprezece ani* (*Naveki deviatnadsatiletie*) a lui G. Baklanov, *Vii și morți* (*Zhivye i mertvye*) a lui K. Simonov, *Ciobanul și ciobănița* (*Pastukh i pastushka*) a lui V. Astafiev, *A treia rachetă* (*Tretia raketa*) a lui V. Bâkov și *Aici zorile sunt liniștite* (*A zori zdes' tikhie*) a lui B. Vasiliev.

Deși mulți dintre cei enumerați ar putea fi situați în categoria „*dincolo de realismul socialist*” (Hosking 1980), totuși ei sunt prezentați, în virtutea apartenenței istorice și geografice, ca fiind parte din realismul socialist, căpătând, conform viziunii critice sovietice ideologizate, „*imensă putere de influență emoțională și credibilitate mai întâi datorită faptului că autorii se afirmă de pe poziții partinice și de clasă bine definite*” (Idașkin 1983: 43). Pe de altă parte, analizând cele trei valuri de *dezgheț cultural*, K. Clark distinge rolul jucat de câteva opere literare de la sfârșitul anilor '40-începutul anilor '50 (*Crujiliha* de V. Panova, *Steaua* de E. Kazakevici, *Furtuna* de I. Ehrenburg, *Doctorul Vlasenko* de V. Kaverin și *Pentru o cauză dreaptă* de V. Grossman) în reevaluarea atentă și profetică a valorilor fundamentale staliniste și în cristalizarea unei mutații în platforma oficială a realismului socialist (Clark 2000: 213). Numele lui Bondarev este asociat cu G. Baklanov, V. Bâkov, V. Bogomolov și de către Evgheni Dobrenko, subliniind importanța acestei *noi proze de război*, a percepției celui de-Al Doilea Război Mondial în „*formarea identității sovietice*” (Dobrenko 2011: 106-107). În aceeași categorie Marina Balina adaugă și numele lui K. Vorobiov și V. Astafiev

datorită discursului despre război orientat înspre direcția „sincerității în literatură”, astfel încât povestea războiului era atât o experiență personală, cât și un test pentru națiune (Balina 2011: 154-155).

Primele lucrări publicate ale lui Iuri Bondarev – *Tinerete de comandant* (*Iunost' komandirov*, 1956) și *Batalioanele cer foc* (*Batal'onny prosiat ognia*, 1957) – stârnesc diverse și divergente reacții în critica vremii, însă și interesul cititorilor prin cultivarea unor teme deja abordate de literatura sovietică – tema omeniei, pătrunderea sensului adevărat al valorii omului în circumstanțe neobișnuite, așa cum se obișnuiește acum a spune, extreme (Idașkin 1983: 11), uimind prin precizie și veridicitate, cunoașterea condițiilor concrete și a detaliilor, lipsa trăsăturilor academice și a detașării în istorisire. Aceste trăsături și modalitatea de zugrăvire a personajelor se înscriu în tendința tot mai pregnantă a anilor '50 de a reintroduce sinceritatea în literatură, aspect denumit de Katerina Clark un nou „cult” (Clark 2000: 215-216), în încercarea de a legitima noul guvern în perioada destalinizării și de a construi personajul drept o persoană, nu un om mărunț, o rotiță în vastul mecanism al societății.

Ekaterina Gorbunova, autoarea cărților *Probleme ale teoriei dramei realiste* (*Voprosy teorii realisticheskoi dramy*) și *În fața noii realități* (*Pered litsom novoi deistvitel'nosti*), ne asigură însă că scriitura bondareviană nu surprinde prin „originalitatea subiectului sau evenimentului excepțional” (Gorbunova 1981: 19). Pe de altă parte, Gorbunova introduce și sedimentează noțiunea de „coliziune etico-morală” în analiza prozei lui Bondarev, comentând că scriitura acestuia este mereu îndreptată spre exprimarea sentimentului moral și, deși am putea obiecta cu privire la momentul instalării acestei coliziuni etico-morale, totuși, aceasta este orchestrată cu măiestrie în *Zăpada fierbinte*, roman ce pare a fi construit pe problematica nevralgică deja expusă în proza scurtă. Romanul însă dezvoltă o atmosferă de criză până la declanșarea coliziunii amintite, motivată fiind de ritmul evenimentelor interioare și exterioare ale personajelor și prin specificitatea caracterelor acestora. Am putea admite că această mișcare a coliziunii psihologice este relaționată organic cu dinamica acțiunii, a monologului și a dialogului, a reflecțiilor interioare ce formează „un ritm unic al prozei bondareviene” (Idașkin 1983:12).

Coliziunile umane, alienarea, confuzia, dezintegrarea sunt specifice și altor scrieri din deceniul al șaptelea – G. Baklanov *În veci de nouăsprezece ani* (*Naveki – deviatnadtsatiletnie*, 1979) și A. Rekemciuk *O vârstă fragedă* (*Nezhnyi vozrast*, 1979), preluând anumite motive de la direcția literară disidentă de la sfârșitul anilor '50, numită *noua proză* sau *urbaniștii*, direcție a cărui mentor era D. Dar (care făcea distincție între socialismul realist autentic, cu posibilitățile sale inepuizabile și realismul birocratic, cu zugrăvirea

realității în scheme dezirabile – Clark 2000: 232). Tineretea combatanților, frământările acestora despre datorie, moarte, conflictele interumane sunt trăsături comune ale operelor amintite cu tema războiului, deși operele acestei generații de scriitori surprind mai degrabă viața cotidiană pe front și nu încheștarea cu dușmanul. Criticul A. Pankov discută despre o tradiție a prezentării combatanților tineri în proza de război a anilor '60-'70 (tradiție inspirată de evenimentele reale din perioada războiului și de experiența de viață a scriitorilor *șaizeciști* – *shestidesiatniki*, cunoscuți și drept *copii ai dezghețului* – *deti otteplei* (Balina 2011: 154) – sau „copiii lui Jivago” – Zubok 2009¹), dar și despre o tradiție a verosimilului, cu o focalizare asupra aspectelor individual-personale, care sondează nu doar eroismul, ci și motivul auto-conservării, a fricii și a depășirii acestora în virtutea unor principii etico-morale (Pankov 1981:148-151). Considerăm pertinente observațiile Marinei Balina referitoare la specificul prozei locotenenților, și anume că această proză este în antiteză cu versiunea stalinistă a războiului (cu a sa focalizare asupra eroicului) prin situarea intenționată a narațiunii de război în registrul ordinarului, a supraviețuirii zilnice pe front (Balina 2011: 156).

În timp ce *Tinerete de comandant* (1956) este focalizată, așa cum reliefează și Idașkin, pe „încheștarea dintre datorie, conștiință, cinstea umană elementară, carierismul și iubirea de putere” (Idașkin 1983: 12), *Batalioanele cer foc* este expresia adevărului dur al combatantului sau, așa cum ne asigură același critic, „adevărul eroic al soldaților”, strecurând adjectivul „eroic”, fără de care o critică favorabilă lui Bondarev n-ar fi putut apărea, în contextul nemulțumirii criticilor, care cereau tablouri largi la scară mare și un sunet global al războiului (Bondarev 1980: 89). Opoziția dintre cunoașterea livrescă a războiului (Idașkin 1983: 21) și cea directă este continuarea opoziției dintre *adevărul global* și cel *de tranșee*, ambele tipuri de scriitură fiind însă mijlociri ale reprezentării războiului pentru cititor, iar această (re)prezentare a războiului pentru un cititor care nu a cunoscut războiul întâlnește, conform scriitoarei Olga Kojuhova, participantă a războiului, „o barieră psihologică înaltă, pe care urmează să o înfrunți de fiecare dată când începi să scrii despre război” (Idașkin 1983: 21).

În contextul discuției despre realismul socialist al anilor '70, criticul sovietic A. I. Ovcearenko observa unitatea operei lui Bondarev, de la etapa nuvelor și a povestirilor la cea a romanelor (în special în cazul romanelor *Zăpada fierbinte* și *Limanul*), dar și „capacitatea de a reprezenta viața în bogăția detaliilor dure” (Ovcearenko 1977: 13). Astfel, *Zăpada fierbinte*, un roman îndrăzneț, inovator și diferit de alte romane-canon ale realismului socialist este prezentat drept o operă despre frumusețea lăuntrică a omului sovietic, a biruitorului (Ibidem).

Despre triumphiuri relaționale și coliziuni psihologice

Romanul *Zăpada fierbinte* propune același microunivers al tranșeei și al personajelor deja caracteristice lui Iuri Bondarev (comandant de pluton, soldați, asistente medicale), dublat de lărgirea perspectivei prin introducerea unor personaje noi – Bessonov și Vesnin – general și membru al Consiliului militar. Acest aspect oferă impresia reconfortantă (dar falsă) de macro-univers, adică o privire ceva mai generoasă asupra războiului, cerută de către critica sovietică. Distincția acestei perspective constă în faptul că privirea naratorului surprinde aceeași luptă în aceeași locație, lângă Stalingrad, dintr-o perspectivă ce presupune un grad militar mai mare și o responsabilitate pe măsură. Această contrafacere a globalității², dorite de critica sovietică, pare a fi răspunsul ironic al unui scriitor stăpân pe mai multe tehnici narative și capacități de construcție a personajelor, fiind marca fineții bondareviene în redarea pe parcursul a 500 de pagini a doar două nopți și trei zile din bătălia de lângă Stalingrad (Novikov 1981: 45). Generalul Manstein a refuzat să-i acorde, ani mai târziu, un interviu scriitorului, și este cel care nu a reușit, prin atacul său, să formeze un culoar spre armata condusă de Paulus din Stalingrad pentru a cucerii întregul oraș și pentru a avea un punct strategic în înaintarea armatei spre interiorul Uniunii Sovietice. Importanța luptelor de lângă Stalingrad și mărirea aparentă a perspectivei asupra evenimentelor conduce la același gen de confuzii critice în receptarea romanului, aspecte nedezmințite de Bondarev, ba chiar pe alocuri întărite prin utilizarea limbajului specific epocii: „Adevărul războiului include în el totul – de la mișcarea creionului roșu pe hartă până la noaptea înaintea luptei în tranșee, de la Lenin și zilele revoluției din octombrie până la primele rafale de pușcă în iunie a anului '41, de la anul '37 și până la Congresul al XX-a al partidului” (Bondarev 1980: 172)³.

Incipitul romanului se deosebește de incipitul nuvelor ce l-au consacrat pe Bondarev prin capacitatea de a zugrăvi atmosfera prin intonația și ritmul scriiturii. Așadar, „Kuznețov nu izbutea să adoarmă” (Bondarev 1977, 1: 3) și cititorul plonjează în atmosfera nocturnă a unui tren de militari, înaintând în iarna bătăliei decisive de la Stalingrad, atmosferă întreruptă de reflecțiile lui Kuznețov, de dialoguri, apoi micul dejun în stepa înghețată și apariția Zoiei Elaghina, instructorul sanitar al bateriei, iar apoi mișcarea fulgerătoare a vieții de război – atacul aerian, deplasarea în marș forțat până la ocuparea poziției bateriei pentru a contracara atacul tancurilor fasciste în încercarea de a rupe apărarea sovietică și a pătrunde la armata lui Paulus de lângă oraș. Din primele pagini îl cunoaștem pe comandantul bateriei, locotenentul Drozdovski. Din micul dejun luat fugar de Zoia alături de baterie, avem schița intrigii:

„Kuznețov văzu născându-se tulburarea cu neputință de tănuț în ochii migdalați ai Zoiei, acum larg deschiși, în timp ce-l privea cum se depărtează [pe Drozdovski]” (Bondarev 1977, 1:19). Este creionată o rivalitate între cei doi locotenenți și o diferență de caractere, cu care Bondarev își obișnuise deja cititorul. Această rivalitate și potențialul unui adulter sunt aspecte noi în climatul literar-artistic, fiind introduse în perioada *dezghețului* ca mărci ale preocupării scriitoricești pentru dreptul personajelor la o viață personală nestânjenită de palmaresul îngust, idealizarea și standardele morale, cultivate de realismul socialist din perioada stalinistă (Clark 2000: 204-209, 216).

Construcția celor două personaje principale, cei doi rivali – Kuznețov și Drozdovski – amintește de principiul binar al construcției personajelor la Vasil Bâkov (vezi, în acest sens, *Sotnikov, Obeliscul*), însă se remarcă prin finețe și abundența detaliilor din cotidianul războiului, ce contribuie la așezarea triumphiului amoros într-un mediu în care atitudinile, reacțiile și motivațiile să redea mișcarea conștiinței și principiile etico-morale. Conflictul dintre cei doi locotenenți continuă tiparul prozei lui Bondarev, instituit încă de la opera sa de debut, *Tinerete de comandant* (1956), în care doi tineri comandanți – Alexei și Boris – sunt într-o relație conflictuală din pricina atitudinilor diferite atât față de viață, cât și față de datorie⁴. Construcția personajelor din următoarele opere ale scriitorului se deosebește prin acutizarea conflictelor și dramatismul împrejurărilor.

Triumphiul relațional – Drozdovski-Zoia-Kuznețov⁵ – reliefează unele fațete nebănuite ale caracterului celor implicați, căci rivalitatea și gelozia, alături de diferența de caracter dintre Kuznețov și comandantul său, Drozdovski, converg spre solidificarea unor poziții principiale în existența efemeră din perioada războiului. Alte personaje, precum Cibisov, victimă a unui prizonierat la nemți de câteva luni și tată a cinci copii, Neceaev, sergentul superior Uhanov, locotenentul Davlatian sunt construiți în relaționarea față de cei trei – Kuznețov, Zoia și Drozdovski.

Celelalte personaje din roman gravitează în jurul unuia singur – generalul Bessonov – care reprezintă realizarea artistică și structurală a scriitorului, fiind o categorie neatinsă până atunci de acesta și, conform vocilor aproape unanime ale criticilor vremii, un succes indiscutabil. Atât Vesnin, cât și Bojiciko, comandantul diviziei Deiev, și același Drozdovski (deși episodic) sunt caracterizați prin raportarea la acest bătrân uscățiv, distant și glacial în comunicare față de cei care încercau să se apropie de el (Vesnin) sau îi slujeau cu conștiinciozitate și capacitate de a ghici dispoziția și direcția comportamentală (șoferul Bojiciko, apropiat al lui Vesnin). Unii se supun ordinelor date de acest bătrân general, cu fața cenușie, cu o umbră de afecțiune filială (Deiev), alții dau dovadă de exces de zel și note

de carierism (în cazul lui Drozdovski).

Moartea Zoiei este determinantă și decisivă în finalizarea construcției celor doi locotenenti, dar e și punctul culminant al „coliziunii psihologice”, la care cei doi – amantul/ soțul Drozdovski și pasiunea fulgerătoare Kuznețov – se raportează diferit. Dezvăluirea strategiilor în construcția personajelor necesită analiza fragmentelor cheie din relaționarea acestora, ținând cont și de deznodământul final, fapt ce asigură comprehensiunea și interpretarea echilibrată, în armonie cu întregul scriiturii și cu intenția auctorială. În ceea ce privește răsfrângerea vocii narative asupra conștiinței personajelor, observăm existența a două personaje-reflector – Kuznețov și Bessonov – cu puține introspecții în reflecțiile lui Drozdovski, motivațiile și atitudinile acestuia fiind prezentate și analizate prin intermediul lui Kuznețov.

Un moment important în dezvoltarea relațiilor dintre Kuznețov și Drozdovski are loc după câteva ore de la începerea marșului spre poziționarea și pregătirea de luptă când Drozdovski inspectează situația coloanei „călăre, șezând drept în șa de parcă era turnat, cu căciula data pe ceafă și aceeași figură de sfînx, severă ca de obicei” (Bondarev 1977, 1:57). Drozdovski își subliniază poziția de supremație militară ori de câte ori are ocazia și îi clasifică sarcastic pe comandanții de pluton, Kuznețov și Davlatian, ca fiind „niște sentimentali” din cauza cererii lor de a face un popas (Bondarev 1977, 1:58). Răceala și tonul distant sunt specifice lui Drozdovski și în alt dialog, în care acesta refuză a răspunde întrebărilor despre mâncare la lăsarea nopții și ordonă continuarea marșului. Înceșterea acestora – „încordat ca o strună, Drozdovski îi ieșise înainte, tăindu-i drumul [lui Kuznețov]” (Bondarev 1977, 1:77), luminându-i ochii lui Kuznețov cu lanterna, în timp ce acesta rezistă abuzului de autoritate – este reiterată și mai târziu. Unul dintre motivele acestei „coliziuni” de caractere este dezvăluit în discuția dintre Drozdovski și Zoia, discuție caracterizată de gelozia exagerată a acestuia.

Am putea menționa că microuniversul bateriei, propus de Bondarev în acest roman, este caracterizat de conflicte, ca și în proza lui V. Bâkov, în care motivul definitoriu este mai degrabă *ai săi contra ai săi* decât *ai săi contra dușmanului*. Acest aspect confirmă mutația evidențiată de Katerina Clark în proza post-stalinistă, mutație care vizează relația simbolică dintre *marea familie* (domeniul public) și *mica familie* (cercul restrâns al relațiilor), cea din urmă ocupând un spațiu mai pregnant, spre deosebire de proza anilor '30 și '40 și valorile staliniste vehiculate de aceasta (Clark 2000: 226-227).

În timpul marșului forțat spre malurile râului Mâșkova, Kuznețov observă relația specială dintre Zoia și Drozdovski, căci Zoia îl privea pe locotenent sorbindu-l din ochi, „cu o stranie supunere în ochi”, vorbindu-i „cu glas vibrând, gata să se frângă” (Bondarev 1977, 1:60). Dialogul scurt și discret purtat de Zoia și Drozdovski este urmat de o mângâiere ușoară a obrazului

infirmierei de către locotenent, apoi de o „nefirească înviorare a ei imediat după întâlnirea cu Drozdovski, buna ei dispoziție neașteptată” (Bondarev 1977, 1:62), o înviorare care lui Kuznețov îi era penibilă.

Criticul M. Kuznețov discută despre trei ipostaze ale personajului feminin în opera lui Bondarev, reprezentate de trei eroine: Șura din *Batalioanele cer foc*, Lena din *Ultimele salve* și Zoia din *Zăpada fierbinte*. Toate trei eroinele sunt instructori sanitari în război, de vârstă apropiată, dând impresia aceleiași eroine în circumstanțe diferite; în ciuda senzației că personajul feminin este o variațiune poetică a aceleiași tipologii psihologice, criticul propune o logică a evoluției celor trei portrete: de la Șura la Lena, de la Lena la Zoia (Kuznețov 1986: 297-303). Pe de altă parte, D. Brown menționează faptul că personajele feminine și scenele de iubire sunt cele mai slabe aspecte ale scrierilor lui Bondarev (Brown 1978: 273), prin implicarea în relații amoroase cu luptători – o trăsătură specifică prozei de război din acea perioadă, alături de estomparea rolului partidului, reliefarea efectelor fricii de moarte și a pierderii camarazilor asupra psihicului uman, sentimentul datoriei, singurătatea și alienarea (Brown 1978: 272).

Orele de săpare a șanțurilor pentru luptă pe malul râului Mâșkova sunt descrise și din perspectiva lui Kuznețov, implicat direct în toate acțiunile bateriei sale. În acele momente și în timpul bătăliei, fluxul gândurilor sale este străbătut de impresia de vis, coșmar sau de îngemănare a realității cu irealul, a prezentului cu trecutul; simțurile și percepțiile îi sunt afectate, în timp ce corpul îi transmite informații confuze (Bondarev 1977, 1:151). Scurtele analepse din momentele de confuzie, trăite de personajul principal, oferă, în chip laconic și paradoxal, suficiente informații despre viața acestuia dinaintea războiului, ceea ce reprezintă o trăsătură specifică bondareviană a modalității de construcție a personajului, surprins într-un șuvoi de sunete, imagini și senzații din timpul luptei. Tulburarea senzațiilor și a percepțiilor continuă pe măsură ce se desfășoară lupta, culminând, în noapte, mai ales în timpul operațiunii de găsire și recuperare a cercetașilor sovietici și a prizonierului neamț, cu o senzație acută de dedublare.

Prima luptă a lui Kuznețov după acele trei luni în '41 petrecute pe front și după absolvirea școlii de artilerie îl puse în fața unei dileme morale chiar în desfășurarea atacului aerian de către nemți – a-și trimite subalternii și, în același timp, oamenii în bătaia atacului sau nu. Dilema morală a comandantului, pe de o parte, lipsa lui de pregătire și experiență, pe de alta, se regăsesc și în alte scrieri bondareviene, precum și în cele ale altor foști combatanți. Cruzimea și nedreptatea metodelor de conducere a armatei în perioada stalinistă sunt reflectate în *Cei morți nu simt durerea* (Mertvym ne bol'no, 1966) a lui V. Bâkov, *Batalioanele cer foc* (1958) și *Ultimele salve* (1959) ale lui Bondarev. Tot mai puțin eroism patriotic și un grad mai mare de subiectivitate,

impregnat de aspectele coșmarești ale războiului sunt rezultatul distanțării temporale a scriitorilor-combatanți față de evenimentele războiului, în dorința de a oferi o varietate de perspective narative asupra războiului așa cum a fost în realitate. Acest aspect îi reușește lui Bondarev în prima nuvelă menționată, propunând mai multe perspective (soldații, căpitanul Ermakov, Colonelul Gulaev și Colonelul Iverzev) asupra aceluiași eveniment – sacrificarea a două batalioane pentru a înșela inamicul cu privire la locația principalului atac.

Comandantul bateriei, Drozdovski, se folosește însă de acel „drept”, acordat de poziția sa militară în perioada războiului din plin – îl trimite pe tânărul Sergunenko, încă copil, la moarte sigură, altă dată îl trimite, în aceleași condiții, pe Cibisov, care deja era, conform limbajului de război, un „mort pe picioare”, doborât de frica copleșitoare a morții, apoi o expune pe Zoia la pericol iminent. Toate aceste aspecte sunt notate de către vocea narativă sau de fluxul gândurilor lui Kuznețov și sunt considerate „de neiertat” nu doar lui Drozdovski, ci și lui Kuznețov, pentru că a asistat neputincios la ele. Moartea absurdă a lui Sergunenko este motivul unei altercații dintre Kuznețov și Drozdovski. În timp ce îl urmărește pe tânărul condamnat la moarte prin misiunea sa imposibilă (descrie ca „viermușor cenușiu” pe câmpul vast de luptă – Bondarev 1977, 2: 12), Kuznețov este „paralizat de spasm”, „se uită sufocat la Drozdovski” și îi rostește reproșuri „ca în delir”, „cu un glas pe care nu și-l recunosc” (Bondarev 1977, 2: 13), în timp ce Drozdovski sfărâmă cu degetele bulgări și caută sprijin pe parapet.

Moartea lui Sergunenko este un subiect asupra căruia se întoarce mereu fluxul gândurilor lui Kuznețov: „[Drozdovski] S-a folosit de dreptul său de a porunci și l-a trimis pe Sergunenko. Iar eu am fost martor – și toată viața am să mă blestem pentru asta...” (Bondarev 1977, 2: 13-14); „Sunt vinovat și eu de moartea lui și n-am să mi-o pot ierta niciodată, îi fulgeră prin minte. Dacă aș fi avut atunci destulă voință ca să-l opresc...” (Bondarev 1977, 2: 133) Această moarte nedreaptă apare în comparație cu moartea multor soldați, survenită subit în acea zi, în timpul bătăliei.

Conflictul între Kuznețov și Drozdovski re apare în scena petrecută noaptea. Câteva scene semnificative au loc în craterul exploziei unde se găsea un cercetaș și prizonierul neamț: Kuznețov descoperă că Drozdovski a luat-o și pe Zoia în acea misiune, alături de transmisioniști; au loc discuții aprinse între Kuznețov și Drozdovski referitoare la traseul haotic al comandantului spre locația indicată, referitoare la căutarea celui de-al doilea cercetaș dispărut și la transportarea cercetașului prezent și a „limbii” (prizonierul neamț). Un alt conflict ce survine în acest context tensionat și primejdios este între Uhanov și Drozdovski; altercația este curmată de Zoia, cu uimire

și îngrijorare (Bondarev 1977, 2: 183). Coliziunii psihologice între cei doi locotenenți i se adaugă o nouă dimensiune, căci membrii bateriei se întorc împotriva comandantului bateriei, lipsit de experiență și omenie. Momentele reîntoarcerii la baterie sunt descrise fără efuziuni lirico-eroice, dezvăluind dificultățile, angoasa, anxietatea, frica de moarte și vinovăția pentru moartea subalternilor, resimțite de către Kuznețov. Ajuns lângă Uhanov, Kuznețov primește vestea că Zoia e rănită. Reacția celor doi locotenenți este diferită față de cele întâmplare, mai ales datorită faptului că Drozdovski fusese rănit în același timp cu Zoia și încă nu realizase acest lucru, cerând fără încetare să fie îngrijit de ea. Kuznețov este acel care îl trezește la realitatea cruntă pe comandantul său.

Realizarea faptului că Zoia a murit are un efect devastator asupra lui Kuznețov, căci oboseliile cumplite și somnolenței i se adaugă acest eveniment nefast (Bondarev 1977, 2: 197). O nouă confruntare are loc între Kuznețov și Drozdovski, după ce primul este pătruns de noi valuri de furie și ură față de comandantul său. Drozdovski răspunde sec întrebărilor subalternului său, cu fruntea plecată, în capătul șanțului, palid, cu umerii gârboviți sub manta și mâinile atârinate fără voință (Bondarev 1977, 2: 202), însă este cuprins de un acces de gelozie oarbă, „gelozia la care nimeni nu mai avea dreptul, îl făcure să se dezmeticească” (Bondarev 1977, 2: 202-203).

În ceea ce-l privește pe Vladimir Drozdovski, acesta este construit din perspectiva altor personaje – Kuznețov, Uhanov, Bessonov – dar și din prisma relației cu Zoia. Vocea narativă ne furnizează câteva detalii despre comandantul bateriei încă de la începutul narațiunii, stăruind, în chip semnificativ, asupra detaliilor fizice și a prețului pus de acest personaj pe imaginea proprie. Câteva observații referitoare la relația secretă dintre Zoia și Volodea Drozdovski sunt înregistrate de către Kuznețov, fără voie, fie că e „tulburarea cu neputință de tănuț în ochii migdalai ai Zoiei” (Bondarev 1977, 1: 19), privindu-l pe Drozdovski cum se depărtează, fie că e aerul absent al acestuia în discuția cu Uhanov, în timp ce „parcă-l sorbea din ochi pe Drozdovski” (Bondarev 1977, 1: 60).

O scenă care se petrece în bordei între Zoia și Drozdovski dezvăluie aspecte ale relației acestora, descrierea locotenentului fiind o reiterare a celor precedente, căci atitudinea sa era aceeași față de Zoia și față de soldați: „obrazul lui subțire și palid căpătă o expresie tot mai concentrată și mai răutăcioasă” (Bondarev 1977, 1: 174-175); „se ridică suplu, mlădii, ca un sportiv bine antrenat, cu mantaua frumos croită pe trupul potrivit de înalt”; schița gesturi „cu brutalitate neașteptată [...] cu dezgust [...] cu gura încleștată” (Bondarev 1977, 1: 176); „buzele i se crispară într-o grimasă” (Bondarev 1977, 1: 177), „dând-o cu răutate la o parte” (Bondarev 1977, 1: 180) etc. Discuția dintre

cei doi relevă faptul că Drozdovski se comporta ca un „gelos răsfățat” (Bondarev 1977, 1: 177) cu Zoia, fiind mereu suspicios cu privire la comportamentul și devotamentul ei, cerându-i dovezi că este iubit.

Statutul de comandant al lui Drozdovski și reputația sa, nepătată de bârfe conta mai mult decât relația cu Zoia, fiind preocupat de imaginea sa în baterie și de cariera militară. Iar Zoia încearcă să fie înțelegătoare cu el, îngăduindu-i acele crize de gelozie și neîncredere din cele șase săptămâni ale relației lor. Moartea Zoiei are un efect puternic asupra lui Drozdovski, căci, după ce realizează primejdia la care a expus-o pentru recuperarea prizonierului, Drozdovski încearcă, într-o criză de furie și disperare, să-l omoare, răcnind bezmetic.

În dimineața următoare, când generalul îi decorează pe cei rămași în viață din bateria lui Drozdovski, călcând cu greu pe câmpul de luptă înghețat și presărat cu trupuri neclintite și resturi de arme, Drozdovski se apropie în fugă de grupul comandanților și rămâne în poziție de drepti în fața generalului, primindu-și Ordinul Drapelului Roșu. Scena este prezentată din două perspective: cea îndepărtată și echidistantă, din perspectiva vocii narative, în care Drozdovski pare același ca în urmă cu o zi („rămase în poziție de drepti înaintea lui Bessonov în mantaua sa încheiată la toți nasturii, bine strânsă cu centură peste mijlocul subțirel, cu ceața bandajată și alb ca hârtia la obraz, salutând cu rigoarea militarului înăscut” - Bondarev 1977, 2: 269) și cea din perspectiva altor personaje („Nu știu ce pacoste a dat peste comandantul nostru de baterie, murmură Neceaeu [...] Calcă de parcă-i orb.”; „Așa e. De când a murit Zoia, nu i-s boii acasă, întări și Uhanov” - Bondarev 1977, 2: 270).

Postura și atitudinea semeață, ca de sfinx, a comandantului de baterie a fost înlocuită de una bătrânească, asemeni unui om beat și depresiv, astfel încât prima lui bătălie se dovede a fi de o semnificație majoră, așa cum se aștepta. În subsidiar, reliefăm că trăsătura dominantă de carierist nu este străină prozei din perioada *dezghețului*; tema luptei împotriva carieristilor corupți (din domeniul științific) apare pentru prima dată în romanul lui V. Dudințev *Nu numai pâine* (*Ne khlebom edinyim*, 1956 - Clark 2000: 217), astfel încât considerăm că romanul lui Bondarev utilizează acest motiv în contextul războiului, ceea ce amplifică trăsăturile negative de caracter și adâncește conflictul cu celelalte personaje.

Note concludive

Războiul, reprezentat de Bondarev în romanul *Zăpada fierbinte*, supralicitează coordonata relațională, fără a evita coordonata corporală și cea etico-morală. Marșul forțat spre râu, pregătirile de luptă (șăparea tranșelor în pământul înghețat), lupta și consecințele acesteia sunt narate într-un ritm alert, cu multe

dialoguri și incursiuni în reflecțiile personajelor. Maniera realist-psihologică de redare a evenimentelor războiului este lipsită de efuziunile lirice și tonalitatea eroică, asumate de către A. Fadeev și B. Polevoi. Realitatea din tranșee, cu rănilor și moartea soldaților, survenită subit, dezvăluie și aspecte psihologico-emoționale ale celor implicați - comandanți și soldați deopotrivă. În acest spațiu ostil al iernii și al războiului se desfășoară interacțiunile dintre personaje, formând câteva grupuri relaționale: Drozdovski-Kuznețov-Zoia; generalul Bessonov-Vesnin-Bojčicko-Deiev; Kuznețov și artileristii din plutonul său. Dialectica vieții și a morții, a umanizării și a dezumanizării, a datoriei și a conștiinței comandantului este sondată în țesătura romanescă, oferind o perspectivă veridică asupra războiului prin intermediul coliziunilor psihologice ale personajelor (Gorbunova 1981: 78).

Corporalitatea din romanul bondarevian este dublată de latura etico-emoțională, psihologică, iar apropierea de moarte generează diverse reacții la diferitele caractere: bătrânul Cibisov este un „mort pe picioare”; Drozdovski își urmărește ambițiile cu prețul multor vieți; Kuznețov cunoaște revelații de natură etică și este gata să se sacrifice alături de ceilalți soldați, asemeni colonelului Deiev; generalul Bessonov este condus de principiul că „orice succes sau insucces este plătit cu sânge” (Bondarev 1977, 2: 253), având rolul unei conștiințe demiurgice pe parcursul narațiunii⁶. Meritul prozei bondareviene constă în surprinderea aspectelor relaționale în război, în dezvăluirea unor aspecte realiste, mai puțin atrăgătoare despre combatanții sovietici, la fel de umani și supuși acelorași ambiții și dorințe meschine ca și cei din lumea opusă din perspectiva ideologică, din lumea capitalistă⁷.

Pornind de la aceste considerații, evidențiem modul în care familia ca simbol crucial din literatura stalinistă suferă unele modificări după *dezgheț*, astfel că, așa cum este evident și în romanul lui Bondarev, familia devine o metaforă pentru plenitudinea pierdută, atenția fiind asupra *familiei mici* în detrimentul *familiei mari* (a comunității) și asupra morții (uneori simbolice, despărțirii sau divorțului). Motivul predilect este moartea sau orice altă formă de ruptură, în special între tată și fiu (pierderea fără urmă a fiului lui Bessonov pe front), iar în subsidiar o formă de înstrăinare între soți (așa cum este evidențiat și în cazul generalului și a soției sale). Spre deosebire de rolul eroic și simbolic al morții din proza stalinistă de război, în proza de război de la sfârșitul anilor '60 și din anii '70 se remarcă rolul mai degrabă separator decât eroic sau adjuvant al morții (Clark 2000: 246-247), prezentând familiile devastate, ruinate ca realitate a vieții sovietice de după război.

Perspectiva psihologică și dez-eroizatoare asupra războiului facilitează amplificarea unor conflicte între personajele din aceeași tabără, producându-se astfel acea coliziune dintre caractere. Acestui tipar al prozei

bondareviene i se adaugă și noutatea de a exprima aspecte critice despre armata sovietică (Bondarev 1977, 1: 211), despre comandanții acesteia (Bondarev 1977, 2: 251) și chiar de ură pentru unii dintre ei din pricina lipsei de experiență, dar și a orgoliului arătat (Bondarev 1977, 1: 183-185; 1: 202-203). Toate aceste elemente din romanul *Zăpada fierbinte* se datorează apariției operei în epoca *dezghețului* și a îndepărtării față de normele rigide ale realismului socialist din plină epocă stalinistă, ceea ce face din opera lui Bondarev un roman de război distinct superior (Brown 1978: 275).

Note:

1. Metafora este folosită de V. Zubok pentru a desemna noua generație a inteligenței ruse din epoca lui Nikita Hrușciiov, pornind de la ideea că personajul Iuri Jivago din romanul lui B. Pasternak personifică inteligența rusă liberală de la începutul sec. al XX-lea, iar moartea acestuia în 1928 simbolizează moartea acestei categorii în viața publică.
2. Unii critici sovietici intuiesc specificul acestei viziuni și o califică drept căutare a exprimării noilor dimensiuni asumate în reprezentarea războiului (Novikov 1981: 44-45).
3. Considerăm că ultimul eveniment menționat de Bondarev – Congresul al XX-lea al Partidului Comunist – nu este unul arbitrar, ci plin de semnificație pentru climatul cultural și în speță cel literar, căci anul 1956, în care Hrușciiov a susținut *Discursul Secret*, denunțând crimele stalinismului și *cultul personalității* lui Stalin, a marcat al doilea val de dezgheț cultural.
4. Conform criticului sovietic M. Kuznețov, datorită este „problema problemelor” la Bondarev, o categorie care conferă sens vieții și care este prezentată în două ipostaze în opera scriitorului: datorită umană, în sensul său larg, și cea militară (Kuznețov 1986: 287).
5. Conform unor critici sovietici, Drozdovski și Zoia sunt căsătoriți, fapt care nu este menționat specific în roman și poate fi ghicit doar din discuțiile celor doi și unele aluzii ale Zoiei în discuțiile cu cei din bateria lui Kuznețov. (Kuznețov 1986: 302).
6. Vezi prezentarea situației de pe front din perspectiva naratorului omniscient, cu incursiuni în reflecțiile lui Bessonov (Bondarev 1977, 1: 121-124; 2: 217-218).
7. Vezi pasajele care se referă la captura de război, la diversele lucruri, suveniruri de la soldații nemți decedați sau găsite din întâmplare, îndeosebi fragmentele despre ceasul de aur (găsit printre lucrurile unui soldat neamț mort) pe care Neceaevoia să i-l ofere cadou Zoiei. Deși Kuznețov simte o repulsie față de aceste obiecte, alți soldați sovietici nu-i împărtășesc atitudinea.

Bibliography:

Bondarev, Iuri, *Chelovek neset v sebe mir [Omul poartă în sine pacea]*. Moskva: Molodaia gvardia, 1980.

Bondarev, Iuri, *Zăpada fierbinte*. / *Hot Snow* 2 volume. Trad. de Ecaterina Antonescu, Prefață și tabel cronologic de Tamara Gane. București: Editura Minerva, 1977.

Brown, Deming, *Soviet Russian Literature since Stalin*. New York: Cambridge University Press, 1978.

Clark, Katerina, *The Soviet Novel: History as Ritual*. Third edition. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000.

Dobrenko, Evgeni, Marina Balina (eds.), *The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature*. New York: Cambridge University Press, 2011.

Gorbunova, Ekaterina, *Yurii Bondarev. Ocherk tvorchestva [Iuri Bondarev. Monografie]*. Moskva: Sovetskii pisatel', 1981.

Grădinaru, Olga, „Bondarev and the Errors of the Soviet Criticism” în volumul conferinței *Communication, Context, Interdisciplinarity. Studies and Articles, volume III. Section: Literature*, ediția a III-a. Târgu Mureș: Editura Universității „Petru Maior”, 2014, pp. 1318-1325.

Grădinaru, Olga, *Războiul sovietic între idealizare și demitizare / The Soviet War between Idealization and Dementification*, Cluj-Napoca, Casa cărții de știință, 2018.

Idașkin, Iuri, *Grani talanta. O tvorchestve Iurii Bondareva [Limitele talentului. Despre opera lui Iuri Bondarev]*. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1983.

Hosking, Geoffrey A., *Beyond Socialist Realism: Soviet Fiction Since Ivan Denisovich*, New York: Holmes & Meier Pub, 1980.

Kovaliov, Valentin (ed.), „Uroki patriotizma” în *Russkaia sovetskaia literatura '50-'70 godov [Literatura rusă sovietică a anilor '50-'70]*. Moskva: Prosveshchenie, 1981.

Kuznețov, Mihail, *Sovetskii roman, stat'i, portrety [Romanul sovietic, articole, portrete]*. Moskva: Sovetskii pisatel', 1986.

Novikov, Vasili, *Sovetskaia literatura na sovremennom etape. Izdanie 2-e, dopolnennoe*. Ed. a doua adăugită. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1981.

Ovcearenko, A. I., „Sovetskaia khudozhestvennaia proza semidesiatykh godov” [„Proza sovietică artistică a anilor '70”] în V. R. Șcerbin (ed.), *Sotsialisticheskii realism na sovremennom etape ego razvitiia. Sbornik statei [Realismul socialist în etapa contemporană a dezvoltării sale. Volum de articole]*. Moskva: Nauka, 1977.

Pankov, Alexandr, *Vechnoe i zlobodnevnoe. Sovremennnaia proza: konflikty, temy, kharaktery [Despre cele veșnice și actuale. Proza contemporană: conflicte, teme, personaje]*. Moskva: Sovetskii pisatel', 1981.

Trifonova, Tatiana, *Poiski kompozitsionnykh reshenii [Căutări în deciziile compoziționale]* în *Puti razvitiia sovremennogo sovetskogo romana [Căile dezvoltării romanului sovietic contemporan]*, ed. V. M. Ozerov. Moskva: Izd. Akademii Nauk SSSR, 1961.

Zubok, Vladislav, *Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia*. Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

Iubire etruscă

Mihaela MUDURE

Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Facultatea de Litere
Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, Faculty of Letters
Personal e-mail: mmudure@yahoo.com

Etruscan Love

Coleta de Sabata, professor at the Technical University of Timișoara, was the second woman appointed president of a university in the history of Romanian higher education. After a very rich and fruitful career in engineering and academia, Coleta de Sabata turned to literature. Her novel “The Tusculan Beauty” deftly combines the features of a thriller and a love story. At world level the machinations of the Securitate and a hidden Etruscan secret society compete in creating an atmosphere of terror, mystery, and excitement.

Keywords: Florence, historical novel, Etruscan culture, art, history, love, mystery.

Coleta de Sabata este, fără îndoială, un exemplu de longevitate spirituală și creativă. A activat la Catedra de Fizică a Politehnicii timișorene, urcând toate treptele ierarhiei universitare și ajungând chiar rector. A fost cea de-a doua femeie din istoria învățământului superior românesc care a ajuns la această înaltă poziție academică pe care a deținut-o între 1981-1989¹.

Coleta de Sabata a publicat numeroase studii de specialitate dedicate energiei solare, iar după ce s-a pensionat, activitatea sa editorială s-a diversificat, certificând o tinerețe și o vitalitate a spiritului pentru care mulți o pot invidia. În 1993, a publicat, împreună cu Ioan Munteanu, un volum intitulat *Remember*, despre profesorii Politehnicii timișorene. Aceeași preocupare pentru istoria învățământului superior bănățean a dus la publicarea monografiei Catedrei de Fizică a Politehnicii timișorene, împreună cu Cristian Marcu, în anul 2000.

Cărțile Coletei de Sabata sunt de o impresionantă diversitate, oglindind, parțial, condiția femeii. A publicat cărți de colorat pentru copii (*Pichi la Zoo*, 1993) o *Carte de bucate europene* (1995), note de călătorie din Sahara (*Viața în Sahara*, 2001) ori din Italia (*Italia... călătoriile mele*, 2008) sau traduceri din literatura italiană (*O voi numi Ginevra*, 2005).

Dar adevăratul *violon d'Ingres* al Coletei de Sabata, profesor universitar și manager educațional de excepție, este beletristica, mai precis, romanul. A dus la bun sfârșit numeroase proiecte literare: romane polițiste (*Banchet fatal*, 2006 sau *Casa diplomatului*, 2011), istorice (*Safirele Orlov*, 2010), romane cronică de familie inspirate din istoria imigrației italiene în Banat din secolul al XIX-lea până după 1990 (*Clanul de Niro*, 1997; *Arădani la început de veac*, 2000; *Anii fericiți*, 2001; *Cazul Marichen Ursula Rott*, 2001; *Între plăcere și teamă*, 2004; *Grădina secretă a pictorului*, 2005). Apreciind romanele cronică de familie ale Coletei de Sabata, Liana Cozea remarcă într-o recenzie publicată în revista *Familia* interesul romancierii pentru femeie și modul în care feminitatea se reconstruiește în diferite epoci istorice.

Frumoasa tusculană leagă războiul rece și istoria etruscilor, cărora Coleta de Sabata le-a dedicat și un volum documentar (*Etruscii, enigmele unui popor dispărut*, 2006). *Frumoasa tusculană* este o tragică poveste de dragoste dintre un român și o frumoasă și enigmatică italiană, prezentată ca fiind de origine etruscă.

Romanul este structurat istoric din două puncte de vedere. În primul rând, este vorba de momentul istoric

când se petrece acțiunea. În anul 1974, tânărul Remus Deleanu, inginer electronist din Timișoara, este trimis de către statul român la specializare în Italia, la Florența. Autoarea redă mai degrabă indirect specificul acestui moment din istoria comunismului în România. Este vorba de începutul micii Revoluții Culturale inițiate de Ceaușescu, după vizita sa „istorică” în China și Coreea de Nord. Tensiunea plecării în Occident, dificultatea comunicării reale cu cei de acasă din cauza poliției secrete care citea orice corespondență care penetra Cortina de Fier, repercursiunile politice și profesionale pe care familia ar fi trebuit să le suporte în cazul în care Remus Deleanu se hotăra să nu se mai întoarcă în România, toate acestea sunt sugerate cu discreție, dar extrem de convingător. A doua încadrare istorică a romanului este oferită de contextul mai larg al poveștii de iubire care se încheagă treptat între frumoasa Larthia Volsini și românul bursier la Florența. Frumusețea capitalei Toscanei oferă idilei tinerilor un minunat cadru istoric și artistic. Mai mult, Larthia este critic și istoric de artă, o femeie rafinată care îmbină frumosul și eroticul într-un mod unic. Apariția ei oferă un subtil prolepsis narativ. Bijuteria și coafura Larthiei ne trimit la trecutul etrusc, ori povestea de iubire florentină se va termina tragic tocmai datorită originilor etrusce ale Larthiei: „Era cam de vârsta mea, poate ceva mai tânără, avea o statură puternică, umerii drepti, o bărbie voluntară, fruntea înaltă, ochii întunecați sub sprâncenele dese, gura bine conturată, cu buze frumoase, ce se arcuiau ciudat atunci când zâmbea. Părul negru era tras spre ceafă, numai câteva șuvițe formau un fel de breton pe frunte. M-a frapat faptul că printre șuvițele de pe frunte strălucea un fir îngust de aur ce se pierdea în părul bogat adunat în spate într-o împletitură complicată și neobișnuită” (15-16). Autoarea revine apoi asupra bijuteriei neobișnuite din părul Larthiei: „În părul întunecat strălucea firisorul de aur ce îi înconjură fruntea” (29). Era limpede că Larthia „nu avea nimic din aerul fetelor moderne” (29). Descrierea veșmintelor Larthiei, deși văzută prin prisma eroului principal, este făcută cu precizia pe care doar ochiul feminin o are în asemenea ocazii. „Tânără mea prietenă purta o rochie de interior, extrem de elegantă, dintr-un material greu, țesut cu fir lucitor; frusta era tivită cu o bordură purpurie, iar în loc de bluză purta un fel de tunică scurtă, drapată în mod savant. ... Își făcuse o pieptănătură nouă ... un fir de aur îi încercuia fruntea și inele ciudate îi străluceau pe degete” (58). De altfel, descrierea veșmintelor este unul dintre testele obligatorii pentru autorul de romane istorice.

Remus Deleanu este invitat la Arezzo unde locuiește familia Larthiei. „Mobila era albă, discret sculptată, iar mocheta de un verde pal, încât părea o pajiște peste care a căzut bruma. Baia era și ea albă, faianțată în verde, iar chiuveța și vana păreau de marmură. Chiar erau! Totul era elegant, simplu și igienic” (90).

Decorul florentin este o minunată ocazie pentru Coleta de Sabata de a-și etala cunoștințele de istorie și istoria artei într-un mod neostentativ, chiar extrem de agreabil. Larthia îl inițiază pe Remus în trecutul etrusc al Toscanei și al întregii Italii dând o notă exotică, de mister unei povești de dragoste care, altfel, s-ar fi scufundat în banal. Iubita lui Remus este descendenta unei vechi familii de origine etruscă. Vizita la Arezzo este o adevărată descindere în mijlocul acestui neam misterios care are propriile sale reguli. Mama îi atrage atenția Larthiei asupra obligațiilor ei: „Fata mamei, drepturile și îndatoririle noastre le cunoști. Nu ți s-au ascuns” (101). Înalta poziție a familiei Volsini în tănuita și misterioasa comunitate etruscă presupune și obligații. „Regulile noastre sunt aspre, dar drepte. Avem multe avantaje, e normal să avem și obligații” (141). În lumea secolului al XX-lea, forța etruscilor supraviețuitori se bazează pe „bogăție, experiență și pe unitate!” (124). Aparent, Larthia se bucură de multă libertate: „Femeile din lumea etruscă se bucurau de multă libertate. S-au bucurat întotdeauna, chiar și în urmă cu trei milenii. Unii au considerat că societatea noastră era un fel de matriarhat” (140).

Faptul că Larthia aparține elitei etrusce supraviețuitoare unei îndelungate istorii o obligă pe aceasta la o căsătorie endogamă. Etruscii devin, în romanul Coletei de Sabata, un soi de masoni ai antichității, extrem de bogați și de influenți, un fel de elită transnațională cu legături benefice, dar care poate deveni înspăimântătoare, prin caracterul ei tănuț.

Autoarea nu ezită a folosi un procedeu foarte vechi pentru a da amplitudine și un soi de *mise en abîme* dramei lui Remus Deleanu: motivul gemenilor. Fratele său geamăn, Romulus Deleanu, rămas în România, devine un soi de ecou al tulburărilor sufletești și somatice cauzate de iubirea fără speranță pentru frumoasa etruscă din Florența. Prin multiplicare și translare, drama lui Remus dobândește un plus de profunzime, de amplitudine.

Iubirea dintre eroul principal și Larthia se împlinește fizic, dar o anume pudibonderie o împiedică pe autoare să meargă prea departe în explorarea eroticului. „S-a topit în brațele mele. O fericire fără seamăn ne-a unit trupurile și sufletele” (125). Ulterior, relația celor doi se complică. Ea pare că ar vrea să îl devoreze „ca într-un destin ritual” (142). E limpede că iubirea aceasta nu poate dura. Ori el, ori ea trebuie să se sacrifice.

Ambiguitatea sfârșitului tragic al Larthiei este o bună soluție narativă pentru trama propusă. Nu vom ști niciodată dacă accidentul în care își găsește sfârșitul Larthia este întâmplător sau regizat de etruscii supărați că ea dorește să iasă din cercul lor devenit prea strâmt pentru ea. Misterul bine dozat însoțește întreaga acțiune. Autoarea mizează, de altfel, pe ambiguitatea unor confuzii care devin mister prin neclarificare. Remus Deleanu se întreabă adesea dacă este victima

unor mașinațiuni bine regizate ale Securității române sau dacă este victima etruscilor supraviețuitori și restrictivi. Ironia este că românul, erou principal, nu reușește defel a se descotorosi de comploturi și suspiciuni. Doar natura lor pare a se schimba odată cu trecerea Cortinei de Fier. Să se ascundă aici un mesaj subliminal al autoarei? Foarte posibil.

În acest roman al Coletei de Sabata, accentul cade pe dragoste. Pentru eroul principal, rămâne amintirea unui frumos episod erotic: „Ea a continuat să existe în sufletul meu, așa cum parfumul unei flori se menține uneori prins între petalele delicate ce s-au uscat fără a-și pierde culoarea” (149). Simbolistica este destul de facilă, dar rezultatul nu este o proză facilă.

Povestea romanțioasă a lui Remus Deleanu și a Larthiei Volsini se salvează prin combinația bine dozată dintre scriitura polițistă, romanul documentar și vibrația sentimentală autentică. Într-un cuvânt: un roman plăcut și o romancieră care nu dezamăgește.

Note:

1. Prima femeie rector din România a fost Raluca Ripan. Ea a condus Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca între 1952-1957. Despre semnificația promovării femeilor în învățământul superior în perioada comunistă, vezi studiul lui Necșulescu Panu.

Bibliography:

Cozea, Liana. „O altă cronică de familie” / “Another Family Chronicle”, *Familia*, nr. 12/1997, pp. 21-23.
De Sabata, Coleta, *Anii fericiți / The Happy Years*, Timișoara, Excelsior Art, 2001.
De Sabata, Coleta, *Arădani la început de veac / People from Arad at the Beginning of the Century*, Arad, Editura „Vasile Goldiș”, 2000.

De Sabata, Coleta, *Banchet fatal / Fatal Banquet*, Timișoara, Excelsior Art, 2006.

De Sabata, Coleta, *Carte de bucate europene / European Cooking Book*, Timișoara, Excelsior Art, 1995.

De Sabata, Coleta, *Casa diplomatului / The House of the Diplomat*, Timișoara, Excelsior Art, 2011.

De Sabata, Coleta, *Cazul Marichen Ursula Rott / The Marichen Ursula Rott Case*, Timișoara, Excelsior, 2001.

De Sabata, Coleta, *Clanul de Niro / The de Niro Gang*, Timișoara, Excelsior Art, 1997.

De Sabata, Coleta, *Etruscii, enigmele unui popor dispărut / The Etruscans, Engimas of a Perished People*, Timișoara, Excelsior Art, 2006.

De Sabata, Coleta. *Frumoasa tusculană*, Timișoara, Excelsior, 1998.

De Sabata, Coleta, *Grădina secretă a pictorului / The Secret Garden of the Painter*, Timișoara, Excelsior Art, 2005.

De Sabata, Coleta, *Italia... călătoriile mele / Italy... My Trips*, Timișoara, Excelsior Art, 2008.

De Sabata, Coleta, *Între plăcere și teamă / Between Pleasure and Fear*, Timișoara, Excelsior Art, 2004.

De Sabata, Coleta, *Pichi la Zoo. Carte de colorat și ... imaginat / Pichi at the Zoo Coloring and... Imagining Book*, ilustrații de Nagy Julia, Sibiu, Călăuza, 1993.

De Sabata, Coleta, *Safirele Orlov / The Orlov Sapphires*, Timișoara, Politehnica, 2010.

De Sabata, Coleta, *Viața în Sahara / Life in Sahara*, Timișoara, Excelsior Art, 2001.

Gianluca, Testa. *O voi numi Ginevra / I Will Call Her Ginevra*, trad. Coleta de Sabata. Timișoara, Excelsior Art, 2005.

Necșulescu Panu, Gabriela. „Gender Rationalization. The Promotion of Employed Women in Communist Romania. Case Study: Women Academics in Timișoara”. *Communication, Context, Interdisciplinarity*, ed. Iulian Boldea, Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2014, pp. 760-765.

100 years of Romanian Education: Failures and Achievements

Valentin MAIER & Dragoş SDROBIŞ

Universitatea din Bucureşti; Liceul Teoretic „Gelu Voievod” din Gilău
University of Bucharest; Gelu Voievod Theoretical High-School of Gilău
Personal e-mails: valetin_maier@yahoo.com; dragossdrobis@yahoo.com

---

100 years of Romanian Education: Failures and Achievements

Romanians tend to define themselves as a nation of “education lovers”. Despite this positive self-perception, it is no secret that the educational system is incapable of improving the potential of the Romanian society. Recently, in December 2018, the Presidential Administration of Romania launched a public debate regarding the way in which education should develop in the next 20 to 50 years. Entitled “România Educată”, the initiative hasn’t succeeded in generating a national debate regarding this issue. In other words, the Romanian society and political class are not convinced and aware of the fact that education can indeed be a mechanism of social change and of economic development. Nevertheless, in order to “contextualize” and to emphasize an apocalyptical image upon the current system of education in Romania, critics usually tend to uncritically praise previous systems of education from Greater Romania or from the communist regime. The result is a sort of antithetic discourse that offers little incentives for the present debate. For this reason, the main challenge of this study is to find out if the Romanian system of education of the last century was, indeed, conceived as a true investment in the human capital. No matter how vast the subject may sound, the authors would focus on the evolution of the educational ideal in the last century, while contextualizing the performance of the educational systems with statistical and comparative data.

Keywords: Romania, 20th century, education, human capital

At present, Finland is considered to have the best system of education in the world, a system which many countries around the world have been trying to copy. A legitimate question would be: Why have they chosen to massively invest in education? The standard answer all Finnish are most likely to provide you is that they have acknowledged they have only two resources in their country: forests and people. In consequence, they chose to invest in the most important resource for their future development.

For Romania, the contemporary period represented a set of attempts to change the agrarian character of society. From a socio-economic point of view, the 20th

century was the period in which the peasant had to be empowered with new skills and competences to enable him to escape poverty. The interwar period began with two major reforms aimed at re-establishing Romania’s social edifice on new foundations. Thus, electoral reform and land reform hastened the transition from a “neo-serfdom” agrarian society to one of independent peasant farms. Later, communism saw in the collectivization of agriculture the vital mechanism by which the peasantry could be pushed towards industry and, implicitly, cities. The resulting “(r)urbanization” has radically changed Romania’s socio-economic landscape in just four decades, with huge social costs

and raising many questions regarding the viability of this development model. The transition period paid the bill, with the 1990's witnessing a unique phenomenon in Europe: Romania's "re-ruralization", followed by a strong wave of emigration to the West of Europe.

The question we want to find an answer to is: was education conceived and implemented as a mechanism of social change in the last 100 years? At a time when the role of education is part of an increasing debate regarding the future development of Romania, the authors propose an overview of Romanian education as a public institution of modernizing society, by presenting a long-run evolution of the educational ideal, complemented with some statistical data and the political implications of such approaches. From a theoretical point of view, the authors propose an "institutional" approach to educational policies in the last century, interested in capturing the mechanisms of socio-economic emancipation through education and showing how the trajectories of social emancipation were defined. "To make people learn a book means, from an institutional perspective, to put in place powerful incentives to develop the desired behavior"¹. Consequently, "human capital, particularly attained through education, has been emphasized as a critical determinant of economic development. In addition, the level of educational attachment has a strong impact on social and political outcomes, such as infant mortality, fertility, education of children, democracy and rule of law"².

Since "politics and political institutions are the ones who decide which economic institutions a country holds"³, a first aspect that we seek to highlight is the vision regarding education under three different political regimes. The enumeration and comparison of these educational ideals – from interwar, through communism and to the current one – actually captures the vision regarding the development of society, as proposed by the political elite.

However, the difference between the political ideal and the social reality is found in the budget expenditures that a state allocates to a sector, as in the case of education. Such a retrospective gaze on the budget of education may reveal the real weight of this sector in state evolution, beyond the political rhetoric. Thomas Piketty observed that over the course of history, the only mechanism of convergence – both international and internal – was the knowledge transfer. "In other words, the poorest people catch up with the richest in terms of achieving the same level of technological knowledge, qualifications, or education", which depends on „the ability of countries to mobilize funding and institutions that allow massive investment in the formation of their population, while guaranteeing a predictable legal framework for the various actors". On a long-term basis, "not minimum

wages or salary scales are the ones that make wages to increase five or ten times; in order to achieve this kind of progression, education and technology are the determining forces"⁴.

Education in Greater Romania 1918-1940

The entire interwar period was dominated by the necessity of unifying the new state through education. The "cultural offensive" of dr. Constantin Angelescu (the longest-serving minister of education in interwar period, holding this position between 1922-1926 and 1933-1937) aimed to culturally unify all Romanians. From his point of view, school was called to chase "the unification of the minds of future generations, forming conscious citizens, with the same tendencies, with the same aspirations, and with the same ideals. By this, we sought to form the soul and to shape the minds of these generations, developing in them the national feeling and the love for the country"⁵.

His opinion was criticized by other ministries of education, who observed that education lacked in preparing the pupils and graduates for everyday life. One of these critics was sociologist Dimitrie Gusti, who noticed that, after 10 years of such policy, the entire system was in crisis. The ministry of Dimitrie Gusti (June 1932 - November 1933) meant in particular finding solutions for the systemic crisis of education at all levels: a primary school affected by a very low school frequency, "that all the primary education in the villages was almost illusory"; a secondary and vocational school turned into "institutions that issued pass-through certificates from one class to another without student selection"; and the University, becoming a "workshop for non-departmental teachers, for lawyers without trial, for physicians without patients, or for priests without parishes". Gusti's reform project aimed at adapting education of all degrees to the specific needs of the Romanian social life. His purpose was the "rationalization of education" by stopping the phenomenon of extensive development and by creating a mechanism for the selection and orientation of school population, especially towards its practice finalities⁶.

There were multiple reasons for reorienting education. First, education contributed to the amplification of urban/rural⁷ cleavage, while the extensive development of secondary education highlighted the lack of a precise function of the secondary education in the productive life of the nation: "The education provided by the encyclopedic high school offers a great amount of disparate pieces of information", lacking in forming specific competences. Therefore, high school "has become a good school for everything in the last 10 years", concluded Dimitrie Gusti in 1934. Since it was the education of anything,

it was somehow natural for the secondary education to be scarcely selective⁸.

In Dimitrie Gusti's ministerial team there was also the sociologist Petre Andrei, professor at the University of Jassy. In one of the conferences he held from this position, Petre Andrei approached the issue of Romania's cultural policy, noting the incapacity of the Romanian school to create the so-called "peasant bourgeoisie" which was considered to improve the situation of the countryside, especially in the Old Kingdom. Instead, as a matter of fact, the problem of the unity of all Romanians in Greater Romania was threatened by the inter-regional disparities. If Transylvania and Bukovina were much more socially developed (due to their cultural and political heritage before 1918), the Old Kingdom, along with Bessarabia, was marked by the (co)existence of "two special worlds": a predominantly urban cult blanket "that could honor the culture of any European state", on the one hand, and "down, close to animality, the peasantry", on the other hand. Since after the Great Union of 1918 education was designed to only take into consideration the interests of the urban population, it was somehow natural that the cleavages between the rural and urban sides would increase. "What was wrong with our conception is that we wanted to make people who go to school prepare themselves to get out of the class they belong to; but this is not the purpose of school, but rather to prepare them to become better, better in the class they belong to, and only those who have exceptional skills can move on, gradually rising to other classes"⁹, concluded Petre Andrei.

The main conclusion was that school failed to break through the social fabric. The inability of the school to inoculate the cooperative spirit and economic initiative opened the way for the development and even the generalization of a "Romanian individualism", that "does not involve the spirit of initiative in economic life and it involves too little spirit of independence in political and social life as well"¹⁰. This was the manner Constantin Rădulescu-Motru described the peasant psychology. Nevertheless, the philosopher didn't forget to point out that, due to this tradition of economic and social conformism, "the Romanian villages have lasted" throughout history! Needless to say that history is not necessarily about lasting, but about trying to evolve.

Anyway, one of the most important consequences of such an inadequate education was the economic one, i.e. a declining agricultural yield. The plan of the political elite to create a "peasant bourgeoisie" and an economy that would especially harvest agricultural products turned to be a failure. Greater Romania remained a predominantly cereal country, but in the context of dropping international prices for cereals (especially during the economic depression of 1929-1933), this characteristic turned to be an economic

handicap¹¹.

In order to face such challenges, Dimitrie Gusti proposed a reform plan that was supposed to adapt education to the specific needs of social life and to create a selection and guidance mechanism for pupils, in order to make them embrace theoretical and, in particular, the practical lines of studies. This plan for rationalizing education was supposed to reduce the discrepancies between the rural and urban areas of Romania and to develop a sense of entrepreneurship in the new generations. The fact that many secondary school pupils and students were choosing the theoretical branches of studies was not a good option for a society struggling to find incentives for escaping underdevelopment and poverty.

An essential role in Romania's social and economic change could be played by professional secondary education. In Romania, however, at the end of the 30s, the number of students in vocational schools represented barely 2% of the total number of primary school pupils, unlike Denmark where this ratio was 12%¹². Even though a law on industrial secondary education was enacted in 1936, and, later on, technical higher education was concentrated in polytechnics, the formation of human capital in Romania consisted mainly focused on the formation of future public servants. The great concern and disappointment was that education didn't succeed in stimulating entrepreneurship in a country that had many resources to capitalize, but was still lacking social and economic complexity. Yet, industry and commerce were still disregarded in Romania, although "time has shown that these branches of activity can give solidity to a country"¹³. That was why "this idea should come into the head of youth: that everyone will go as far as possible only through his own work. It must boil the ambition in every one of them to reach as far as possible in economic life and not to become public servants in the bureaucratic system of Romania"¹⁴.

The statistical data reveal the failure of the "cultural offensive" policy. In the 30's there was an increasing tendency toward gender and social disparities in terms of schooling among young people. According to the 1930 census data, those with a minimum level of education prevailed in rural areas (94.2% were primary education graduates), followed by a small percentage of secondary education graduates (5.4%) and a tiny percentage of higher education graduates of 0.4%. On the other hand, 68.5% of the literate population in the urban area had primary education, while 27% held a secondary education degree and 4.4% were higher education graduates. "These ratios reveal a gap between rural and urban areas, with the latter having 5 times secondary education and 11 times higher education than the former"¹⁵.

As for the budget allocated to education, one of

the strongest myths regarding Greater Romania is the big amount of National Income (venit național) allocated to develop this sector. It is true that the budgetary allocation for education followed a growing trend in the entire interwar period. Still, there are some peculiarities we should emphasize in order to properly “calculate” the real allocation for education. First of all, the educational system was the biggest employer in Greater Romania, with around 100,000 people working as professors, teachers or auxiliary personnel. When the economic crisis struck Romania, there were serious financial shortages, with the state forced to severely reduce the incomes of public servants and unable to pay salaries for several months.

On the other hand, in the '20s, a big part of the public instruction budget was allocated for building new schools and facilities. Later on, in the '30s, the education budget increased, but one should not neglect the effects of economic depressions, like inflation or the rise of the costs of living. In addition, there were new institutions financed from the education budget, such as Straja Țării (Sentinel of the Motherland), an institution used for propagandistic reasons by King Carol the 2nd.

Nevertheless, in comparison with other states from Eastern Europe, one should point out that Romania allocated important public resources to this sector. Still, Romania had a very small ratio of pupils in the total population, of about 14%, with 5-19 age groups representing around 30% of the entire population.

Education in Communist Romania

Education in the post-war period was characterized by a general development in all its aspects such as: the diversity of forms of education; new types of education, specializations and disciplines; the increase of the number of students and graduates; and the increase of budget allocated for the development of educational infrastructure. The educational system was developed under a new political regime that gradually tried to and succeeded in controlling the society as a whole. Under the limitation of a communist “recipe” for development and with some local “ingredients” (adaptation to the realities and the needs of Romania), very few political leaders imposed decisions for the well-being of the population, including those regarding the educational system.

Because of these reasons, at first it was a slow development, characterized by the reconstruction and the adaptation to the Soviet model of education, which was later followed by a process of reshaping education according to the special needs of the Romanian society. It took 30 years (Law of Education of 1978) for the State to have a clear understanding of the way the educational

system should follow. The process of “politehnizare” (emphasis on technical higher education) decreased the number of institutions and study lines that were not related to industrialization, in favor of science or engineering. In its effort to lift the cultural level of the working class, the communist regime introduced elements of andragogics, like evening and extramural studies, available only for those already with a place to work. On the other hand, this policy of mass education was performed to the detriment of full-time studies.

Nowadays, the general perception of the Communist system of education is that it was an efficient one, helping everybody to master a “craft” and thus having “a place to work”. A person only had to attend the compulsory 8 to 10 years of study, followed by studies in secondary schools or higher education institutions, because afterwards the State would allocate a place to work for everyone. Nevertheless, this was all pure propaganda.

No matter how simplistic it may sound, it should be pointed out that the Communist system of education had numerous problems. The increase of population and of compulsory years of study required huge investments in the educational infrastructure: new buildings, new materials to furnish them accordingly to the pedagogical needs (classrooms, laboratories, workshops, and libraries), the increasing need of places to study and of qualified teaching staff, the introduction of textbooks and suitable curriculum and so on. In such a context, shortages were almost inherent. If there were enough buildings, there was a lack of didactic materials; and if there was a generous tuition figure for some specializations, it soon proved that there was not such a great demand. The most striking case was that of engineering studies, a line of study the communist regime needed for the industrial development. It was also true that for the communist regimes in general industry was part of the propaganda mechanisms, since it was conceived as the only way of escaping underdevelopment. However, soon engineering studies started to become unattractive for the young secondary education graduates. In order to correct this shortage, a sponsored social mobility program was enacted by the Romanian state.

On the other hand, one should not neglect the expertise of some political deciders regarding the educational system. The discussants didn't hesitate to express their discontent regarding the way educational policies were implemented. In these private meetings, there was usually little place for propaganda. In fact, we must conclude that the political leaders were quite aware of what they intended to develop education into and what was truly achieved. We can also get some hints in this direction following the numerous legislative acts regarding the educational system and its need for orientation towards, for example,

“politehnizare”. Today one can appreciate that the communist educational system was built according to the needs of the planned-economy system, and especially for the needs of the industry. On the other hand, although there were strong arguments to support such a vision, we should state that the political leaders had different opinions regarding this issue, demanding for new incentives in order to diversify education.

As for the “working class” society, the main postulate of the political leaders was that the communist society was founded on a new ethics regarding work. After graduating almost any form of education a person not only had the right to work, but he was supposed to work. Somehow ironically, in the rural areas there was also the pressure of the family in this direction, which made many young people give up schooling, thus jeopardizing the Communist Party program of eradicating illiteracy. The rural side of Romania was barely changed in its most intricate characteristics, despite the urbanization ratio during the communist regime.

The Communist educational system had its privileged subjects: the working people, targeting especially the industrial workers. There were all sorts of facilities for them to attend a form of education: evening and extra-mural courses, special institutions or places of study etc. In the end, although statistics do not mention cases of persons without a working place (officially there was no unemployment in any Communist country), we know that this didn't fit reality since there were many persons unable to write or read. Also, those who graduated an education institution in Romania were not fully adapted to the economic needs and some of them were not content with their job (e.g. conservatory graduates forced to work in a gymnasium school as music teachers). According to the political leaders, the ideal of education-research-production (“învățământ-cercetare-produție”) was far from being achieved, although it was “clamored” by propaganda.

What Communist regime succeeded to achieve was an educational system shifted towards the needs of a planned economy (State-controlled and industry-related). A strong network of educational institutions was developed, which meant many more literate people, although this didn't mean that the graduates really possessed adequate and updated knowledge, required by the labor market demands. Eventually, the communist system of education solved only a part of the historical problems of the Romanian society and much less of the current problems of '70s or '80s in Romania.

However, a pattern in the discourse of the educational planners of those times was the idea of educational stock, considered to be the first step for an enduring economic growth. Vladimir Trebici, the founder of demographic studies in communist

Romania, promoted the prominence of “intellectual capital” at the expense of “physical capital”. “Therefore, the analysis of the active population by the level of training and its *educational stock* is of overwhelming importance in the general context of increasing the economic efficiency of education”¹⁶, stated Trebici. It should be stated that the notion of intellectual capital used by Trebici shared many common characteristics with the “human capital” concept of Gary Becker, publicized in his seminal book that was first printed in 1964. One can say that the Romanian educational decision makers were aware of the changes that occurred at international level and especially in the capitalistic world.

The origins of the debate on the economic efficiency of education started in Romania in the mid-1960s. One possible reason seems to have been the modest economic performance of Romania during Gheorghe Gheorghiu-Dej. The five years plan of 1965-1970 was supposed to be the expression of a new political leadership, taking Romania out of economic crisis, without circumventing Western support. An example in this direction was the request to the United Nations and International Labor Organization in 1966 to develop a program whereby factory directors were supposed to be trained in order to develop their leadership skills throughout the economic process, including marketing and sales¹⁷.

Starting with 1970, “Forum” review published many articles regarding the “efficiency of education”. Miron Constantinescu, the most influential sociologist in those times, succeeded to found a Sociological Laboratory at the University of Bucharest, that had as its major research subject the “economic efficiency of education”. In this institution he gathered many young researchers like Petre Burloiu, Dan Grindea, Mircea Manolescu or Ștefan Costea¹⁸. Petre Burloiu, for example, drew attention to the need for “ergonomics of education”, a first step being the extension of compulsory schooling, from 8 to 10 years. The step was required by technological and scientific progress, imposing a longer time to accommodate and to acquire the knowledge necessary for active life, and a careful selection of information provided to the pupil or student. The correction brought by the duration of schooling had to be correlated with a curricula reform, since “we must give up overloading the memory with details that pupils or students will not need after completing their studies. In the future, education will have to be the primary task of teaching people how to think scientifically, and how to actively look for and select the information they need”¹⁹.

In 1971, Vladimir Trebici published a book regarding the “Population of Romania and the Economic Growth”, trying to scientifically demonstrate the causal link between education and economic

production. For Trebici, the concept of “educational stock” was defined as “the sum of the years of study that has been spent by the entire population”²⁰. According to the statistics he provided, in 1970-71 there were about 4 million pupils and students in Romania, i.e. 20% of Romania’s population. “In relation to the inter-war situation, the proportion of upper-secondary and higher education students has grown significantly: from 6.8% in the school year 1938/39 to 24.1% in the school year 1968/69”²¹. Hence, there was a strong need to reconfigure the education paradigm, especially due to the demographic explosion, as well as due to the new course of economic development of the world: technological and scientific explosion.

“The classical triad writing – reading – numeracy is no longer a professional guarantee”, stated Mircea Malița. And it ceased to be a guarantee for the young people, and for the adults who used literacy programs as well. What was really needed was a “functional alphabetization”, i.e. preparation for the active life of the individual. Malița expressed his vision while he held the position of minister of education, a time when he founded “The International Centre for Studying the Future and Development”, where specialists like Solomon Marcus or Mihai Botez activated²². For the educational planners in communist regimes the system they were trying to shape was supposed to show the superiority of the social system as against the capitalistic one. It was true that education was envisaged more and more as an investment rather than a social service. And, unlike capitalist societies, where social mobility was mainly affected by “private property on means of production, in our society the social position of a person is based on the essential content of his everyday activity”²³. Thus, education had to play a decisive role in the type of work and then in the hierarchy of organizing activities in the socialist society of the future. In other words, communists tried to present their educational system as the triumph of meritocracy.

Another aspect the communist propaganda emphasized was the lifelong learning idea. The school of the future meant technical training for a profession, only after the child had first been oriented on scientific criteria to the profession for which he possessed native skills. However, in an ever-changing labor market, man was supposed to learn throughout his entire active life, while schooling would cease to be just a simple cultural act: “In the years 2000, in the current vocabulary, schools will not be listed along with hospitals and theaters, but with businesses and factories”, anticipated Mircea Malița. In the predicted age of robots and artificial intelligence, “the intellectual will be the worker of the future”, since the differences between the intellectual and the manual work will disappear, with the latter incorporated by the former. Thus, an “old expectation of socialism” would be accomplished²⁴.

The focus on the technical formation of the human capital in communist Romania was legislated through the 1978 Law of Education. According to this law, “The foundation of school is the principle of poly-technism, the close connection of labor, education and research, which are the three main factors for the construction of socialism and communism in our homeland, for the progress and civilization of mankind. Ensuring poly-qualification, the ability to move from one specialty or activity to another contributes both to the satisfaction of the general interests of society as well as to the multilateral development of the human personality”²⁵.

Education on transition: mental infrastructure in digital age

With the end of communist regime a new page in the history of education in Romania was turned. Almost 50 years of planning in the education system in a communist matrix proved difficult to be erased in just a few years. It proved hard to decentralize the system, or to ensure a certain degree of quality in a society on its way to freedom and democratization. The general context also changed radically for Romania and the world. New challenges were coming from a troubled economy and from a society unable to face the pace of change and the great demand for some educational branches. The solution to these challenges was the development of new institutions, specializations, or forms of education, along with an increasing number of cities where (higher) education institutions were founded. But the changes the educational system really needed were postponed, since the Romanian state had no clear strategy regarding the way the school of tomorrow should follow.

It was the case of the Education Law of 1995, the first law in this field granted after 1989. The law stipulated that the main objective was the transmission of knowledge, but, in an age when the cadence of the scientific information flow had increased enormously, such an approach soon became obsolete. An important role in reshaping education was played by the Program for International Student Assessment [PISA] that shifted education from information toward embedded skills evaluation.

Starting from here, a Presidential Commission was entitled to design a new law of education. A preliminary report released to the public opinion emphasized that the educational system of 2007 “threatens the competitiveness and prosperity of the country since it was inefficient, irrelevant, unfair, and of poor quality”²⁶. The immediate response of the political elite was quite a prompt and hopeful one: in March 2008 all parliamentary parties in Romania signed the Pact for Education, committing to support

the implementation of a long-term strategy for the development of the Romanian education system. The gesture was rather an electoral one, as all subsequent governments merely postponed or violated some of the provisions of this pact, one of which refers to the granting of 6% of GDP for education and research.

In 2011, a new education law was passed but in the last 8 years it suffered so many “amendments” that its impact was severely diminished. Although the law emphasized the importance of building the “mental infrastructure” of Romania by promoting an education based on acquiring skills and competences (and not just simply accumulating information), Romania still struggles to find a solution to the problem of attendance. Because of the poverty in some rural regions of Romania, it is estimated that each year around 40,000 pupils from the same age cohort cannot benefit from a good and effective educational training. “The main challenges a student at major abandonment risk faces are: family income to the limit of subsistence; low levels of education in the case of the parents; lack of minimum home study conditions (situations with a much higher frequency in rural areas); or the unemployment situation of one or both parents (a problem encountered mostly in the urban area)”²⁷. In other words, how can you claim school performance or even attachment to the socio-human values promoted in school from the children living in poverty or at risk of social exclusion? In a country where 1 in 5 Romanians are poor or at risk of falling into poverty, the values the educational system tries to disseminate are most likely to become ineffective.

When education is considered a cost, not an investment

It is not easy to encompass a century of evolution of the Romanian educational system in a few pages, even less to draw some firm conclusions. However, in order to present an objective image of the current state, some statistical indicators measuring the evolution of the educational system can prove to be adequate. Most importantly, these statistical indicators can prove helpful in placing Romanian educational system performance in a comparative picture with other European countries.

In Education and Training Monitor for 2017, Romania ranks above the EU average for 18-24 year-olds who drop out of school (18.5% versus 10.7% EU average). Taking into consideration the population of over 15 year olds, the differences are even bigger. In terms of reading and understanding, 38.7% persons of 15 years or more in Romania encounter difficulties in reading and understanding, 39.9% in Mathematics and 38.5% in humanities. These ratios are well above

the EU average: 19.7%, 22.2%, and, respectively 20.6%²⁸.

Another important indicator is Human Development Index (HDI), a statistical indicator used by United Nations in order to depict the future expectations regarding the development of societies around the globe. Comprising indicators related to life expectancy, education and income per capita, HDI was also criticized for using misleading formulas. However, according to the 2015 ranking, Romania was included in the “very high human development” countries, although in the 50th position, among the last in its class. According to the calculations that formed the basis of this index, a Romanian citizen spends 14.7 years out of his 74.8 of life expectancy in school, while more than 85% of the population over 25 years graduated at least high school²⁹.

Romania is the last in the rank published by the Digital Economy and Society Index 2018. The human capital indicator in this case consists of the use of internet and the average graduates in STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics). Romania was the last country in the EU (with 31%) while the EU-28 average was 55% (Finland had the highest DESI score of almost 80%)³⁰. At least 38% of Romanians do not use the Internet once a week, while around 30% never use it. The report found that those with low education, along with those with low wages and the elderly are the most vulnerable social groups to the risk of digital exclusion. The human capital indicator revealed that men possess minimal knowledge of using the Internet to a greater extent than women. On the other hand, 29% of Romanian citizens have minimal knowledge of internet use, while 29% of local workforce has no digital knowledge.

Paradoxically, Romania has information and communications technology specialists in one of the highest grades of the country's total workforce at EU level (2%). In addition, over 40% of all Internet-connected households have ultra-fast connection, Romania being the second EU country in terms of fast connections, after Sweden³¹.

The switch to a more updated educational system in Romania after 1989 was in a good proportion misconducted by intimate factors: politicization of educational system, unsustainable and irrational educational reforms, a very low level of financing, among many more. Romania was caught off guard: it did not complete a full orientation to the needs of a different society by the 2000s when it soon had to adapt to the Bologna cycle of studies.

The future of education is digitization not memorization

The 21st century will be the century of the fourth technological revolution, the informational age (with roots in the 70s and the advancement of computers technology). Therefore, a prosperous economy will most likely be possible through creative industries, capable of harnessing online information to the benefit of the consumer/customer and of the entrepreneur. "Today, wealth consists mainly of human capital and organizational know-how. Consequently it is difficult to carry it off or conquer it by military force"³².

.But for this to happen there is a strong need for a new paradigm of the educational act. As many observers noticed, in Romania, there are still many classrooms that have more in common with the educational act performed in the past century than with the challenges of the future. Needless to say that education has to become an active process of acquiring cognitive tools that open your way to new knowledge, and not a mechanism of memorization.

.Mihai Nadin shocked the public and the scientific world when he published in 1998 "The Illiteracy Civilization", in which he talked about the need to change the educational paradigm in a world that produces "in a minute more information than in the entire history of man on earth". The author spoke about the necessity of a major change: "the transition from the container type of education – the child being the empty container that needs to be filled with language, history, mathematics, and so on – to a heuristic education", in which the relationship of subordination between the teacher and the student should be replaced by a "cooperative effort"³³. Only with such education, the individual can face the challenges of the future, that is, he will be endowed with human capital. We should not be totally pessimistic regarding the future of education in Romania or in the world, as well. History in the long run demonstrated that change was and will be the only constant of the human being. As for education, we should "switch to teaching *the four Cs*: critical thinking, communication, collaboration and creativity. More broadly, schools should downplay

Annexes

Evolution of graduates in Romanian educational system

	Secondary education	High school	Vocational and apprenticeship education	Post high school and foremen education	Higher education
1938/1939	17.225	7.176	2.178	0	5.152
1950/1951	81.987	13.214	24.783	13.926	9.510
1960/1961	182.216	46.797	30.236	11.082	11.167
1970/1971	360.887	101.048	99.007	18.025	30.740
1980/1981	371.819	174.983	69.951	16.022	38.615
1990/1991	335.831	188.732	115.697	2.259	25.927
2000/2001	301.695	161.106	78.669	33.469	76.230
2010/2011	229.609	202.160	34.733	21.211	186.900
2015/2016	179.703	152.741	10.523	34.134	121.788

Reference: Anuarul statistic al României 1996, 2002, 2012, 2016, 2017

The dynamics between urban and rural population in Romania

Census year	Population	Urban	Rural
1948	15.872.624	3.713.139	12.159.485
1956	17.489.450	5.474.264	12.015.186
1966	19.103.163	7.305.714	11.797.449
1977	21.559.910	9.395.729	12.164.181
1992	22.810.035	12.391.819	10.418.216
2002	21.680.974	11.435.080	10.245.894
2011	20.121.641	10.858.790	9.262.851

Reference: Tudorel Andrei, Elena Mihaela Iagăr (coord.), *Recensământul populației și al locuințelor 20 octombrie 2011*, vol. 1: Populație stabilă (rezidentă), București, 2013.

technical skills and emphasize general-purpose life skills. [...] In order to keep up with the world of 2050, you will need not merely to invent new ideas and products; you will above all need to reinvent yourself again and again”³⁴. A future educated Romania should start first with a clearly defined vision regarding the future of the country itself.

Note:

1. Adrian Miroiu, *Fuga de competiție. O perspectivă instituțională asupra societății românești*, Iași, Polirom, 2016, p. 147.
2. Robert J. Barro, Jong-Wha Lee, *Education Matters. Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century*, Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 2.
3. Daron Acemoglu, James A. Robinson, *De ce eșuează națiunile? Originile puterii, ale prosperității și ale sărăciei*, București, Editura Litera, 2016, p. 51.
4. Thomas Piketty, *Capitalul în secolul XXI*, București, Editura Litera, 2015, p. 105, 423.
5. Constantin Angelescu, *Evoluția învățământului primar și secundar în ultimii douăzeci de ani*, în *Revista generală a învățământului*, an XXVIII, nr. 5-6, mai-iunie 1940, p. 170.
6. Dimitrie Gusti, *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor*, București, 1934, p. VIII-IX.
7. Thus, in 1931/32, in secondary theoretical education, 55,914 were pupils from urban areas, while only 22,475 were from rural areas. “Especially in high schools, the proportion of children from the countryside is very low. The 18,114 children originary from the countryside, in high schools, account for only 27.18% of their population, while the 48.533 children of urban origin represent 72.82%. In the gymnasiums, 4,361 rural students represented 37.14% of the gymnasium population, and the 7,381 urban students represented 62.86% of this population”. Anton Golopenția, *Date statistice asupra situației de fapt*, in *Un an de activitate...*, p. 238.
8. *Ibidem*, p. 285-287.
9. Petre Andrei, *Politica culturală a noului stat român*, in Petre Andrei, *Opere sociologice. Vol. 2: Sociologia politicii și a culturii*, edited by Mircea Măciuc, București, Editura Academiei RSR, 1975, p. 228.
10. Constantin Rădulescu-Motru, *Psihologia poporului român*, in *Enciclopedia României. Vol. 1 Statul*, București, Imprimeria Națională, 1938, p. 162.
11. Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice*, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 227.
12. *Ibidem*, p. 312-313.
13. Grigore Trancu-Iași, *Oameni și năzuințe*, Craiova, Tiparul Scrisul Românesc, [1937], p. 107.
14. Idem, *Învățământul profesional. Cum era considerat. Ce trebuie să fie*, in *Farul*, an I, nr. 1, 29 octombrie 1933, p. 2.
15. Florin Marius Pavelescu, *Evoluția cadrului instituțional și dinamica sistemului educațional al României în secolul al XX-lea*, București, Editura Expert, 2016, p. 110.
16. Vladimir Trebici, *Populația României și creșterea economică. Studii de demografie economică*, București, Editura Politică, 1971, p. 204-205.
17. International Labour Organization Archive, Fund ROM/67/502, Management Development Centre Bucharest. Report on Project Results.
18. Miron Constantinescu, *Laboratorul sociologic al Universității din București*, in *Forum. Revista învățământului superior*, an XII, decembrie 1970, nr. 12, p. 15-18.
19. Petre Burloiu, *Ergonomia învățământului*, in *Forum. Revista învățământului superior*, an XIII, ianuarie 1971, nr. 1, p. 19, 20.
20. Vladimir Trebici, *Populația României și creșterea economică*, p. 206.
21. *Ibidem*.
22. Solomon Marcus, *30 de ani cu Mihai Botez*, in *România literară*, nr. 15 din aprilie 2000, http://www.memoria.ro/marturii/domenii/diverse/30_de_ani_cu_mihai_botez/1195/

23. Honorina Cazacu, *Mobilitate socială*, București, Editura Academiei RSR, 1974, p. 97.
24. Mircea Malița, *Cronica anului 2000*, 2nd edition, București, Editura Politică, 1975, p. 222, 276.
25. Legea Educației și Învățământului nr. 28 din 29 august 1978, available at http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=10480 (accessed at 3rd of March, 2019).
26. For more details, see *România educației, România cercetării. Raportul Comisiei Prezidențiale pentru analiza și elaborarea politicilor din domeniile educației și cercetării*, București, 6 iulie 2007, available at http://old.presidency.ro/static/rapoarte/Raport_CPAEPDEC.pdf.
27. *Copiii care nu merg la școală. O analiză a participării la educație în învățământul primar și gimnazial*, UNICEF România, Buzău, Editura Alpha MDN, 2012, p. 34.
28. https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-country-reports_en.pdf.
29. <http://hdr.undp.org/en/composite/HDI>, <http://hdr.undp.org/en/composite/GII>.
30. Desi Report Human Capital, http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2018-20/2_desi_report_human_capital_B5DC055D-DD1E-51CD-229138BE55F9AE8A_52247.pdf.
31. https://en.wikipedia.org/wiki/Education_Index.
32. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A brief history of humankind*, London, Vintage Publishing House, 2014, p. 417.
33. Mihai Nadin, *Civilizația analfabetismului*, București, Editura Spandugino, 2016, p. 322, 331.
34. Yuval Noah Harari, *21 Lessons for the 21st Century*, London, Penguin Books, 2018, p. 262.

Bibliography:

Archives

International Labour Organization Archive, Fund ROM/67/502

Periodicals

Anuarul statistic al României / Romania Yearbook 1996, 2002, 2012, 2016, 2017

Forum. Revista învățământului superior, Bucharest, year XII-XIV, 1970-1972

Revista generală a învățământului, year XXVIII, 1940

Books

- *** *Copiii care nu merg la școală. O analiză a participării la educație în învățământul primar și gimnazial / Children who do not go to school. An analysis of participation in primary and secondary education*, UNICEF România, Buzău, Alpha MDN, 2012
- *** *Enciclopedia României. Vol. 1 Statul / Romanian Encyclopedia. Vol. 1: The State*, București, Imprimeria Națională, 1938
- Acemoglu, Daron, Robinson, James A. *De ce eșuează*

- națiunile? Originile puterii, ale prosperității și ale sărăciei / Why nations fail? The origins of power, prosperity, and poverty*, București, Litera, 2016
- Andrei, Petre, *Opere sociologice. Vol. 2: Sociologia politicii și a culturii / Sociological works. Vol. 2: Sociology of politics and culture*, edited by Mircea Măciu, București, Editura Academiei RSR, 1975
- Andrei, Tudorel, Iașă, Elena Mihaela (coord.), *Recensământul populației și al locuințelor 20 octombrie 2011, vol. 1: Populație stabilă (rezidentă) / Population and Housing Census from 20th of October 2011, vol.1: Resident Population*, București, 2013.
- Barro, Robert J., Lee, Jong-Wha, *Education Matters. Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century*, Oxford, Oxford University Press, 2015
- Cazacu, Honorina, *Mobilitate socială / Social Mobility*, București, Academia RSR Publishing House, 1974
- Gusti, Dimitrie, *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor / A year of activity at the Minister of Public Instruction, Cults and Arts*, București, 1934
- Harari, Yuval Noah, *21 Lessons for the 21st Century*, London, Penguin Books, 2018
- Harari, Yuval Noah, *Sapiens. A brief history of humankind*, London, Vintage Publishing House, 2014
- Malița, Mircea, *Cronica anului 2000 / Chronicle of 2000*, 2nd edition, București, Editura Politică, 1975
- Miroiu, Adrian, *Fuga de competiție. O perspectivă instituțională asupra societății românești / Running away from competition. An institutional perspective on Romanian society*, Iași, Polirom, 2016
- Murgescu, Bogdan, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice / Romania and Europe. The Accumulation of Economic Gaps*, Iași, Polirom, 2010
- Nadin, Mihai, *Civilizația analfabetismului / The Civilization of Illiteracy*, București, Spandugino, 2016
- Pavelescu, Florin Marius, *Evoluția cadrului instituțional și dinamica sistemului educațional al României în secolul al XX-lea / Evolution of the Institutional Framework and Dynamics of Romania's Educational System in the 20th Century*, București, Expert, 2016
- Piketty, Thomas, *Capitalul în secolul XXI / The Capital in the 21st Century*, București, Litera, 2015
- Trancu-Iași, Grigore, *Oameni și năzuințe / People and Hopes*, Craiova, Tiparul Scrisul Românesc, [1937]
- Trebici, Vladimir, *Populația României și creșterea economică. Studii de demografie economică / Romania Population and Economic Growth. Studies on Economic Demography*, București, Politica Publishing House, 1971

The Human Capital of the Kurdish Region of Iraq. Kurdish Returnee(s) as a Possible Agent for a State-Building Process Solution

Lucrezia SAVASTA

Universitatea Națională de Cercetare, Moscova, Federația Rusă
Higher School of Economics, National Research University, Moscow, Russian Federation
Personal e-mail: alucezia.savasta89@gmail.com

*The Human Capital of the Kurdish Region of Iraq. Kurdish Returnee(s)
as a Possible Agent for a State-Building Process Solution*

The region of Iraqi Kurdistan (KRI) has undergone to a great change in the economic and social aspects in the last 10 years, the reason and the determinants that brought this modifications has been slightly explored by past scholars. One of the new aspect that touched the region has been the increasing number of returnees, which started after a specific date, the 2013, year of the economic boom in the KRI. This article analyzes how in the region of Iraqi Kurdistan, the improvement of the economic sectors and number of returnees are interconnected, and how when these two data grow, the condition of quasi-state and independence (mainly economic) from the central government also increases. While, when these two data fall, the condition of quasi-state and the conflictual condition with Baghdad stabilized, transforming the situation into a prolonged conflict.

For this research four key factors have been analyzed in the period from 2013 till mid-2017: 1) number of returnees, 2) economic growth, 3) business in the energy sector and 4) quasi-state condition. The peculiarity of this article is that thanks to this specific analysis we can understand why and when the KRI reached an higher level of independence from the Iraqi state and why and how this dependence failed. In this article we can see how the condition of quasi-state stopped to improve not because of the September Referendum (which is not mentioned in the study because the time frame detected do not take it into consideration), but because the Kurdish Regional Government made a decisional mistake regarding its economic vision. The results helps us in obtaining a more detailed idea of how the Iraqi Kurds reality can change based on a triadic model: returnees, economic investments and quasi-state condition.

Keywords: Iraqi Kurdistan, returnees, economy, actors, quasi-state, human capital.

Introduction

Previous scholars studied how diaspora communities, as the Kurdish one, can act as positive agents and can be practical solutions for stateless communities. The Kurdish diaspora has mobilised on large scale in the last 20 years, bringing international

attention to this specific case. Regarding the Kurdish region of Iraq, the diaspora itself has no power in changing the political, social and economic situation, but rather the returnees.

Understanding how they can affect the social, economic and political scene of the region is the key question of this study. Starting from 2013, an

economic boom in Iraq's autonomous Kurdistan Region (KRI) attracted many of the families who were part of the Iraqi Kurds diaspora. Many of them were high qualified people which received a very good education in the countries of provenience. They decided to return and to resettle, even covering lower ranking jobs, because their main goal was to contribute to Kurdistan's development. Others decided to leave the Western countries and to take up arms to protect their homeland (those people were the majority in 2014 when they decided to join the fight against ISIS) [Lucente, 2016].

In this article I study how this can be a positive factor for the economy of the region and for the path of the Kurdish state building projects. The returnees that are observed in this study are those who returned in Iraqi Kurdistan from the mid 2012.

Methodology

The problem of the research is what can affect the quasi-state condition of the Kurdistan Region of Iraq and how.

The variables of the study are the following:

dependent variable = quasi-state condition

Independent variable (1) = number of returnees

Independent variable (2) = economic growth

In order to conduct the research, I decided to adopt mainly a method using secondary data as academic books and journals, as well as reputable sources gathered from internet websites and investigated quantitative data from statistical databases. The time frame studied goes from 2013 to mid-2017, taking into account the demographic incrementation given by the number of returnees, the economic growth and oil lootability. For studying and delineating the oil production and sales, data from International Energy Agency, the World Bank and Eurostat have been used. Data collected from the IOM (International Organization for Migration) have been retrieved for tracing the demographic incrementation of Iraqi Kurdistan number of returnees. GDT (Global Terrorism Database) was used for analyzing the political situation of stability and instability, that gave a better understanding of which areas of Iraq were better organized and defended. The quasi-state condition has been analyzed gathering the data collected from the above-mentioned databases, adding a qualitative research elaborated by the author which focused on understanding the changes in the relations between Baghdad central government and KRI. As primary resource, in-depth interview was conducted with Dr. Mahmud, which has been useful for qualitatively testing the proposed conceptual framework. The primary data obtained have been used to supplement and support the secondary data.

Iraqi Kurdistan as a unique case

The Kurdish question is one case of searching for independence outside nation-state's borders. Divided into four countries: Turkey, Iraq, Iran and Syria, the Kurds have been able to develop a sense of belonging to their motherland.

The Kurdish case is a singular one all over the world, it can't be compared to other cases of searching for independence (as the Irish, Armenian and Kosovo), mainly for two reasons:

- The history of the region. Middle Eastern states were created at a table by foreign powers which decided basing on their economic interests.

- Richness in natural resources (oil and gas). Previous countries that fought and obtained independence, like Kosovo and Ireland, didn't have natural resources.

For these reasons it is difficult to compare this specific case with others.

Moreover, even between the four countries inhabited by Kurds, differences in social, political and economic conditions are present. These allowed one Kurdish region more than others to achieve a better status inside the state, the Kurdish Region of Iraq.

Since the creation of the Iraqi state, the Kurds have represented a major ethnic problem for the unity of the country and years of wars between the parties have followed. Things for the KRI started to change when the KRI was recognized as a legal region of a federal Iraqi state by the permanent constitution, adopted in the October 2005 referendum. The provisions of the constitution served to legitimize, on an international level, Kurdistan's *de facto* autonomy and self-rule [Chorev, 2007, p. 5]. From 2012 to 2016 the state-stability has been worsening bringing Baghdad's government to a complete failure. In this specific period of time the Kurdistan Regional Government, has been able to administer its area effectively and improved under the economic and political aspect its region. Thanks to this, the KRI economic sphere grew and it started to be considered as a gateway for business [Gunter, 2004]. Moreover, Iraqi Kurdistan moved quickly to use every constitutional tools it had to establish as much autonomy as possible for self-managing different institutions and economic sectors [Gunter, 2004].

Iraqi Kurds tried to increase in this period of time their autonomy and they started to make important business contracts and investments with foreign companies in the oil industry and in other economic sectors (as contracts with Turkish construction companies). By December 2012, almost the entire area controlled by the KRG was licensed, excluding some mountainous areas. In May 2013, Turkish Prime Minister Erdoğan announced that Turkey would conclude oil export arrangements with the

KRG separately from Baghdad [Al-Ansary, 2014]. From December 2013 onwards, the KRG began to export and sell oil directly through its new pipeline to Turkey, without reference to Baghdad. But from about November 2013 Baghdad responded to potential use of the pipeline by initiating legal action against the shippers and buyers of Kurdish oil [World Bank, 2016].

KRG's economy expanded every year, and its real economic growth rate was about 8 percent in 2013 [Kurdistan Development Corporation, 2018], driven primarily by oil production. Market sources estimated KRG oil production at 250,000 barrels a day in 2013.

As mentioned above, not only oil economic sector was in growth, but also the real estate/construction sphere was improving. Several Turkish companies invested in the region for building luxury hotels and big shopping malls, promoting the capital of the region Erbil as possible new Dubai. This enticed the young diaspora to move back to the KRI and to attempt in building their new life and career there.

Who is coming back?

The breakdown developed by the KRI with the central Iraqi government proofed that this region was much more stable and reliable regarding business matters; this was one of the main reasons why many people decided to return [Hammond, 1999, p. 230; King, 2000].

Interview data collected by Fandrich (2016) suggest that return migration from Europe to Iraqi Kurdistan started becoming significant during the mid-2000s. KRG keeps no statistics, but by 2013, European Union member states had suggested and tried to organize the return of over 95,000 Iraqis to Iraq (including Iraqi nationals other than Kurds), and roughly a third had complied or had been deported [Fandrich, 2013, p.16]. An official from the organisation, IOM (International Organization for Migration) confirmed that most of those who returned through its assisted return programs are Iraqi Kurds and that 21,507 individuals returned 'voluntarily' from Europe to Iraq during the period 2003–2012 [Paasche, 2016, p. 1080].

Well educated people were the most important resource for the KRI in the middle of 2012. They brought a real richness to the region, but they also faced several difficulties (as any new comer) in integrating inside the system of the society (Black and Castaldo 2009; King, 2000; Murphy, 1999). Dr. Jowan Mahmud (Ph.D. in Social Sciences, Goldsmiths University of London, and author of: „Kurdish Diaspora Online: From Imagined Community to Managing Communities”) was one of them. In an interview that I've conducted, she told me that she decided to return after that she

had left Kurdistan (Iraq) in 1981. Her father's high-level political work, followed by the persecution by the Baath Party under Saddam Hussein, led her family to seek refuge in Sweden.

When I've asked her the reason of her decision to come back to Kurdistan she said that before she completed her Ph.D., she decided to return to her birth place, to work and spend some time there as the region underwent a significant transformation. Many diaspora Kurds from Europe, the US and elsewhere had been repatriating to the Kurdish region for the past years for various reasons, but particularly because the KRI was safer and was undergoing an economic boom. She added: „This was of course a really exciting time for Kurdistan and Kurds, a historic moment if you like”.

Regarding the reality and the situation of KRI in these years she explained that when she arrived in June 2013, the situation was good from both a socially and politically point of view. Factors that evidenced the progressive economic and social development were for instance, construction and housing complexes, new (international) universities, consulates opened, telecommunication and connectivity improved, new restaurant, shops, and other facilities. „Kurdistan went from a big village to, what people liked to call it, 'the other Iraq' or a 'new Dubai.' Whatever one wants to call it, it was going through an extensive makeover. The security in the region was also significantly improved, which was key to the economic boom.”

In some hosting countries (like Germany), organizations collaborated with the Kurdish Regional Government, for promoting the repatriation to the Kurds that were still living there. They had a very organized program which was helping their return starting from the voyage from the hosting country till KRI; plus, a series of activities and a coordinator once arrived for helping the individual or the family in settling smoothly [IOM Germany, Project Report 2015-2017]. This flow continued till the end of 2014 / beginning 2015, till the moment ISIS expanded its territory and threat.

Why do returnees increase the probability of state-building process?

They play a fundamental role in changing the reality of the KRI. Figure 1 shows the link between number of returnees, economic growth and quasi-state condition, and which are the steps for having this final result.

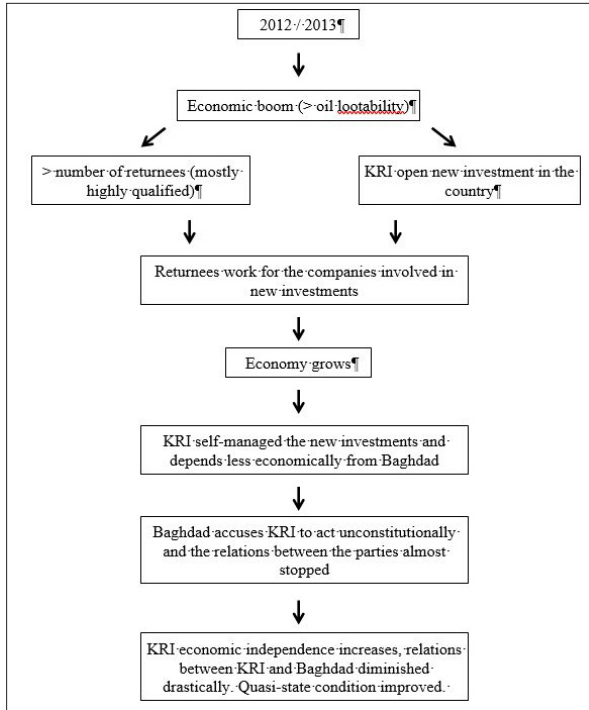

Figure 1: Why returnees increase the probability of state-building process? - PAGE 8

The key period is 2012/2013, when the economic boom started, signed by the conclusions of several important business investments at various level and in different economic sectors, but mainly linked with the increasing capacity in oil lootability.

This brought to have a large number of high qualified returnees, which were requested to work for the companies that signed the new investments in the region.

Thanks to this new flow of business activities accompanied by efficient and capable workers, the economy of the KRI grew. The Kurdish region was dependent from the government of Baghdad mainly (if not only) in the economic administration of oil revenues and public workers payments. The fact of self-improving the economic sphere allowed the KRI to take distances from the Iraqi central government that accused the KRG to act unconstitutionally. This caused the fracture between the two parties that increased mostly when the KRG began to administer its own oil market independently. Oil companies continued to sign contract with the KRG without concerning about Iraqi accusations toward the KRG (2013/2014).

This allowed the flourished Kurdish region in improving its independency from the Baghdad's government. What is really constraining the Kurds to the government of Baghdad is money. The more KRI has an independent and self-managed source of

income, especially from the natural resource but only from them, the more it allows to establish a more define autonomy and independence from Baghdad.

The fact that they understood this was really happening, allowed the Kurds to develop different business agreements in various economic sectors with foreign states without passing through Baghdad and to completely manage the revenues by themselves and within themselves.

Once Baghdad realized that the accuse of acting unconstitutionally didn't preoccupy the KRG, the Iraqi government stopped to send the monthly payment to the public workers of KRI institutions. At the beginning this didn't worry KRG too much, because having an income from different sectors gave the safety to have the possibility of managing the payments by themselves.

Just once they decided to focus only on a mono-economy, the energy sphere, things failed, this has been their great mistake, to do not keep other economic sectors alive at the same time.

The link between number of returnees and quasi-state condition is not direct, but the starting point is exactly given by the fact that Kurds abroad decide to come back. This is the trigger point which allowed the succession of the events: the increasing number of returnees brought to improve the economy of the region in various sectors and allowed the KRI to achieve and ameliorate they quasi-state condition due of the less economic dependence from Baghdad. Without the first determinants this result couldn't appeared.

Results

The Iraqi Kurdish diaspora played a big role in the state-building process once people decided to go back to their homeland. They brought mind and educational richness to the region, which mixed together with economic growth gave an effective and efficient push to the process towards a quasi-state solution allowing the KRI to depend lower and lower from the central government.

Table 1 shows when diaspora and economic change can build a solid path towards a possible state-building project.

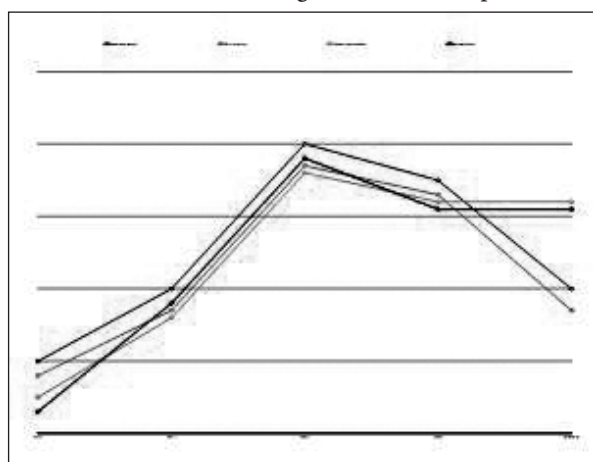
DIASPORA	EFFECT ON STATE-BUILDING PROCESS
Outside the Kurdish Region	No effects
Inside Kurdish Region (from diaspora to returnees) during no economic growth	No effects + possibility of increasing social differences

Inside Kurdish Region (from diaspora to returnees) during economic growth	Positive effects - improving the 'quasi-state' condition
--	--

Table 1: effects of diaspora on the state-building process - PAGE 11

As we saw in the previous paragraphs, the diaspora can be an agent for state-building process solution, just in Iraqi-Kurdistan, if it respects the following conditions:

- the flow of returnees is accompanied by economic growth;
- the same returnees bring an economic improvement

inside the region by keeping commercial connections established in the hosting countries.

Figure 2 shows the trend of four actors: economic growth, number of returnees, energy sector and quasi-state condition:

Figure 2: Chart for the trend of four factors (economic growth, number of returnees, quasi-state condition & conflict intensity) during 2013 and 2017 - PAGE 11 (Sources: IOM - International Organization for Migration <http://iraqdtm.iom.int/ReturneeML.aspx> & <http://iraqdtm.iom.int/DTMReturnDashboards.aspx>, Kurdistan Development Corporation https://web.archive.org/web/20071012180933/http://kurdistancorporation.com/Oil_and_gas.htm, Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/database>, World Bank <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=min&end=2017&locations=ZQ-IQ&start=2012>, International Energy Agency https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO_2012_Iraq_Energy_OutlookFINAL.pdf & <https://www.iea.org/countries/Iraq/>, GDT (Global Terrorism Database): <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?search=iraq&sa.x=0&sa.y=0&sa=Search>)

In 2013 the KRI was officially an autonomous region with working institutions and a growing economy and this brought to have a high number of returnees. The main thing which bind the KRI and the Iraqi government is the economic dependence, so having a growing self-managed income allowed the KRI to detach from Baghdad. From 2013 to 2015 the economic growth and returnees increased and with them increased the quasi-state condition.

In 2016 there was an economic collapse given by two reasons: a) KRG opted for a mono-economic sector focusing on the energy sector and neglecting the others, plus b) the oil price fell drastically. Because of this, in the same year, a huge percentage of returnees, left without job opportunities, abandoned the KRI.

The quasi-state condition, after the initial inflection of 2016, managed to stabilize and not to retreat thanks to the investments already present in gas and oil sectors. But this mono-economy is not sufficient for achieving the complete economic independence from Baghdad.

Only the economic development diversified and encouraged among different sectors can create job opportunities and stimulate returnees. These terms are the necessary preconditions for improving from the current condition of quasi-state.

Conclusions

The Kurdish case has always been a very intricate one, with various differences not only between the states where the Kurds were and are living in, but also between the Kurdish population itself.

What is important to notice is how in the state of Iraq, the Kurdish region has always been able to achieve something regarding the geopolitical point of view, and it was able to ameliorate its conditions and move them towards its goal of autonomy.

Once achieved the status of autonomous region, KRI tried to improve its institutions and international relations. This reached its peak in 2014-2015, with the Kurdish trying to increment each possible economic sector in the Kurdish region (agriculture, construction, natural resources), and incrementing the number of returnees.

Its capacity of not focusing only on oil lootability gave rise to a flourishing region, with great possibilities from the point of view of international investment and social growth. The years starting from the end of 2013 till mid-2015 signed an historical moment for the KRI, which started to be mined once ISIS appeared and the Kurdish Regional Government decided to focus entirely on investments in oil and gas. To focus only on one economic sector brought the Kurdish Region to lose all the investment in the various economic spheres and this also brought highly qualified returnees to leave

the country. Others, that decided to stay, lost much of the income earned in those two years (2012-2014).

Now that the KRI is in a stalemate, its politicians should think that if the real goal is to reach independence or at least to improve its autonomy from the central government, they have to find a way to unlock the situation.

What is more reasonable is that the KRG finds a solution for understanding how to bring back its citizens. It should study and improve all the sectors that can be interesting for all the Iraqi Kurds abroad, KRG needs to understand how to ameliorate and prepare programs devoted to entice his fellow citizens to repatriate.

Despite the common opinion among experts that if one day the Kurds would have their nation, this would be thanks to their underground richness (oil and gas), I say exactly the opposite, if they will focus only or mainly on this, they will not improve their condition. I do believe that one of the keys for acquiring more and more autonomy has to be found in its human capital, in the capacities of its people. The Kurdish Region of Iraq has a great fortune to have two kinds of human resources: internal, who knows the reality of the region, and external, the people that were forced to leave their homeland, but now nourish a strong nationalist feeling and have acquired a very high education in the hosting countries. They have a rich cultural background that can be exploited to improve the internal conditions and the international relations of the Kurdish region (due to the fact that many of them are bilingual and know how to relate with foreigners).

Oil is not the key for a state, once again we have to look back to humanity.

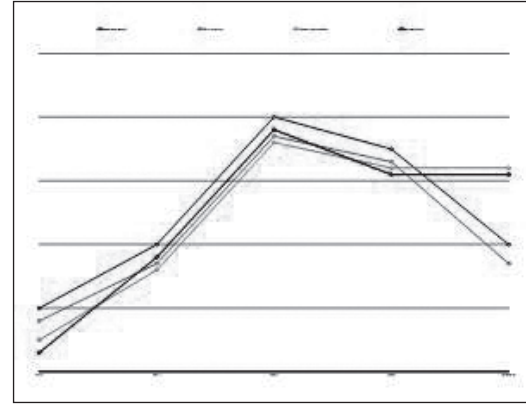

Figure 2: Chart for the trend of four factors (economic growth, number of returnees, quasi-state condition & conflict intensity) during 2013 and 2017 - PAGE 11 (Sources: IOM - International Organization for Migration <http://iraqdtm.iom.int/ReturneeML.aspx> & <http://iraqdtm.iom.int/DTMReturnDashboards.aspx>, Kurdistan Development Corporation https://web.archive.org/web/20071012180933/http://kurdistancorporation.com/Oil_and_gas.htm, Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/database>, World Bank <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=min&end=2017&locations=ZQ-IQ&start=2012>, International Energy Agency https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO_2012_Iraq_Energy_OutlookFINAL.pdf & <https://www.iea.org/countries/Iraq/>, GDT (Global Terrorism Database): <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?search=iraq&sa.x=0&sa.y=0&sa=Search>)

List of Figures:

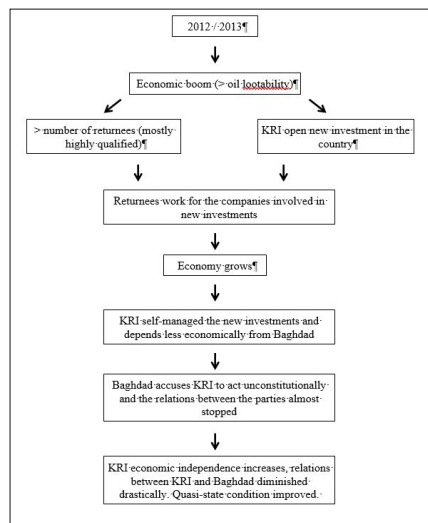

Figure 1: Why returnees increase the probability of state-building process? - PAGE 8

DIASPORA	EFFECT ON STATE-BUILDING PROCESS
Outside the Kurdish Region	No effects
Inside Kurdish Region (from diaspora to returnees) during no economic growth	No effects + possibility of increasing social differences
Inside Kurdish Region (from diaspora to returnees) during economic growth	Positive effects - improving the 'quasi-state' condition

Table 1: effects of diaspora on the state-building process - PAGE 11

Bibliography:

- Al-Ansary K. *Iraqi Kurds Cabinet Approves Plan for Starting Oil Company*, Bloomberg Bloomberg. Nov 13, 2014. URL: (<https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-11-13/iraq-kurds-cabinet-approves-plan-for-starting-oil-company>).
- Black R., & Castaldo A. *Return Migration and Entrepreneurship in Ghana and Côte d'Ivoire: The Role of Capital Transfers*. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*. Vol. 100. 2009. N. 1. Pp 44–58.
- Chorev M. *Iraqi Kurdistan: The Internal Dynamics and Statecraft of a Semistate*. *The Fletcher School Online Journal for issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization*. Fall. 2007. Pp. 1-11.
- Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/database>.
- Fandrich C. M. *A Comparative Study on the Asylum Landscapes within the EU for Iraqis after the Iraq War and Syrians after the 2011 Syrian Civil War*. Badia Fiesolana: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, 2013.
- Global Terrorism Database (GTD). URL: <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?search=iraq&sa.x=0&sa.y=0&sa=Search>.
- Gunter M. *Why Kurdish Statehood is Unlikely*. *Middle East Policy Council*. Vol.11. 2004. N.1.
- Hammond L. Examining the discourse of repatriation: towards a more proactive theory of return migration. In R. Black and K. Koser (eds). *The end of the refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction*, New York, Berghahn Books, pp. 227-244, 1999.
- International Energy Agency. URL: https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO_2012_Iraq_Energy_OutlookFINAL.pdf & <https://www.iea.org/countries/Iraq/>.
- IOM - International Organization for Migration. URL: <http://iraqdtm.iom.int/ReturneeML.aspx> & <http://iraqdtm.iom.int/DTMReturnDashboards.aspx>.
- King R. *Generalization from the history of return migration*. In B. Ghosh (eds). *Return Migration: Journey of Hope or Despair*, Geneva, International Organization of Migration, 2000.
- Kurdistan Development Corporation. URL: (https://web.archive.org/web/20071012180933/http://kurdistancorporation.com/Oil_and_gas.htm).
- Lucente A. *Returnees Fight ISIS in Iraq* – and on Instagram. *Newsdeeply*. June 7, 2016. URL: <https://www.newsdeeply.com/refugees/articles/2016/06/07/returnees-fight-isis-in-iraq-and-on-instagram>.
- Murphy R. *Return Migrant Entrepreneurs and Economic Diversification in Two Counties in South Jiangxi, China*. *Journal of International Development*. Vol. 11. 1999. N. 4. Pp 661–672.
- Paasche E. *The role of corruption in reintegration: experiences of Iraqi Kurds upon return from Europe*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 42. 2016. N.7. Pp. 1076-1093.
- World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=min&end=2017&locations=ZQ-IQ&start=2012>.

Ultimele cinci săptămâni ale Austriei imperiale habsburgice: 7 octombrie – 11 noiembrie 1918 (O cronologie a Unirii Transilvaniei cu România după presa vremii. II)

Paul BRUSANOWSKI

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Teologie
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Theology
Personal e-mail: paul.brusanowski@ulbsibiu.ro

The Last Five Weeks of Hasburg Imperial Austria (October - November)

In just five weeks' time, the imperial Habsburg Austria underwent a quick dissolution process and ceased to exist. The Slavs in the south started this process aiming to create Yugoslavia, but the Czechs contributed significantly to it in their attempt to create Czechoslovakia. In both cases, Hungarian territories were also targeted. Under these circumstances, the Imperial Court in Vienna initiated negotiations with Hungarian politicians to gain their support for an administrative reform to be enforced throughout the monarchy. Hungarian politicians refused with obstinately, so that ultimately the planned reform could only cover the territories of the former dualist Austria. While the imperial Manifesto dated October 16, but issued on October 18, stipulated the federalisation of Austria, the Hungarian Parliament voted Hungary's independence from Austria. However, four independent states were simultaneously established on 19 October in Zagreb, Prague, Vienna and Lviv: Yugoslavia, Czechoslovakia, Austrian and Ukrainian, all with territorial claims on Hungary and with Ukrainian claims on Bucovina. In October 27, Romanians in Cernăuți organised themselves and decided to unite with Romania. Three days later, an Austrian government was set up in Vienna, so between October 31 and November 11 there were two parallel governments, one for the establishment of the new Austrian state and the other for the winding-up of the old Austrian state. On November 11, since he was left with neither territory under his rule nor subjects, Emperor Karl I signed in pencil his declaration of renouncing the exercise of his prerogatives, refusing to use the term abdication.

Keywords: the Austro-Hungarian Empire, Yugoslavia, Czechoslovakia, Ukraine, Zagreb, Lviv, Bucovina, Constantin Isopescu - the Greek, the Romanian constituent assembly of Bucovina.

Între cele două părți ale monarhiei dualiste austro-ungare exista o importantă diferență de organizare constituțională. Partea austriacă a fost organizată ca stat federal, cu *Țări ale Coroanei* (cu guverne și parlamente proprii), în schimb Ungaria a fost un stat centralizat, în care doar Croația se bucura de autonomie și cu dreptul de a avea for legislativ și executiv. Pe de altă parte, în Austria fusese introdus în anul 1907 votul egal și universal, pe când în Ungaria autoritățile maghiare au reușit până la sfârșitul anului 1918 să mențină votul cenșitar. Astfel, dacă în parlamentele locale și regionale existau în număr mare deputați de toate naționalitățile (inclusiv români în și din Bucovina), în Ungaria doar croații aveau propriul parlament la Zagreb. În același timp, în Camera inferioară a Parlamentului ungar din Budapesta se aflau, în 16 octombrie 1918, în ultima sesiune parlamentară, doar patru români, doi slovaci și nici un singur social-democrat ungar.

În aceste condiții, la nivel înalt, manifestările naționale s-au putut exprima liber doar în Austria, în timp ce Ungaria părea că se afla într-o stare de rigiditate totală.

Evenimentele se precipitau, iar începutul mișcărilor a avut loc, ca ironie a sorții, tocmai în interiorul Ungariei dualiste. La **6 octombrie** (într-o zi de duminică), deci la doar două zile după cererea pentru armistițiu adresată de Puterile Centrale președintelui american Woodrow Wilson, după capitularea Bulgariei, s-au întâlnit la Zagreb cei 73 de deputați croați, sloveni și sârbi din forurile legislative existente în Austria și Croația, formând un Consiliu național al croaților, slovenilor și sârbilor, cu scopul înființării unui stat iugoslav pe teritoriul Austro-Ungariei.¹

Cu o zi înainte, deputatul ceh František Staněk a convocat pentru marți, 8 octombrie, o Mare Adunare Națională cehă, la Praga, la care urmau să participe toți deputații cehi din parlamentele regionale din Boemia, Moravia și Silezia, apoi și reprezentanți ai slovacilor din comitatele ungare, precum și câte trei delegați ai slavilor de sud și ai polonezilor. Pe ordinea de zi figura și decizia ca deputații cehi să nu mai participe la lucrările Parlamentului central din Viena². Într-adevăr, deputații cehi din Parlamentul central au refuzat să participe în ziua de 8 octombrie la lucrările acestuia, alegând să rămână la Praga, la Marea Adunare Națională cehă.³

La **7 octombrie** (luni), deci la o zi după decizia deputaților iugoslavi de la Zagreb, Consiliul regentei din Polonia a proclamat independența Poloniei, cu unificarea tuturor teritoriilor poloneze, inclusiv a celor din Galiția austriacă, dar și cu teritorii din Imperiul German, astfel ca noul stat polonez să dobândească ieșire la Marea Baltică.⁴ Totodată, a decis desființarea Consiliului de Stat și crearea unui guvern nou polonez care să redacteze o lege electorală în vederea convocării forului legislativ suprem (Seimul). De asemenea, s-a cerut și eliberarea din arest a lui Józef Piłsudski.⁵

La **8 octombrie** (marți) a avut loc o consfătuire a conducătorilor partidelor germane din Parlamentul central

vienez, care a inițiat constituirea unei viitoare adunări naționale a germanilor din țările Coroanei austriece, în vederea stabilirii programul unei politici naționale independente.⁶

La **9 octombrie** (miercuri), Adunarea plenară a Clubului polonez (cuprinzându-i pe toți reprezentanții polonezi din Parlamentul vienez) a omagiat Consiliul regentei din Varșovia pentru prezentarea declarației de unire a tuturor polonezilor.⁷ Pe de altă parte, în Parlamentul austriac au fost puse întrebări retorice cu privire la disoluția statului. Deputații cehi nu mai continuau să anunțe sfârșitul iminent al Austriei, iar un deputat ucrainean a cerut în mod ferm divizarea Galiției, pentru realizarea autodeterminării ucrainenilor, în contextul constituirii statului polonez unificat. Totodată, a avut loc o a doua consfătuire a conducătorilor partidelor politice germane din Austria.⁸

Tot în aceeași zi, împăratul-rege Carol a avut o consfătuire cu principalii reprezentanți ai clasei politice maghiare: premierul Wekerle, și deputații Ștefan Tisza și Julius Andrássy, în prezența premierului austriac, prințul Ludwig Windisch-Graetz.⁹ Pentru următoarea zi a fost anunțată primirea în audiență a reprezentanților opoziției maghiare: Albert Apponyi (moderat) și M. Károlyi (radical). Chestiunea ce avea să fie discutată, se referea la viitorul slavilor de sud. În cercurile de putere austriece se aflau în discuție două strategii diferite. Prima din ele privea formarea *Marii Croații*, prin unirea Bosniei-Herțegovinei (aflată sub conducerea centrală de la Viena) și Dalmației (țară de Coroană a Austriei) cu Croația (autonomă în cadrul Ungariei). Cea de-a doua strategie era cea iugoslavă, de unire și a teritoriilor slovene din Craina, Istria și sudul landurilor Steiermark și Kärnten.¹⁰

Întâlnirea conducerii opoziției maghiare cu suveranul a avut loc într-adevăr la **10 octombrie**. Károlyi a părăsit audiența destul de dezamăgit, fiind convins că decizia cu privire la viitoarea organizare a monarhiei austro-ungare fusese deja luată, astfel că speranțele sale fuseseră iluzorii. Veteranul politicii maghiare, contele Tisza era însă convins că menținerea dualismului austro-ungar nu mai era posibil, Ungaria fiind nevoită să-și „mențină independența milenară” și să apere interesele națiunii maghiare, indiferent de gradul de disoluție a Austriei.¹¹

Curtea imperială s-a decis să reorganizeze monarhia, menținând status quo-ul în Ungaria. În aceeași zi, de 10 octombrie, împăratul a anunțat convocarea în audiență, pentru ziua de 11 octombrie, a unor deputați din toate partidele reprezentate în Parlamentul de la Viena: patru naționaliști germani, câte trei social-democrați, creștini-sociali și cehi, câte doi polonezi și ucraineni, un român bucovinean (Constantin Isopescu-Grecul), un liberal din Viena și un evreu din Galiția. Presa a presupus că la baza discuțiilor se afla intenția unei schimbări guvernamentale și a unei reorganizări, pe noi principii, a Austriei.¹²

În dimineața zilei de vineri, **11 octombrie** a avut

loc prima consfătuire a grupului parlamentar ucrainian de la Viena (cu deputați din Galiția și Bucovina), sub conducerea mitropolitului greco-catolic de Lvov, contele Andrej Szeptyzkyi (1865-1944, mitropolit din 1900). S-a decis crearea unui stat ucrainian și respingerea pretențiilor teritoriale ale Consiliului regent de la Varșovia. De asemenea, s-a decis convocarea unei Adunări Naționale a tuturor ucrainenilor din monarhie, la Lvov, pentru ziua de 19 octombrie.¹³ În Parlamentul din Viena, deputații ucraineni au criticat situația rutenilor din Ungaria, cerând ca și aceștia să fie incluși în viitorul stat ucrainean.¹⁴

Audiența parlamentarilor diferitelor partide și naționalități la suveran a avut loc în dimineața zilei de sâmbătă, **12 octombrie**.¹⁵ Au fost primiți întâi cehii. În cele 25 de minute de discuții, considerate „informale”, cehii i-au făcut cunoscută monarhului decizia de a crea statul ceho-slovac, pe baza dreptului la autodeterminare, și au cerut retragerea trupelor străine de pe teritoriul Cehiei. Naționaliștii germani au cerut ca reorganizarea monarhiei să aibă loc doar după Conferința de pace. Au respins crearea unui guvern care să cuprindă și reprezentanți ai naționalităților negermane, deoarece înșiși cehii și slavii de sud anunțaseră că nu vor participa la o astfel de guvernare. Reprezentanții Clubului polonez l-au anunțat pe monarh că problema poloneză devenise o chestiune care privea „națiunea întreagă, din toate cele trei părți ale Poloniei”. Răspunsul monarhului a fost că unitatea poloneză era privită ca o chestiune în afara oricărei discuții. Deputații ucraineni au revendicat un stat propriu în estul Galiției, nordul Bucovinei și nord-estul Ungariei, respingând pretențiile polonezilor. Reprezentantul slavilor de sud a prezentat ideea iugoslavă, fără ca monarhul să ceară alte detalii. Deputatul evreu din Galiția a atras atenția asupra necesității apărării intereselor celor 800.000 de evrei din acel teritoriu. Presa nu a menționat vreo participare a vreunui deputat român bucovinean la această audiență.¹⁶

Așadar, Curtea imperială acceptase deja desprinderea Galiției de monarhie. Luni, **14 octombrie**, s-a anunțat oficial că armata austro-ungară era de acord să predea noilor autorități poloneze în constituirea întreaga administrație militară din Galiția. De asemenea, autoritățile centrale vieneze au oferit sprijin pentru restabilirea organizării statale a Poloniei, în schimbul unor contribuții de hrană și de materii prime.¹⁷

În edițiile de dimineață ale ziarelor de joi, **17 octombrie 1916**, presa a anunțat apariția pentru a doua zi a unui *Manifest pentru popoare*, emis de monarh și în care se prevedea reorganizarea Austriei ca o federație de patru state naționale de sine stătătoare: german (inclusiv cu teritoriile germane din Boemia, Moravia și Silezia, cunoscute după 1918 drept *Sudetenland*), ceh, ucrainean și iugoslav. Ungaria urma să fie exclusă din noul plan de reorganizare. Conform acestuia, fiecare stat ar fi urmat să aibă propriul guvern și propria

Adunare națională (ca for legislativ, până la următoarele alegeri, aceste Adunări naționale urmau să fie alcătuite din membrii fostului Parlament central de la Viena).

De fapt, încă din după amiaza zilei de 16 octombrie, președintele cabinetului ministerial imperial austriac, baronul Max Hussarek von Heinlein (25 iulie 1918 - 27 octombrie 1918) i-a invitat pe liderii grupurilor parlamentare la consultări. Cehii au respins invitația. Din partea iugoslavilor a participat doar un deputat croat, care a protestat solemn, deoarece *Manifestul* preconizat să fie emis îi excludea pe sârbii și croații din Ungaria. Deputatul ucrainean prezent a declarat că poziția rutenilor va fi decisă la Adunarea națională care va avea loc la Lvov.¹⁸

Textul *Manifestului* (datat însă 16 octombrie!) a apărut ca ediție specială a ziarului oficial *Wiener Zeitung* și a fost publicat apoi de toată presa abia în dimineața zilei de 18 octombrie.¹⁹ Cele patru state naționale, despre care pomenise presa în ziua anterioară, nu au fost menționate, ci doar reconstruirea monarhiei pe baze federaliste, cu state naționale de sine stătătoare, excluzând însă de la acest plan țările coroanei ungare, precum și fostele teritorii poloneze, care urmau să se unească cu Polonia.²⁰

De asemenea, precum se poate constata, la 16 octombrie nu a fost invitat nici un lider român bucovinean. Cei cinci deputați români bucovineni din Parlamentul vienez au format, de altfel, în dimineața zilei de 17 octombrie, o Adunare Națională românească, în frunte cu consilierul imperial Constantin cavaler de Isopescu-Grecul, cu intenția de a-i coopta și pe parlamentarii români din legislativul de la Budapesta, cu scopul de a decide constituirea unui stat românesc format din părțile românești ale Bucovinei și Ungariei.²¹

Ziarul budapestan de limbă germană a anunțat că românii bucovineni au fost prima națiune din Austria care s-au conformat manifestului imperial de a se organiza în Adunări naționale (desigur, deputații cehi se organizaseră încă din 13 iulie în Comitetul Național Ceh, precum am amintit mai sus). Prima decizie luată de Adunarea națională românească a fost cea de înaintare a unei interpelări în Parlamentul vienez cu privire la poziția oficială a Vienei față de decizia președintelui de miniștri maghiar Wekerle, de renunțare la dualism și de declarare a independenței Ungariei.²² Așadar, încă de la începutul organizării lor, românii bucovineni i-au avut în vedere și pe frații din Ungaria.

Două zile mai târziu, sâmbătă, **19 noiembrie**, au avut loc în paralel, în patru localități ale monarhiei austro-ungare, patru evenimente cu importante implicații pentru soarta Europei centrale și de sud-est.

Comitetul Național ceh a declarat că problema cehă devenise una internațională și că răspunsul la aceasta nu putea fi decât independența absolută a „patriei ceho-slovace”. Prin urmare, a protestat împotriva propagandei oficiale maghiare conform căreia „frații slovaci” nu ar fi ramură indisolubilă a națiunii și că

nu ar trebui să constituie o unitate națională și statală cu cehii. Pentru o organizare mai eficientă, s-a decis mărirea numărului membrilor Comitetului, precum și transformarea lui în organ de lucru permanent.²³

În după amiaza zilei, la ora 17, s-au întâlnit în sediul Dietei provinciale a Austriei Inferioare deputații germani din toate fostele țări ale Coroanei habsburgice. Au decis alcătuirea propriei Adunări naționale, cu scopul de a constitui un stat austriaco-german.²⁴

În aceeași zi, la Lvov, s-a constituit o Constituantă ucraineană, care a decis alcătuirea a șase delegațiuni (ministere) în vederea organizării viitorului stat ucrainean.²⁵

Ediția de duminică a ziarului PEL din 20 octombrie s-a încheiat cu o știre de „sfârșit de ediție” referitoare la decizia Consiliului Național Sud-Slav de a forma un stat iugoslav independent și unitar, care să cuprindă toate teritoriile pe care locuiau sloveni, croați și sârbi, fără a ține seama de granițele statale existente, ci doar de cele etnice. Redacția ziarului declara, că, datorită întârzierii sosirii știrii, nu a putut accentua destul însemnătatea ei pentru Ungaria, ea fiind catalogată drept „una extrem de serioasă”. Au fost anunțate mai multe comentarii pentru ediția următoare a ziarului.²⁶

Însă în ediția din ziua următoare, redacția s-a ocupat pe larg de surprinzătorul răspuns al președintelui Wilson la nota austro-ungară din 4 octombrie (prezentat în numărul trecut al revistei). Laitmotivul comentariilor s-a axat din nou pe pretinsa deosebire națională dintre cehi și slovaci. În ceea ce privește declarația de la Zagreb din 19 octombrie, ea a fost interpretată prin aceea, că iugoslavii aflaseră de conținutul notei americane încă înainte de apariția ei publică.

Luni dimineața, **21 octombrie**, Adunarea națională germană a decis pe de o parte crearea statului austriac, care să cuprindă toate teritoriile locuite de germani din întreaga monarhie (deci și cele revendicate de statul ceho-slovac, precum și cele locuite de germani în vestul Ungariei). Pe de altă parte a decis ca viitorul stat austriac să facă parte din Germania, desigur, pe baze federale. A fost aleasă și o președinție colectivă austriacă, alcătuită din cei trei conducători ai partidelor germane: social-democrați, germani naționaliști și creștini-sociali. A fost ales și un organ executiv alcătuit din 20 membri, cu sarcina de a pregăti propuneri legislative pentru organizarea *de facto* a statului austriac (în special o constituție provizorie). Anunțul oficial al constituirii statului austriac german a fost făcut public mulțimii de către social-democratul Karl Seitz din balconul clădirii Dietei regionale a Austriei Inferioare.²⁷ Prin urmare, înșiși germanii austrieci au renunțat la monarhia austriacă, adoptând soluția pan-germană.

În aceeași zi, la Lvov, Consiliul Național Ucrainean a proclamat independența statului ucrainean, cuprinzând teritoriile etnice ucrainene din Austria și Ungaria, de la râul San (afluent al Vistulei, azi în Polonia) până la râul Siret în Bucovina. Social-democrații ucraineni au părăsit însă Constituanta ruteană, cerând ca statul ucrainean din

fosta monarhie dualistă să se unească cu statul ucrainean din Rusia, cu capitala la Kiev.²⁸

La **22 octombrie** a fost decisă la Varșovia instituirea unui guvern polonez, alcătuit din reprezentanți ai tuturor teritoriilor locuite de polonezi: câte trei din fostele teritorii germane și austriece, unul din Lituania și opt din așa-numitul Regat regent.²⁹

În aceeași zi au avut loc în Parlamentul central din Viena dezbateri interesante, privitoare la români. Situația din jumătatea austriacă a monarhiei devenise într-adevăr bizară, cum comenta și PEL:

„Ca și când Austria ar fi încă un stat, mașinăria regimului funcționează în continuare ca o moară strică. Parlamentul, care în teorie continuă să existe, chiar dacă a fost transformat într-un organism mort de către popoarele statului, își continuă netulburat dezbaterile, ca și când ar fi încă un organism viu. Parlamentarii apar și își încasează dietele de mii de coroane, deși cu toții au întors spatele statului austriac, iar unii dintre ei, ca de exemplu polonezii, se consideră deja cetățeni ai unui alt stat... Ministerele își primesc în continuare programul anunțat, pe care însă nu-l ia nimeni în serios. Nu degeaba deputatul (social-democrat) Renner (Karl Renner, după doar câteva zile primul cancelar al statului austriac, între 30 octombrie 1918 și 7 iulie 1920 -PB) a afirmat că guvernul Austriei nu ar fi altceva decât un fel de poziție de cancelarie. În rest, Parlamentul s-a ocupat astăzi în special de interpelarea făcută de români, trimițând cu această ocazie tot felul de cuvinte de dragoste dincolo de Leitha (adică în Ungaria). Deputatul german din Boemia, Lodgman [Rudolf], a anunțat dreptul de autodeterminare al celor 1,3 mil. de germani din Ungaria; Lodgman a făcut acest anunț în fața cehilor, care vor să-i răpească pe slovaci din Ungaria, ucrainenilor, care vor să răpească o parte din Ungaria superioară, românilor, care vor să se ospăteze cu Transilvania, slavilor de sud, care nu mai pot trăi fără Croația și Slavonia”.

Comentariul acid din PEL a fost provocat de interpelarea românului bucovinean Constantin Isopescu-Grecul care a atras atenția asupra noii situații apărută după renunțarea unilaterală a Budapestei la legătura dualistă cu Austria. Isopescu a afirmat că problema naționalităților din Austria și Ungaria trebuie rezolvată în mod unitar și că singura soluție dată de răspunsul lui Wilson ar fi unirea statelor dunărene locuite de români. Colegul său, românul Grigorovici a condamnat tendințele expansioniste ale ucrainenilor și a anunțat că toți românii din Bucovina, Banat și Ardeal vor să fie uniți în propriul lor stat independent.³⁰

Vineri, **25 octombrie**, președintele de miniștri

baronul v. Hussarek și-a prezentat împăratului, aflat la Budapesta, demisia. În locul lui a fost numit, la **27 octombrie**, ultimul președinte de miniștri imperial, consilierul aulic Heinrich Lammasch,³¹ care a primit practic sarcina de a coordona disoluția imperiului. De altfel, începuse deja „pregătirea lichidării Austriei. Președintele de miniștri a trimis tuturor ministerelor solicitarea de a redacta documente cu privire la problemele care vor trece pe seama noilor state și la cele care vor rămâne la guvernul central”³²

În aceeași zi de **27 octombrie**, a răsunat în sfârșit și glasul unei Adunări românești în capitala Bucovinei, revendicată deja de ucraineni. La ora 15.20 venerabilul preot octogenar Dionisie Bejan (1837-1922), președintele Societății pentru Cultura și Literatura Română din Bucovina, a deschis lucrările *Constituantei românești a Bucovinei*. Președinte al Constituantei a fost ales Iancu Flondor, care a rostit următoarea alocuțiune:

„Domnilor!

O iobăgie națională de aproape un secol și jumătate pe cât de dureroasă, pe atât de rușinoasă, e pe sfârșite. Poporul român din Bucovina e pe cale a sparge și a lepăda lanțul care i-a ferecat sufletul. Liberi, în puterea suveranității naționale d-voastră veți hotărî astăzi ce veți afla de bine pentru un viitor fericit și falnic al neamului românesc în Bucovina.

Dară să nu uităm, domnilor, că acest moment înălțător s-a născut din suferinți grele și adâncă jale, și e sfințit cu sângele abundent al eroilor noștri.

Vă provoc să vă sculați în picioare ca semn de juruință, că nu-i vom uita nici odată și că ne vom arăta în totdeauna demni de sacrificiul lor.

Închei cu rugămintea fierbinte: Dee Dumnezeu iaca momentul acesta mare și acelea care vor urma, să afle în rândurile noastre numai suflete mari!”

În continuare Dorimedont Popovici a citit următoarea moțiune, care a fost votată apoi în unanimitate.

„I. Reprezentanții poporului Român din Bucovina, întruniți astăzi în ziua de 27 Octomvrie 1918 în Capitala Bucovinei, se declară în puterea suveranității naționale constituantă a acestei țări românești.

II. Constituanta hotărăște unirea Bucovinei integrale cu celelalte țări românești într-un stat național independent și va purcede spre acest scop în deplină solidaritate cu Românii din Transilvania și Ungaria.

III. Spre a conduce poporul român din Bucovina și a-i apăra drepturile și spre a stabili o legătură strânsă între toți Românii, constituanta instituie un consiliu național de 50 membri. Acest consiliu ne va reprezenta prin mandatar și la conferința de pace, și în afară de el nu recunoaștem nimănui dreptul de a hotărî sau trata asupra poporului român din Bucovina.

IV. Constituanta respinge cu hotărâre orice încercare, care ar ținti la știrbirea Bucovinei, dorește însă să se înțeleagă cu popoarele conlocuitoare”³³

Consiliul Național a fost condus de un birou executiv, alcătuit din președintele Iancu Flondor, vicepreședinții Dionisie Bejan, Dorimedont Popovici și Sextil Pușcariu, din secretarii Vasile Bodnărescu, Radu Sbiera, Laurent Tomoiagă, din casierul Gheorge Bancescu și de președinții celor trei secțiuni (de externe, de alimentare și de administrație), anume Alexandru Hormuzachi, Gheorghe Sârbu, Dorimedont Popovici. El a fost purtătorul intereselor românești până la votul final și decizional de unire a Bucovinei cu România, dat de Congresul Bucovinei o lună mai târziu, la 28 noiembrie. Starea de spirit din capitala Bucovinei a fost înălțătoare.

„În vreme ce Consiliul național se constituia, pornind la lucru cu elanul dictat de momentul istoric, mulțimea de peste 1000 de capete, bărbați și femei, străbătea străzile capitalei țării noastre cântând cântece naționale. La palatul guvernatorului și înaintea primăriei din Cernăuți, mulțimea din ce în ce sporită a manifestat pentru unirea tuturor românilor. Momentul culminant a fost când la primărie s-a desfășurat steagul tricolor. Intrând apoi în sala unde Consiliul național își ținea ședința, manifestanții au arborat steagul tricolor în fereastra Palatului Național. Înduioșătoare a fost clipa, când octogenarul părinte Bejan salutând tineretul a rostit cuvintele cuviosului Simion: «Acum slobozește Doamne pe robul tău, căci îmi văzură ochii mântuirea neamului!»”³⁴

În același timp, între 26-29 octombrie, opinia publică din Croația s-a aflat într-o stare febrilă de sărbătoare, caracterizată de PEL drept „revoluție liniștită, așa-zis academică, a cărei evoluție nu o poate nimeni prezice”. Consiliul Național Croat a tipărit manifeste în alfabetele latin și chirilic în care cerea locuitorilor să mențină ordinea și avutul tuturor, chiar și a celor care nu aparțineau națiunii sud-slave, și să nu se dedea la acte individuale de război.³⁵

Ziua de **29 octombrie 1918** a fost, la fel ca cea din 19 octombrie, de mare importanță pentru soarta vechii monarhii austro-ungare. În acea zi, Soborul (Sfatul național croat) de la Zagreb a votat unirea întregului popor sud-slav pe teritoriul său etnic de la râul Isonzo (slov. Soča) până la râul Vardar într-un stat suveran și independent (deci de la granița actuală sloveno-italiană, însă incluzând și orașul Trieste, până în Macedonia). Totodată, Soborul a decis să se abțină în a decide ceva concret cu privire la modul de organizare a acestui stat.³⁶ Generalul croat Luka Šnjarić, comandantul militar din Zagreb, a pus armata la dispoziția noului regim iugoslav. Câteva săptămâni mai târziu, Šnjarić

s-a mutat la Cluj, unde avea și proprietate și unde a murit în ianuarie 1930.³⁷

Totodată, la Praga, Comitetul Național ceh a preluat puterea guvernamentală din Cehia, după ce cu o zi înainte, același Comitet Național decretase independența Cehoslovaciei. Limba cehă a fost decretată singura oficială, iar inscripțiile în limba germană au fost înlăturate.

La Viena, a avut loc la **30 octombrie** o conferință a președintelui de miniștri Lammasch cu conducătorii grupurilor parlamentare din legislativul central al vechii Austriei. Reprezentantul cehilor și al iugoslavilor și-au exprimat lipsa de entuziasm de a mai participa la ședințele viitoare, dar, datorită situației de război, se vedeau nevoiți să asiste. Bucovineanul Isopescu-Grecu a cerut ca să i se permită totuși lui Lammasch să conducă ședința și să-și exprime punctul de vedere. În cele din urmă s-a votat amânarea viitoarei ședințe a Parlamentului central pentru 12 noiembrie.³⁸

Pe de altă parte, Comitetul executiv numit de Adunarea națională german-austriacă a emis în zilele de 29-30 octombrie un proiect de constituție provizorie a Austriei, care prevedea și alcătuirea unui Consiliu austriac de stat (practic un guvern) propriu pentru Austria.³⁹ Totodată, deputații germani din Parlamentul central vienez au decis, tot la 29 octombrie, constituirea Boemiei germane, refuzând să facă parte din statul cehoslovac.⁴⁰ La **31 octombrie**, s-a reunit pentru prima oară Consiliul austriac de stat, format din cinci miniștri naționaliști germani, patru creștini-sociali, doi social-democrați și doi tehnocrați. Social-democratul Karl Renner a fost numit conducător al cancelariei de stat, deci în funcția de *cancelar*, echivalentă celei de prim ministru. Tot acum a fost votat și drapelul de stat austriac: trei benzi orizontale roșu-alb-roșu. În după amiaza zilei de 31 octombrie, președintele de miniștri al vechii Austriei imperiale, Lammasch, s-a întâlnit cu membrii Consiliului de Stat austriac anunțând predarea către acesta din urmă a tuturor chestiunilor administrative privitoare la teritoriile noului stat austriac.⁴¹ Așadar, din 31 octombrie și până la finalul monarhiei la Viena (11 noiembrie) au existat în paralel două guverne, unul în constituire, condus de Renner, iar celălalt în lichidare, condus de Lammasch.⁴²

În aceeași zi, flota imperială din Marea Adriatică a fost cedată prin ordin al monarhului către Consiliul Național Iugoslav,⁴³ chiar de către viceamiralul Miklós Horthy.

În pofida disoluției Austriei imperiale, războiul nu se terminase, fiind purtate lupte violente pe frontul italian. La începutul Primului război mondial, Italia s-a situat în tabăra Puterilor Centrale, alături de Germania și Austro-Ungaria. Cum puterile Antantei i-au promis Italiei, în cazul schimbării taberei, acordarea unor teritorii din Tirol, Trieste și Trentino, la 23 mai 1915 Italia s-a alăturat Antantei. Lupte dintre Italia și Austro-Ungaria au continuat în cursul anilor 1916-1917, în

toamna anului 1918 linia frontului întinzându-se între munți și râul Piave. Membrii unei delegații militare austro-ungare au dorit să obțină încetarea ostilităților. Au reușit în cele din urmă să traverseze linia frontului din Italia de nord-est, unde ostilitățile fuseseră reluate de italieni la 24 octombrie. Trupele habsburgice au înregistrat pierderi grele (în unele regimente între 30-70% din totalul soldaților). La 27 octombrie, italienii reușiseră să ocupe capete de pod dincolo de râul Piave (care constituia linia frontului încă din 1917). A doua zi, împăratul Carol s-a arătat dispus să încheie armistițiul, iar la 29 octombrie, conducerea armatei austro-ungare a anunțat Antanta despre aceeași intenție. La 1 noiembrie, guvernul revoluționar maghiar a ordonat retragerea unilaterală a armatei ungare de pe front.

Membrii delegației militare austriece au fost cazați la Villa Giusti de lângă Padova și au aflat condițiile Antantei abia la 2 noiembrie: încetarea luptelor; demobilizarea totală și restrângerea armatei austro-ungare la doar 20 de divizii; părăsirea tuturor teritoriilor ocupate după 1914; cedarea Tirolului de sud până la pasul Brenner; dreptul trupelor aliate de a se deplasa libere pe tot cuprinsul monarhiei. Astfel, deși armata habsburgică ceruse doar armistițiu, i s-a impus capitularea necondiționată. Între Villa Giusti și Curtea de la Viena au avut loc mai multe schimburi de telegrame. Însă Statul Major italian a trimis ultimatum: dacă aceste condiții nu urmau să fie acceptate până la 3 noiembrie ora 0, atunci ofensiva va avea să continue în toată forța. La ora 23.30 din ziua de 2 noiembrie, împăratul a dispus acceptarea condițiilor, iar la ora 1.20 în noapte, șeful Statului Major General a ordonat depunerea armelor și încetarea luptelor. Armistițiul a fost semnat la Villa Giusti la **3 noiembrie**, ora 15. Conducerea armatei italiene a anunțat că nu putea transmite destul de repede trupelor din tranșee ordinul de încetare a luptelor, astfel că armistițiul urma să intre în vigoare doar la 4 noiembrie. Timp de 24 de ore, armata italiană, căreia nu i s-a mai opus rezistență, a luat aprox. 380.000 de prizonieri austrieci, precum și întregul armament în dotare.⁴⁴

La 4 noiembrie, ziua onomastică a împăratului, în *Stephansdom* din Viena a avut loc o ultimă celebrare aulică, în prezența întregii administrații centrale imperiale și a armatei. A urmat o săptămână de tratative privind abdicarea celui ce devenise împărat fără țară și supuși. La 11 noiembrie, împăratul Carol I a semnat cu creionul (!) „renunțarea la exercitarea afacerilor de stat” în Austria (deci nu și în Ungaria), refuzând să accepte termenul de *abdicare*. În după amiaza acelei zile, fostul împărat a desființat fostul guvern, condus de Lammasch și în aceeași seară a plecat din palatul Schönbrunn (care urma să fie ocupat de poliție) cu șapte automobile spre palatul proprietate a dinastiei de la Eckartsau, 24 km est de Viena. Astfel au luat sfârșit cei 640 de ani de stăpânire neîntreruptă a Habsburgilor în Austria.

La 12 noiembrie a fost proclamată în Parlament Republica Austria. Imediat a urmat un atac eşuat al unei grupări de comunişti austriece asupra Parlamentului. Debutul noii ordini republicane nu părea să aibă loc sub auspicii bune...⁴⁵

Note:

1. Jörn Leonhard, *Der überforderte Frieden: Versailles und die Welt 1918-1923*, ed. C.H.Beck, 2018, Kindle-Version, poz. 8942. Ziarul *Pester Lloyd* (PEL) menţionează însă în nr. 237/10.10.1918, ed.s., p. 1, că abia în ziua de 8 octombrie a avut loc conferinţa deputaţilor sârbo-croaţi, sub conducerea baronului Nikolics şi cu participarea banului Croaţiei. Şedinţa a durat până la ora 20, urmând să continue şi a doua zi. S-a decis viitoarea constituire a unui Consiliu Naţional Croat, drept care a fost aleasă o comisie de cinci membri, pentru a lua legătura cu toate partidele politice ale popoarelor sud-slave.
2. PEL nr. 234/6.10.1918, ed.d., p. 7-8.
3. PEL nr. 236/9.10.1918, ed.d., p. 7.
4. Manfred Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918*, Böhlau Vlg., 2013, p. 236.
5. *Ibidem*, p. 5.
6. *Ibidem*, p. 7.
7. PEL nr. 237/10.10.1918, ed.d., p. 3.
8. *Ibidem*, p. 6.
9. *Ibidem*, p. 5.
10. PEL nr. 236/9.10.1918, ed.d., p. 1-2.
11. PEL, nr. 238/11.10.1918, ed.d., p. 4-5.
12. PEL, nr. 238/11.10.1918, ed.d., p. 7.
13. PEL, nr. 238/11.10.1918, ed.s., p. 4.
14. PEL, nr. 239/12.10.1918, ed.s., p. 4.
15. *Ibidem*, p. 5.
16. PEL, nr. 240/13.10.1918, ed.d., p. 6-7.
17. PEL, nr. 241/15.10.1918, ed.d., p. 10.
18. PEL nr. 243/17.10.1918, ed.d., p. 7.
19. Traducerea în limba română a fost publicat în publicaţia *Telegraful Român* (TR), an. 66, nr. 106/22.10.1918, p. 421.
20. *Neue Freie Presse* (NFP), Viena, nr. 19.450/18.10.1918, ed.d., p. 1.
21. NFP, nr. 19.449/17.10.1918, ed.s., p. 2.
22. PEL, nr. 244/18.10.1918, ed.d., p. 5-6.
23. PEL, nr. 246/20.10.1918, ed.d., p. 7.
24. *Ibidem*, p. 7.
25. PEL, nr. 247/21.10.1918, ed.s., p. 2.
26. PEL, nr. 246/20.10.1918, ed.d., p. 11.
27. PEL, nr. 247/21.10.1918, ed.s., p. 2; nr. 247/22.0.1918, ed.d., p. 7.
28. PEL, nr. 247/22.10.1918, ed.d., p. 8.
29. PEL, nr. 248/23.10.1918, ed.s., p. 2.
30. PEL, nr. 248/23.10.1918, ed.d., p. 7.
31. PEL, nr. 251/26.10.1918, ed.d., p. 7; PEL, nr. 252/28.10.1918, ed.d., p. 3.
32. PEL, nr. 252/27.10.1918, ed.d., p. 6.

33. TR, nr. 113/7.11.1918, p. 450.

34. *Ibidem*.

35. PEL, nr. 251/26.10.1918, ed.s., p. 1-2.

36. PEL, nr. 253/29.10.1918, ed.s., p. 1.

37. *Österreichisches Bibliografisches Lexikon. 1815-1950*, Bd. 12 (Lfg. 58, 2005), p. 384, online pe http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Snjaric_Lukas_1851_1930.xml, acces. 3.01.2019.

38. PEL, nr. 254/30.10.1918, ed.s., p. 2-3.

39. PEL, nr. 254/30.10.1918, ed.d., p. 4, 6-7; PEL, nr. 255/31.10.1918, p. 6.

40. PEL, nr. 254/30.10.1918, ed.s., p. 3.

41. PEL, nr. 256/1.11.1918, p. 8.

42. Jörn Leonhard, *Der überforderte Friede*, poz. 3519.

43. PEL, nr. 255/31.10.1918, ed.d., p. 1

44. Manfred Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918. In aller Kürze*, Böhlau Verlag Wien 2015, vers. Kindle, pp. 252-247.

45. Jörn Leonhard, *Der überforderte Friede*, poz. 3635-3833.

Bibliography:

- Afflerbach, Holger, *Auf Messers Schneide: Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor*, München, C.H.Beck, 2018, Kindle-Version.
- Calic, Marie-Janine, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München, C.H.Beck, 2014.
- Gerwarth, Robert, *Die Besiegten: Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs*, München, Siedler Verlag, 2017.
- Glenney, Misha, *The Balkans. Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999*, Londra, Penguin Books 1999.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, Henry Holt and Co., 1989.
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann, *DTV-Atlas zur Weltgeschichte*, ed. XXII, 1987.
- Knipp, Kersten, *Im Taumel: 1918: Europas Sturz und Neubeginn*, ed. wbg Theiss 2018.
- Leonhard, Jörn, *Der überforderte Frieden: Versailles und die Welt 1918-1923*, München, C.H.Beck, 2018.
- Lukowski, Jerzy, *A Concise History of Poland* (Cambridge Concise Histories), Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Rauchensteiner, Manfred, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918. In aller Kürze*, Böhlau Verlag Wien, 2015
- Reinerth, Karl M., *Zur politischen Entwicklung der Deutschen in Rumänien. 1918-1928*, Innsbruck, Wort-und-Welt-Verlag, 1993.
- Teutsch, Friedrich, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, vol. IV, Sibiu, 1926.
- Schüßler, Wilhelm, *Das Verfassungsproblem im Habsburgerreich*, Stuttgart, Berlin, 1918.
- Zamojski, Adam, *Poland: A history*, Londra, HarperCollins Publishers, 2009.

Activitatea sportivă a Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu în perioada interbelică

Raul-Marian TODOR

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Science
Personal e-mail: todor_raul@yahoo.com

Sporting activities at Gheorghe Lazăr State High School of Sibiu between the two World Wars

This article focuses on the sports activities carried out by the students attending “Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu, during the inter-war period. The activities displayed there were both from the scouting area (field trips, socials) and from the sports area (ice-skating, sled riding, swimming, football, volleyball, athleticism and gymnastic) and were executed in connection with the analytical curriculum, but also within the already created bodies („Sunrise” sports society and „Negoiul” scout cohort). The high school students did not miss the inter-school competitions from Blaj held with the occasion of the celebrations of 3/15 May 1923, 1924 and 1934, where they received various distinctions (fourth place with reward, bronze statue given by the Ministry of National Education). In addition to the “gymnastic performances” held on various occasions during this period, other manifestations are worth mentioning, such as the national competition of oina (1928), the regional inter-school championships of athletics and volleyball (1932) and the sport festivity of 20th May 1934. The attention given to physical education was possible as a result of the dedication and involvement of elite professors such as C. M. Ionescu, Dumitru Branga and Octavian Salvan.

Keywords: Sibiu, Transylvania, contests, sport, gymnastic, education system.

În perioada interbelică, în Liceul de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu s-au desfășurat numeroase activități cu caracter sportiv și au luat naștere organizații, precum Societatea sportivă „Răsăritul”¹ și Cohorta cercetașilor „Negoiul”.

După anul 1918, se pun bazele Cohortei „Negoiul” a cercetașilor în care au intrat cei 360 de elevi ai instituției dar și grupuri din alte școli (Școala de meserii/țesătorie din Cîsnădie, Școala medie/civilă din Sibiu și Școala Comercială din Sibiu)². Între activitățile la care participă elevii Liceului „Gheorghe Lazăr” din Sibiu se pot menționa și cele de foot-ball³ dar și cele cercetășești (excursii, șezători). Asemenea altor exemple

din epocă, elevii liceului s-au grupat într-o societate sportivă școlară, în cadrul căreia se practicau diverse discipline sportive: patinaj, săniat, înot și gimnastică. O prezență numeroasă a elevilor liceului (320), sub conducerea profesorilor C. M. Ionescu și Octavian Salvan este menționată la concursurile interșcolare organizate cu prilejul sărbătorilor de la Blaj din 14-15 mai 1923. Anuarul instituției de învățământ sibiene redactat în acest an școlar, menționează și existența așa-numitului Fond al clubului sportiv al elevilor (286 lei).⁴ Participarea la serbările de la Blaj din anul 1923 a elevilor sibiieni într-un număr semnificativ (400) este consemnată și în presa timpului:

„Primii cari au sosit au fost elevii liceului «Gheorghe Lazăr» din Sibiu, care deși anunțați că nu pot fi primiți decât în număr de cel mult 40, au venit aproape 400, vestind prin aceasta pe toți cari sunt datori să înțeleagă, că trebuie găsit expedientul ca pe viitor să nu se mai pună nici o stavilă în calea afluenței tot mai bogate a școlilor, cari doresc să vină la Blaj-pentru a lua pildă și îndemn dela vechea lui școală de muncă stăruitoare și însuflețire curată.”⁵

Cei 400 elevi conduși de Ioan Isaicu, Octavian Salvan și C. M. Ionescu au avut o echipă ce a executat exerciții libere cu și fără bastoane, cu ocazia „*producțiilor de gimnastică*” din Piața Inocențiu Micu-Clain.⁶ Demn de remarcat este și faptul că, între instituțiile de învățământ distinse cu mențiuni cu laudă s-a aflat și Liceul „Gheorghe Lazăr” din Sibiu.⁷

Membrii Cohortei „Negoiul” au participat la serbările de la Blaj din 3/15 mai 1924, alături de 40 de elevi ai liceului, coordonați de profesorii Zaharie German/Gherman, Ioan Anușca, Mihail Stoia, Ioan Isaicu și C. M. Ionescu. În decursul acestui an, cercetașii au derulat și alte activități cu caracter sportiv, precum gimnastică, săniat și vâslit.⁸ Presa timpului consemnează între cele peste 50 de școli și peste 1500 de elevi prezenți la Blaj în mai 1924 și pe elevii Liceului „Gheorghe Lazăr” din Sibiu (30), conduși de trei profesori.⁹

Conducerea centuriei de cercetași și funcția de președinte al Societății sportive „Răsăritul” era asumată de către profesorul Dumitru Branga, secretar al O.N.E.F.-ului (Oficiul Național pentru Educație Fizică). Absolvent al cursurilor de comandanți de la Breaza, acesta era implicat în activitățile demonstrative și de popularizare ale organizației „*Șoimii Carpaților*” unde avea un curs de două ore de gimnastică suedeză pe săptămână. A fost prezent la adunările ASTREI de la Nocrich și Avrig, iar la Brașov a avut o demonstrație de gimnastică cu șoimi și șoimane în fața M. S. Regele Carol II. Colecția de gimnastică a școlii includea aparatele necesare exercițiilor de gimnastică germană și suedeză. Între achiziții se pot menționa saltele de pânză umplute cu iarbă de mare (3 buc.), funie groasă de 8 m pentru exercițiile suedeze și frânghii pentru urcare și coborâre de 4-4 ½ (2 buc.).¹⁰

Anul școlar 1924-25 s-a caracterizat prin intensificarea interesului față de diversele activități sportive (vâslit, înot, patina, săniat), iar la final (18 iunie 1925) a avut loc examenul de gimnastică sub supravegherea maestrului C.M. Ionescu unde cei mai pregătiți elevi au fost distinși de juriu cu premii constând din obiecte.¹¹

În perioada 1925-1926 în cadrul liceului s-a remarcat activitatea cercetașilor liceului din Cohorta „Negoiul” care au avut șezători săptămânale strict axate pe instrucția cercetașească, conferințe, piese de teatru, excursii și puncte muzicale. Nu au lipsit, cum era firesc

exercițiile gimnastice, patinajul, înotul, basketball, foot-ball și săniatul. Cu mici intervenții (repararea picioarelor la capră și cal; îmbrăcarea calului cu piele de vițel), aparatele din colecția de gimnastică a liceului se află într-o stare de funcționare excelentă.¹²

Maestrul de gimnastică C. M. Ionescu era directorul terenului sportiv al O. N. E. F. și a fost implicat în activitățile de amenajare a terenului de sport din localitate. Colecția gimnastică a liceului din anul școlar 1926-1927 a necesitat anumite reparații la podea și la aparatele defecte, iar achizițiile au fost puține (un disc și o pereche de mănuși de box).¹³ Terenul de sport a găzduit în perioada 20-21 mai 1928 concursul de oină pe țară la care au participat și reprezentanții Ministerului Instrucțiunii, C. Kirilescu (secretar general) și P. Marinescu (inspector general). Pe lângă acest eveniment de maximă importanță, sala teatrului comunal a mai găzduit în primăvară încă două „*producțiuni de gimnastică*”, desfășurate de asemenea cu concursul lui C. M. Ionescu (18 februarie, 8 martie 1928). Fotografii/imagini ale celor două evenimente (11 buc.) au împodobit ulterior sala de gimnastică, unde s-au realizat anumite reparații curente și s-a investit considerabil în realizarea unui tavan, dotare necesară în vederea încălzirii. Colecția de gimnastică a inclus achiziția de materiale sportive, necesare activităților derulate de Societatea „Răsăritul”.¹⁴

În anul școlar 1928-29, pe lângă alte evenimente școlare a existat și o „*producție de gimnastică*” (mai 1929), organizată de către C. M. Ionescu iar veniturile rezultate au fost direcționate către construcția internatului liceului. După exproprierea terenului de sport, conducerea liceului a solicitat în numeroase rânduri ajutorul autorităților „...*fără ca vitrega conducere a orașului Sibiu să fi designat în schimb un alt teren pentru sportul elevilor*”. În ciuda acestui impediment major, serbarea de gimnastică s-a desfășurat pe terenul de sport al O. N. E. F.¹⁵ Educația fizică în anul școlar următor s-a desfășurat în bune condiții, în conformitate cu programa analitică, iar colecția de gimnastică nu a mai înregistrat alte achiziții, existând aparatura necesară unei instrucții adecvate.¹⁶

În perioada 1930-1931, conducerea liceului s-a concentrat între altele și pe sala și colecția de gimnastică, îmbogățită cu planșe ilustrând mișcări gimnastice și material adecvat atletismului ușor și jocurilor sportive (prăjini din bambus, ștafete, discuri, plasă de woley-ball, mingi, greutăți).¹⁷

Dumitru Branga a organizat campionatele interșcolare regionale de atletism și de woley-ball (21-22 mai 1932) și a avut un curs de gimnastică și sport în stațiunea balneo-climaterică de la Călimănești (iulie-august 1932). În plus, a fost corespondent sportiv al ziarului „Cuvântul” și a supravegheat echipa de dansuri naționale a liceului, prezentă la festivalurile Octavian Goga și al cercului româno-ceslovac

„Yarnik-Bârseanu”. Nu a omis nici activitatea specifică, întocmind fișele antropometrice ale claselor B. Pe lângă numeroasele reviste existente în biblioteca elevilor și a profesorilor („Cosânzeana”, Cluj; „Boabe de grâu”, București; „Revista Învățământului”, București; „Convorbiri literare”, București; „Fântâna darurilor”, București, etc.) se remarcă și abonament la „Buletinul educației fizice”, editat la București.¹⁸

Anul școlar 1931-32 se evidențiază prin realizarea fișelor pentru elevi și îmbogățirea colecției de gimnastică cu mingi, materiale specifice atletismului de stadion (greutăți, discuri, ștafete, prăjini pentru săritura în înălțime) și cu aparate pentru antropometrie (spirometru, dinamometru, pelviometru, compas).¹⁹

Pe elevii de la Liceul „Gheorghe Lazăr” îi regăsim din nou la serbările de la Blaj din mai 1934, prilej cu care obțin locul III (Statueta de bronz a Ministerului Instrucțiunii Publice) la care au renunțat colegii de la Liceul „Andrei Șaguna” din Brașov. Nu este singurul caz în acest an, deoarece și câștigătorii premiului I/Steagul Blajului, respectiv Liceul de băieți din Blaj au renunțat în favoarea oaspeților de la Liceul „Radu Negru” din Făgăraș.²⁰ Aceștia au mai luat parte și la alte evenimente, ca spre exemplu: *A III-a Jamboree Națională* (Mamaia-Constanța, vara 1934) și concursurile organizate de *Tinerimea Română* (aprilie 1934). Însă, cea mai mare serbare sportivă, aflată sub patronajul Gen. de divizie V. Economu, comandantul C. VII A. a fost organizată la 20 mai 1934, cu concursul altor unități de învățământ (școlile primare și secundare din Sibiu, Școala de Ofițeri de Infanterie „Principele Carol”).²¹

În perioada directoratului lui Gheorghe I. Nicolescu, ce corespunde anilor 1933-1937 au fost înlocuite elementele de mobilier din sălile de curs, de muzică, desen, biblioteci, muzee, inclusiv din sala de gimnastică.²²

În esență, perioada interbelică din evoluția Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu este una de excepție și din prisma interesului acordat educației fizice și dezvoltării armonioase a elevilor, cărora le-au fost concepute inclusiv fișe antropometrice. Perioada directoratului lui Ioan Bunea se caracterizează prin atenția permanent acordată dotării bazei tehnico-materiale/colecției de gimnastică cu instrumentele necesare (greutăți, frânghii, mănuși de box, plasă de woley-ball, mingi, greutăți, saltele umplute cu iarbă de mare, discuri, ștafete, prăjini din bambus pentru săritura în înălțime, cal, capră) și cu aparate pentru antropometrie (spirometru, dinamometru, pelviometru, compas), repararea rechizitelor deteriorate și modernizarea și încălzirea sălii de gimnastică. Importanța manifestată de elevi față de activitățile sportive (exerciții gimnastice, patinajul, înotul, basketball, foot-ball, săniat) a fost posibilă și prin implicarea și determinarea unor profesori de elită precum C. M. Ionescu, Dumitru Branga și Octavian

Salvan. Pe lângă orele de educație fizică prevăzute în programa analitică, activitățile sportive se mai derulau într-un cadru adecvat în cadrul Cohortei „Negoiul” și la Societatea sportivă „Răsăritul”.

Liceul de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu a fost reprezentat și distins cu premii (mențiuni cu laudă, Statueta de bronz a Ministerului Instrucțiunii Publice) la concursurile interșcolare organizate la Blaj, cu prilejul sărbătorilor din 3/15 mai 1923, 1924 și 1934, considerate drept cele mai mari manifestări școlare sportive din epocă.

Note:

1. Cosmin-Crăciun Cruciat, *Istoria Colegiului Național „Gheorghe Lazăr” din Sibiu de la origini până în anul 2017*, Editura Andreiana, Sibiu, 2017, p. 277.
2. *Anuarul II al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1920-1921*. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1921, p. 36sq.
3. *Anuarul I al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1919-1920*. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul Tipografiei „Carpații”, Sibiu, 1920, p. 25.
4. *Anuarul IV al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1922-1923*. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1924, p. 90, 92, 103.
5. „Unirea. Foaie bisericească politică”, Anul XXXIII, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 19 Maiu 1923, p. 1.
6. *Anuarul Institutelor de învățământ gr. cat. din Blaj. Liceul de băieți, Liceul și școala primară de fete, Școala normală, Școala de aplicație, Școala învățăcelilor de meserii și negustorii pe anul școlar 1922-1923*, Tipografia Seminarului Teologic gr. cat., Blaj, 1923, p. XVIII.
7. „Unirea Poporului”, Anul V, Nr. 20, Blaj, la 27 mai 1923, p. 2; „Unirea. Foaie bisericească politică”, Anul XXXIII, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 19 Maiu 1923, p. 3.
8. *Anuarul V al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1923-1924*. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1925, p. 76, 92.
9. „Unirea Poporului”, Anul VI, Nr. 20, Blaj, Duminică, la 18 Mai 1924, p. 1sq; „Unirea. Foaie bisericească politică”, Anul XXXIV, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 17 Maiu 1924, p. 2./ lista școlilor participante.
10. *Anuarul XIV al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu. Anul școlar 1932-33*. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1934, p. 68.
11. *Anuarul VI al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1924-1925*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1926, p. 76, 85.
12. *Anuarul VII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1925-1926*, Tiparul institutului de arte grafice

„Dacia Traiană”, Sibiu, 1927, p. 42sq, 55.

13. *Anuarul VIII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1926-1927*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1928, p. 66, 69.

14. *Anuarul IX al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1927-1928*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1929, p. 48, 60, 63.

15. *Anuarul X al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1928-1929*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1930, p. 61, 73.

16. *Anuarul XI al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1929-1930*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1931, p. 53, 62.

17. *Anuarul XII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1930-1931*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1932, p. 55.

18. *Anuarul XIII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1931-1932*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1933, p. 48sq.

19. *Ibidem*, p. 51.

20. „Unirea. Foie bisericească politică”, Anul XLIV, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 19 Maiu 1934, p. 2./lista premiilor din 1934; „Unirea Poporului”, Anul XVI, Nr. 20, Blaj, la 20 Maiu 1934, p. 1-5.

21. *Anuarul XV al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1933-1934*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1935, p. 54sq.

22. Ioan Stanciu, *Istoricul Liceului Gheorghe Lazăr din Sibiu. 250 ani de la întemeierea lui 1692-1942*, Institutul de Arte Grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1943, p. 196.

Bibliography:

Anuarul I al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1919-1920. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul Tipografiei „Carpații”, Sibiu, 1920, p. 25./ *The First Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1919-1920*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of the „Carpathians Printing House”, Sibiu, 1920, p. 25.

Anuarul II al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1920-1921. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1921, p. 36sq./ *The Second Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1920-1921*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1921, p. 36 sq.

Anuarul IV al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1922-1923. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1924, p. 90, 92, 103./ *The Fourth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1922-1923*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic

Arts, Sibiu, 1924, p. 90, 92, 103.

Anuarul V al Liceului de Stat Gheorghe Lazăr din Sibiu 1923-1924. Publicat de Dr. I. Bunea, director, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1925, p. 76, 92./ *The Fifth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1923-1924*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1925, p. 76, 92.

Anuarul VI al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr” din Sibiu 1924-1925, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1926, p. 76, 85./ *The Sixth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1924-1925*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1926, p. 76, 85.

Anuarul VII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1925-1926, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1927, p. 42sq, 55./ *The Seventh Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1925-1926*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1927, p. 42 sq, 55.

Anuarul VIII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1926-1927, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1928, p. 66, 69./ *The Eighth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1926-1927*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1928, p. 66, 69.

Anuarul IX al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1927-1928, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1929, p. 48, 60, 63./ *The Ninth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1927-1928*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1929, p. 48, 60, 63.

Anuarul X al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1928-1929, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1930, p. 61, 73./ *The Tenth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1928-1929*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1930, p. 61, 73.

Anuarul XI al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1929-1930, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1931, p. 53, 62./ *The Eleventh Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1929-1930*. Published by director Dr. I. Bunea, the Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1931, p. 53, 62.

Anuarul XII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1930-1931, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1932, p. 55./ *The Twelfth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from*

- Sibiu 1930-1931. Typography of „Dacia Traiană”* Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1932, p. 55.
- Anuarul XIII al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1931-1932*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1933, p. 48sq./ „*The Thirteenth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1931-1932.*” Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1933, p. 48 sq.
- Anuarul XV al Liceului de Stat „Gheorghe Lazăr”- din Sibiu 1933-1934*, Tiparul institutului de arte grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1935, p. 54sq./ *The Fifteenth Yearbook of „Gheorghe Lazăr” State High School from Sibiu 1933-1934.*” Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1935, p. 54 sq.
- Anuarul Institutelor de învățământ gr. cat. din Blaj. Liceul de băieți, Liceul și școala primară de fete, Școala normală, Școala de aplicație, Școala învățăcelilor de meserii și negustorii pe anul școlar 1922-1923*, Tipografia Seminarului Teologic gr. cat., Blaj, 1923, p. XVIII./ *The Annual of the Education Institutes gr. cat. from Blaj. High School for Boys, High School and Secondary School for Girls, Normal School, Active Application School, School for the Apprentices and Merchants on the school year 1922-1923*, Typography of the Theological Seminary gr. cat., Blaj, 1923, p. XVIII.
- Cosmin-Crăciun Cruciati, *Istoria Colegiului Național „Gheorghe Lazăr” din Sibiu de la origini până în anul 2017*, Editura Andreiana, Sibiu, 2017, p. 277./
- Cosmin-Crăciun Cruciati, *The History of „Gheorghe Lazăr” National College of Sibiu from its origins to the year 2017*, Andreiană Publishing House, Sibiu, 2017, p. 277.
- Ioan Stanciu, *Istoricul Liceului Gheorghe Lazăr din Sibiu. 250 ani de la întemeierea lui 1692-1942*, Institutul de Arte Grafice „Dacia Traiană”, Sibiu, 1943./ Ioan Stanciu, *History of the „Gheorghe Lazăr” High School in Sibiu. 250 years since its foundation 1692-1942*, Typography of „Dacia Traiană” Institute of Graphic Arts, Sibiu, 1943.
- „*Unirea Poporului*”, Anul V, Nr. 20, Blaj, la 27 mai 1923, p. 2; Anul VI, Nr. 20, Blaj, Duminică, la 18 Mai 1924, p. 1sq; Anul XVI, Nr. 20, Blaj, la 20 Maiu 1934, p. 1-5./ „*The Union of the People*”, V, No. 20, Blaj, 27th May 1923, p. 2; VI, No. 20, Blaj, Sunday, 18th May 1924, p. 1 sq; XVI, No. 20, Blaj, 20th May 1934, p. 1-5.
- „*Unirea. Foaie bisericească politică*”, Anul XXXIII, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 19 Maiu 1923, p. 1, 3; Anul XXXIV, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 17 Maiu 1924, p. 2./ lista școlilor participante; Anul XLIV, Nr. 20, Blaj, Sâmbătă, 19 Maiu 1934, p. 2./ „*Unirea. Political Church Sheet*”, XXXIII, No. 20, Blaj, Saturday, 19th May 1923, p. 1, 3; XXXIV, No. 20, Blaj, Saturday, 17th May 1924, p. 2; XLIV, No. 20, Blaj, Saturday, 19th May 1934, p. 2.

În lipsa corpului delict: reflecții asupra vremurilor escatologice contemporane

Constantin TONU

Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj Napoca, Facultatea de Litere
Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, Faculty of Letters

Personal e-mail: costeaunot@yahoo.com

Without Corpus Delicti: Reflections on Contemporary Eschatological Times

Starting from Žižek's statement that we are living in the end times, this article aims to analyse the eschatological character of the end of the 20th century - beginning of the 21st century, making a comparison with another historical period that was thinking of itself in eschatological terms: the beginning of the 20th century. If we take a look at the last 60-70 years, we discover a series of famous deaths which marked the shift from agonizing modernity to jovial postmodernity and shaped the way we think and act in the contemporary world: The End of Ideologies (1960, Daniel Bell), The Death of the Man (1966, Michel Foucault), The Death of the Author (1967, Roland Barthes), The End of History (1989, Francis Fukuyama), The Death of Comparative Literature (2003, Gayatri Spivak) etc. What's interesting is that none of these cases have a corpus delicti, the dead body – a finding which opens at least two interpretive tracks. First, the absence of the corpse takes death out of the implacable, emphasizing instead a death-life continuum, in which dead, outdated elements happily coexists with living, new elements. Thus, death is no longer seen as a categorical, definitive act, but as a fertile, liberating metamorphosis (as happens in posthumanism, in nonhuman turn etc.). Secondly, this absence means the disappearing of all the anxieties the corpse has traditionally caused. Therefore, it marks the shift from a society of negativity and prohibitions to a society of enjoyment and positivity. This happy (postmodern) society is a postmortem society.

Keywords: eschatology, corpus delicti, corpse, death-life continuum, posthumanism, nonhuman turn, postmodernity, society of enjoyment, postmortem society.

În 2010, Slavoj Žižek declara ostentativ, în titlul unei cărți în care susținea că sistemul capitalist global se apropie de un punct-zero apocaliptic, că trăim în vremuri ale sfârșitului (Living in the end times). Cei patru cavaleri ai acestei apocalipse, argumenta filozoful sloven, sunt criza ecologică, consecințele revoluției biogenetice, contradicțiile și dezechilibrele din interiorul sistemului capitalist (problemele legate de proprietatea intelectuală, luptele din ce în ce mai acute pentru materie primă, apă și mâncare) și creșterea explozivă a diviziunilor și excluderilor sociale¹. În această ordine de idei, viziunea lui Žižek se

înscrie în ceea ce teoreticienii Antropocenului numesc metanarațiunea eco-marxistă, sau Capitalocen² – cu remarcă de rigoare că, în maniera lui specifică radicală și ușor perversă, Žižek nu percepe negativ și nu deplânge pervertirea geologică produsă de practica îndelungată a economiei de piață și apropierea catastrofei inerente biografiei sistemului capitalist. Din contra, el vede în intensificarea dezordinilor și tulburărilor sociale până la un grad-zero apocaliptic șansa unui nou început, oportunitatea unei noi germinații civilizaționale cu resorturi comuniste.

Or, trecând dincolo de militantismul și de

apartenența ideologică a filozofului sloven, merită să ne oprim asupra afirmației privitoare la caracterul escatologic al vremurilor prezente, să descriem acest fenomen și să-i stabilim coordonatele esențiale. Dacă aruncăm cel puțin o privire sumară peste ultimii 60-70 de ani, observăm o succesiune de morți celebre, care au stat mult timp în lumina reflectoarelor culturii occidentale, despre care s-a scris enorm și care au făcut (sau continuă să facă) carieră: Sfârșitul ideologiilor (1960, Daniel Bell), Moartea omului (1966, Michel Foucault), Moartea autorului (1967, Roland Barthes), Moartea romanului (1969, Ronald Sukenick), Sfârșitul istoriei (1989, Francis Fukuyama), Moartea literaturii comparate (2003, Gayatri Spivak), iar unii spun că ar fi pe patul de moarte chiar postmodernismul (2006, Alan Kirby) – toate așezându-se în siajul Morții lui Dumnezeu proclamate de Friedrich Nietzsche. Aceste ritualuri funerare au influențat substanțial modul în care gândim și acționăm în contemporaneitate, indiferent dacă ne referim la domeniul socio-politic, cultural/literar, sau antropologic, iar faptul că începutul acestei serii de decese coincide cu revoluționarii ani '60 nu este o simplă coincidență. Teoreticienii și criticii acestei perioade culturale nu au ezitat să remarce filiația dintre fenomenul contraculturii și epoca postmodernă, relevând similitudinile dintre mișcările artistice și revolta creativă a contraculturalilor împotriva statului-caracatiță, pe de o parte, și practicile liberatoare postmoderne, combinațiile ludice, hibridizările (formale, corporale, spațiale, temporale), sincretismul și deconstrucția marilor narațiuni și a suprastructurilor opresive, pe de altă parte.

Oferta culturală a Contraculturii anilor '60 – înțelegă ca perioadă de tranziție între modernitatea agonizantă și postmodernitatea jovială, decomplexată – ne ajută să înțelegem care sunt diferențele dintre vremurile escatologice ale începutului de secol XXI (dar și ale finalului de secol XX) și un alt segment istoric care se gândea pe sine drept timp al sfârșitului, și anume începutul secolului XX. În cartea intitulată *Secolul*, Alain Badiou descrie acest început de secol drept o perioadă revoluționară, marcată de o creativitate polimorfă, de inovații cu totul excepționale și de o dorință nestăvilă de a schimba lumea din temelii³. Erau timpuri radicale, în care se voia plămădirea unei noi umanități, unui nou tip de om (exemplele celebre fiind omul nou sovietic și omul arian). Pentru acest deziderat era însă necesară distrugerea completă a omului vechi, a vechii civilizații inerte, adormite. Discuția se purta în termeni absoluți, definitiv. Ruptura trebuia să fie totală. Consecința firească a efervescentei creatoare de început de secol XX și a acestor proiecte revoluționare grandioase a fost, conchide filozoful francez, declanșarea celor două răboaie mondiale. Căzut pradă pasiunii pentru real, pentru trăirea intensă, autentică, secolul s-a instalat în paradigma războiului definitiv, configurându-și

evenimentele după logica înfruntării nondialectice între distrugere și întemeiere⁴. Așadar, ceea ce era creat nu trebuia să aibă nicio legătură cu ceea ce era distrus.

Continuumul viață-moarte

Nu la fel stau lucrurile la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI. Dacă analizăm inventarul de morți susmenționate, sesizăm că în niciunul dintre acele cazuri nu există corpul delict. Or, lipsa cadavrului este o constatare ofertantă din punct de vedere speculativ, deschizând cel puțin două piste interpretative – ambele fiind circumscrise de paradigma postmodernă. Cea dintâi vizează concepția asupra fenomenului tanatic. În mod tradițional, prezența cadavrului este dovada incontestabilă a morții, iar ritualurile funerare vizează trecerea implacabilă a cuiva sau a ceva din planul ființei în cel al neființei. Cale de retur nu există, cele două planuri fiind net separate. În postmodernitate, însă, viziunea asupra morții se modifică radical. Hibridizările, contaminările, mixările postmoderne ating și cele două planuri ontologice, granițele lor devenind permeabile, fluide, maleabile, uneori până la suprapunere. Absența cadavrului vine să relativizeze statutul până atunci categoric al morții, sugerând posibilitatea unei coexistențe. Moartea/neființa, în postmodernitate, este integrată în și asimilată de către viață/ființă. Avem de-a face, prin urmare, cu o transformare/metamorfoză în care bucăți din ceea ce e vechi sunt încorporate în ceea ce se propune ca nou; elementele vechi, obosite, devitalizate, moarte sunt incluse în rețele semnificative noi, sunt recontextualizate, actualizate și resemantizate.

Omul postuman, de exemplu, ca rezultat al morții omului tradiției umaniste (bărbat, alb, rațional, autonom, stăpân pe sine și pe cei din jur, care însă nu a supraviețuit secolului XX, după cum remarcă Alain Badiou⁵), este o entitate care nu mai deține poziția centrală în lume/univers, ci, din contră, se definește prin capacitatea și disponibilitatea de racordare la altceva decât el însuși: la corpul cibernetic, internautic, cosmosul virtual etc.⁶ Viziunea postumanistă, spune Katherine Hayles, percepe ființa umană/corpul uman nu în unicitatea sa antropomorfă (ilustrată de omul vitruvian), ci în calitatea sa de „proteză originară”⁷, de dispozitiv organic capabil să suporte alte grefe și proteze, de asamblaj în constituția căruia intră o parte din omul vechi, plus altceva nou. Mai mult de atât, teoriile postumaniste vorbesc direct, în logica deja consacrată a transgresării dihotomiilor tradiționale (natură-cultură, corp-suflet, raționalitate-iraționalitate, material-spiritual etc), despre „nevoia de a prelucra distincția viață-moarte în termenii unui continuum vital bazat pe diferențieri interne”⁸. Elementele, conținuturile moarte continuă să interacționeze, să comunice, să intre în anumite relații cu elementele vii, ceea ce înseamnă că trebuie să le gândim complementar,

ca pe un tot întreg, nu disjunctiv.

Turnura Nonumană, de altfel, susține aceeași idee – doar că extinde domeniul și renunță la teleologia caracteristică studiilor postumaniste, care privilegiază tehnologicul și privesc evolutiv traseul uman-postuman – atunci când spune că noi niciodată nu am fost umani⁹ (sau doar umani), întrucât dintotdeauna am coexistat, coevoluat și colaborat cu nonumanul, și că ceea ce ne caracterizează este tocmai indistincția în raport cu nonumanul, indiferent dacă înțelegem acest concept în termeni corporalitate, materialitate (noile materialisme), afectivitate (teoriile afectului), animalitate (eventual animalitate supranormală – Brian Massumi), (bio)tehnologii, sisteme organice sau geofizice¹⁰. Însă, cu toate că istoria factuală pe care acești teoreticieni încearcă să o reconstituie retrospectiv le confirmă teza (noi niciodată nu am fost umani), ceea ce contează, până la urmă, este felul în care omul acestei istorii multiseculare s-a perceput pe el însuși, i.e. narațiunea pe care a caționat-o și cu ajutorul căreia s-a definit. Or, aceasta a fost narațiunea umanismului clasic. Prin urmare, afirmă adepții turnurii nonumane, ea trebuie demantelată, deconstruită, deopotrivă cu omul desuet al umanismului, care trebuie descentrat (nu anihilat, nu distrus în totalitate) în direcția non-umanului și inclus într-o rețea mult mai largă decât limitata lume rațională, culturală, la care se raporta până acum.

Poate cel mai elocvent exemplu al noii concepții asupra morții în epoca postmodernă este WWW-ul (World Wide Web). Atunci când Sir Timothy John Berners-Lee a inventat, în 1989, acest spațiu virtual internautic care cuprinde totalitatea documentelor și informațiilor de tip hipertext legate între ele, s-a ajuns la modelul pânzei de păianjen nu numai datorită ideii de interconexiune generalizată, ubicuă, ci și datorită aspectului formal al acesteia. Or, păianjenii își țes pânza „haotic”, după necesitățile vitale ale momentului, iar când acestea se schimbă, se modifică și articulațiile pânzei, sau respectiva zonă este pur și simplu părăsită (devenind un loc pustiu, mort) în favoarea alteia, unde întreg procesul începe din nou. În mod analogic, WWW-ul este un țesut lax, „aformal”, care se poate dezvolta disproporționat și imprevizibil, în funcție de creativitatea și interesul utilizatorilor, așa încât se întâmplă adesea ca anumite zone să concentreze excedentar activitatea și atenția acestora, pe când altele, nemaiprezentând interes, să intre în „adormire”. Această intrare în „nefință” nu este însă definitivă, toate excrescențele pânzei internautice păstrându-și disponibilitatea virtuală. Se poate întâmpla ca, „într-un moment viitor, un utilizator să aibă nevoie, pentru a « progresa », tocmai de acele celule și țesuturi pe care, de o bună bucată de vreme nu le mai activase nimeni – argumentează Ștefan Borbély. Așadar, el apelează la virtualitățile germinative ale unor țesuturi considerate,

până atunci, ca fiind « moarte » [...] Spațiu virtual fiind, WWW redefineste înțelegerea ca atare a « morții », mutând moartea din perimetrul implacabilului în cel al potențialității « adormite».”¹¹

Pozitivizarea și estetizarea morții

A doua pistă interpretativă aferentă lipsei corpului delict în cazul morților enumerate vizează palierul sensibilității. În general, prezența cadavrului stârnește anxietate, groază, oroare, spaime atavice, coșmaruri, provoacă dezechilibre identitare, accidente de suflet, declanșează interogații existențiale, sau cel puțin generează tristețe, jale, doliu. În orice caz, cadavrul este legat, în mod tradițional, de o cultură a negativității. Absența acestuia din inventarul funerar menționat la început, în schimb, sugerează faptul că avem de-a face cu o serie de escatologii vesele, pozitive. Diferența vine pe fondul unei schimbări radicale în felul în care e gândită și organizată societatea occidentală. În anii '60, susține Todd McGowan în cartea *The end of dissatisfaction? Jacques Lacan and the emerging society of enjoyment*, a avut loc o explozie a plăcerii în Occident, moment în care am intrat într-o altă epocă a relațiilor sociale. Atunci a avut loc trecerea (mai întâi în America, apoi, treptat, și în Europa occidentală) de la o societate a prohibiției, a restricțiilor, la o societate a plăcerii¹² (simptomatic fiind, în acest sens, butada lansată de Jean Yanne, care a devenit sloganul mișcărilor Mai '68: Il est interdit d'interdire!).

În timp ce până la acest punct de ruptură societatea era articulată negativ, bazându-se pe interdicerea plăcerii și, în consecință, pe insatisfacția subiecților/cetățenilor, care trebuiau să-și sacrifice plăcerile personale, private, în favoarea ordinii sociale și a bunei funcționări a legii și a aparatului de stat – această logică constructivă a prohibiției funcționând încă din societățile arhaice, cum arată Claude Levi-Strauss, prin exemplul tabuizării incestului, sau Sigmund Freud, prin exemplul uciderii tatălui primar și al renunțării la plăcerile de care acesta dispunea –, noul tip de societate face din plăcere și juisare un imperativ. Dacă în primul caz manifestarea plăcerilor individuale constituia o amenințare la adresa societății, în al doilea caz satisfacerea acestora devine o datorie a oricărui individ, un ideal transformat în ideologie de stat. Societatea contemporană este produsul acestei schimbări esențiale în logica organizării sociale, eveniment care, în viziunea lui Todd McGowan, reprezintă o ruptură la fel de radicală și dramatică în istoria Occidentului ca emergența modernității¹³.

Or, trecând dincolo de faptul (menționat și de către autor) că sub imperativul plăcerii și al desfătării (care niciodată nu sunt asigurate, satisfăcute, ci, din contra, sunt făcute tot mai inaccesibile) se ascund mecanisme de control al populației mult mai subtile și mai perverse

decât erau în societatea prohibiției, modelul acestei turnuri (de la ordine, limită, opresiune, interdicție, la libertate, plăcere, dezordine creative) este semnificativ pentru epoca postmodernă, determinând cadrul de gândire în interiorul căruia au avut loc celebrele decese enumerate anterior. În 1967, când Roland Barthes a inițiat procesul de ghilotinare al autorului, el a purces la un asemenea „sacrilegiu” tocmai din cauza faptului că opera literară era (aparent) încarcerată de voința autorului. Or, textul trebuia eliberat de această stafie inhibantă, așa încât rezultatul să fie o țesătură textuală deschisă, o pluralitate semantică, un joc liber al semnificațiilor.

Atunci când a scris celebrul eseu din 2003, *Death of a Discipline*, în care oficia ritualul funerar al literaturii comparate, Gayatri Chakravorty Spivak se folosea de un instrumentar argumentativ similar, spunând că perpetuarea acestei discipline în forma desuetă în care se găsea atunci ar însemna închistarea ei în niște granițe pe care nu le va putea depăși¹⁴. Prin urmare, ea nu doar anunța moartea disciplinei (percepută metamorfotic), ci o urgență, considerând-o necesară. Tarele principale ale acesteia erau caracterul profund național, structura eurocentrică, mecanismele hegemonice de funcționare (ca reziduuri ale imperialismului și colonialismului) și insularizarea (în raport cu domeniile alăturate). Aceste inerții funcționale și structuri închise trebuiau depășite, susținea autoarea, prin intermediul deschiderii către alteritate. Ceea ce însemna, pe de o parte, colaborarea sau chiar hibridizarea literaturii comparate cu disciplinele conexe: studiile regionale, etnice și culturale, ceea ce i-ar acorda un instrumentar de lucru pozitivist riguros, i-ar spori mobilitatea și i-ar imprima un caracter transfrontalier, iar pe de altă parte, transgresarea ifoselor hegemonice și discriminatorii și deschiderea spre literaturile minore (în sensul lui Deleuze), fapt care ar democratiza-o substanțial. Calea spre această deschidere, așa cum remarcă criticii, nu iese însă cu totul în afara jocurilor de putere¹⁵, a structurilor centralizate, a eurocentrismului. „Eu nu susțin – afirmă Gayatri Spivak –, politizarea disciplinei. Eu susțin o depolitizare a politicii de ostilitate spre o politică de prietenie pe cale să vină și gândirea rolului Literaturii Comparate într-un asemenea efort responsabil.”¹⁶ Or, politica de prietenie față de literaturile minore pe care vechea disciplină trebuie să și-o însușască (sau să și-o impună) presupune, în subsidiar, existența unui bloc central care decide în sfârșit să-i acorde credit și să se împrietenească cu „prietenul mai mic”.

Aceste carențe (datorate apartenenței autoarei la narațiunea/ideologia postcolonialistă) au fost corectate postum de către teoreticienii domeniului, care au intitulat noua disciplină emergentă drept *World-Literature*. Descentrată complet, eliberată de toate sechelele hegemonice, colonialiste, concepută în deplin acord cu epoca sa, cu globalismul, multiculturalismul,

cosmopolitismul, *World-Literature* s-a instalat rapid și confortabil în perimetrul umanioarelor, obținând consensul mării majorități a specialiștilor. Or, după ce febra noutății a trecut, fiindu-i dedicate un număr impresionant de monografii, ghiduri, antologii, conferințe etc., se pare că puțin a mai rămas de spus pe marginea acestei proaspete discipline¹⁷. În 2015, în întâmpinarea acestei inerții vine Warwick Research Collective (WReC), o grupă de cercetători care își propune să spargă consensul obosit (devenit deja ortodox) despre *World-Literature*.

În volumul *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature*, WReC oferă o perspectivă marxistă, materialistă asupra fenomenului, punând în lumină mobilurile economice din spatele Republicii Mondiale a Literelor. Ținta lor principală este ideea larg împărtășită – care își trage seva din mitul paradisiac al globalismului – conform căreia *World-Literature* ar fi o lume a condițiilor egale, un spațiu mai mult sau mai puțin deschis, în care textele de pe toată suprafața pământului circulă, se intersectează, dialoghează unele cu altele, nefiind tarate de discriminări, de oportunități dezechilibrate, de jocuri politice sau de interese financiare. Pentru WReC, aceste naivități nu sunt simple fantezii idealiste, ci convingeri periculoase, întrucât maschează inegalitățile economice și politice existente în sistem, care fac ca anumite limbi și literaturi să fie mai „egale” decât altele. În consecință, trebuie demantelată pletora de discursuri glazurate democratic prezentă în *World-Literature* și inventată o altă narațiune, mai adecvată realității. Așadar, demersul acestui colectiv constă în reconstituirea critică a unui parcurs diacronic, în care să arate felul în care sistemul capitalist a influențat și a modelat geografia lumii literare din secolul XVIII până în prezent. Concluzia lor este că există o singură modernitate – întrucât capitalismul s-a răspândit cancerigen în întreaga lume, înghițind și asimilând toate posibilele alternative –, o singură lume literară, însă în interiorul căreia există o mulțime de inegalități, de diferențe majore de dezvoltare – fapt care marchează profund textele literare.

Societatea post-mortem

Consecința de ordin speculativ a celor două teze interpretative cu privire la absența corpului delict din seria de procese funerare care au marcat epoca postmodernă – și anume: integrarea ca atare a morții în coordonatele esențiale ale vieții, pe de o parte, și estetizarea și pozitivarea fenomenului tanatic, pe de altă parte – este că ne aflăm, în postmodernitate, în plină tanatologie. Murind toate nevrozele și anxietățile modernității agonizante, iese o societate fericită. Societatea fericită postmodernă este o societate post-mortem: *the cool society*.

Omul acestei societăți (și în special omul secolului XXI), care are la purtător întreaga serie de morți și care, mai mult de atât, are privilegiul de a asista, în timpul scurtei sale vieți, la o succesiune de lucruri, fenomene, tehnologii care apar și apoi dispar cu o viteză nebună, nu mai poate rezona cu narațiunile grandioase ale schimbărilor radicale și, mai ales, definitive. El știe că după fiecare invenție „revoluționară” va urma alta, așa cum după lansarea celui mai performant iPhone nu durează mult timp până apare alt model, mai inovativ, precedentul intrând, după o anumită perioadă, în „moarte”. Dacă la începutul secolului XX se voia reîntemeierea lumii, a ordinii socio-politice și „schimbarea omului în ce are el mai profund”, în secolul XXI, constată Alain Badiou, e curios faptul că „aceste categorii sunt moarte de-a binelea, că nimeni nu mai e preocupat să creeze politic un om nou, că, dimpotrivă, se revendică din și de toate părțile conservarea omului vechi și, pe deasupra, a tuturor animalelor aflate în primejdie, și chiar a vechiului porumb; cu atât mai curios cu cât tocmai în zilele noastre, odată cu manipulările genetice, lumea se pregătește să schimbe cu adevărat omul, să modifice specia. Diferența stă în întregime în faptul că genetica este profund apolitică.”¹⁸

Aș adăuga la afirmația lui Badiou faptul că, dincolo de apolitismul geneticii, diferența constă, întâi de toate, în viziunea despre lume și despre om ale acestor două perioade. Or, începutul secolului XX este circumscris de paradigma iluministă, omul acelor vremuri fiind încă omul umanismului clasic, omul prometeic, încrezut în rațiunea proprie, convins de destinul său măreț, de actant la progresul semnificativ al omenirii; este, cu alte cuvinte, omul care, după moartea lui Dumnezeu, a încercat cu orice preț să ocupe locul vacant. Iar legătura directă dintre această apologie a rațiunii și febra irațională ulterioară, cu atrocitățile celor două războaie mondiale, este deja o teză clasică, lansată de Max Horkheimer și Theodor W. Adorno în *Dialectica Luminilor*. Omul epocii postmoderne, în schimb, a renunțat la esențializările ontologizante și la marile narațiuni justificative. În consecință, el știe că în orice moment al vieții se poate redefini, se poate reinventa, își poate lichida fosta identitate în favoarea alteia, mai adecvată circumstanțelor, fără a aureola însă aceste metamorfoze cu gravitatea unei schimbări definitive.

În această ordine de idei, omul secolului XXI – cel care într-adevăr trăiește în spiritul vremii sale – este exemplarul perfect al speciei fabulatorii¹⁹ despre care vorbește Nancy Huston în *The Tale Tellers. A short story of humankind*. El nu doar că știe că sinele/identitatea sa este un construct ficțional, „o aruncare de zaruri cromozomice împletită cu ficțiuni”²⁰, ci își asumă această idee, o transformă într-un avantaj și acționează în conformitate cu ea. Faptul de a fi

conștient de omniprezența și de importanța ficțiunii îi conferă individului posibilitatea de a experimenta identități multiple, de a trăi în realități alternative, de a se construi și reconstrui, creativ, ori de câte ori vrea. În plus, din această ecuație postmodernă lipsește presiunea realizării de sine și anxietatea inerentă oricărui proces clasic de individuație.

Dacă continuăm analiza citatului lui Alain Badiou din interiorul aceleiași viziuni despre lume postmoderne, nici tendințele de conservare a omului vechi, de recuperare și păstrare a elementelor desuete, anacronice, într-o perioadă a internetului, a roboților și a ingineriei genetice nu mai constituie o surpriză atât de mare. Această coexistență aparent paradoxală nu face excepție de la practica hibridizărilor formale, spațiale, temporale ale postmodernității, de la intercalarea conținuturilor moarte, adormite, obosite, cu cele vii, noi, creative.

Așa cum remarcă Rosi Braidotti, lumea de după Războiul Rece nu doar că nu a dus lipsă de conflicte armate, ci chiar a înregistrat o creștere dramatică a acestora în raport cu restul secolului XX²¹. Prin urmare, nu în prezența războaielor, a violenței, a actelor revoluționare constă diferența dintre începuturile secolelor XX și XXI. Ea rezidă mai degrabă în narațiunile, în discursurile, în proiectele pe care oamenii acestor perioade le vehiculează, le susțin, și cu care, în cele din urmă, se identifică. Or, remarcă Badiou, în timp ce la începutul secolului XX marile revoluții erau însoțite de proiecte la fel de grandioase, în secolul XXI schimbările radicale nu corespund niciunui proiect²². Ele pur și simplu se întâmplă, în logica dezvoltării științifice și tehnice, după bunul plac al cercetătorilor, al savanților și, nu în ultimul rând, al investitorilor.

Începutul secolului XX a trăit cu imperativul nietzschean „Omul trebuie depășit!”, cu toate că supraomul nu era atunci decât o proiecție, un orizont spre care se îndrepta, însă care era foarte departe. Vremurilor noastre li s-ar potrivi dictonul: „Omul poate fi depășit”, însă felul concret în care se va petrece acest lucru depinde de narațiunile pe care le vom inventa.

Note:

1. Slavoj Žižek, *Living in the End Times*, Verso, London, 2010, p. XI.
2. Christophe Bonneuil, *The Geological Turn. Narratives of the Anthropocene*, în *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a new Epoch*, coord. Hamilton C, Gemenne F. & Bonneuil C., Londres, Routledge, 2015, p. 27.
3. Alain Badiou, *Secolul*, Traducere de Emilian Cioc, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2010, p. 12.

4. Ibidem, p. 45.
5. Ibidem, p. 161-162.
6. Ștefan Borbély, *Postumanismul – repere analitice (note despre postantropocentrism)*, în *Simetrii și Discrepanțe*, Editura Limes, Cluj, 2017, p. 215-216.
7. N. Katherine Hayles, *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1999, p. 3.
8. Rosi Braidotti, *Postumanul*, Traducere din limba engleză și note de Ovidiu Anemțoaicei, Editura Hecate, București, 2016, p. 184.
9. Richard Grusin (ed.), *The Non-Human Turn*. University of Minnesota Press, Minneapolis & London, 2015, p. IX.
10. Ibidem, p. VII.
11. Ștefan Borbély, *op. cit.*, p. 213-214.
12. Todd McGowan, *The end of dissatisfaction? Jacques Lacan and the emerging society of enjoyment*, State University of New York Press, New York, 2004, p. 3.
13. Ibidem, p. 1.
14. Gayatri Chakravorty Spivak, *Death of a Discipline*, Columbia University Press, New York, 2003, p. 7.
15. Ovidiu Mircean, *Moartea literaturii comparate. False vești despre evenimente reale*, în *Caietele Echinox. Fortunes et infortunes des genres littéraires*, Vol 16, Coordonator Alain Montandon, 2009, p. 76.
16. Gayatri Chakravorty Spivak, *op. cit.*, p. 13, traducere proprie a fragmentului: „I am not advocating the politicization of the discipline. I am advocating a depoliticization of the politics of hostility toward a politics of friendship to come, and thinking of the role of Comparative Literature in such a responsible effort.”
17. Matthew Eatough, Review: *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature*, în *Postcolonial Text*, Vol 11, No 2 (2016).
18. Alain Badiou, *op. cit.*, p. 15.
19. Nancy Huston, *The Tale-Tellers. A short study of humankind*, McArthur & Company, Toronto, 2009, p. 28.
20. Ibidem, p. 23.
21. Rosi Braidotti, *op. cit.*, p. 17-18.
22. Alain Badiou, *op. cit.*, p. 15.

Bibliography:

- Badiou, Alain. *Secolul*. Traducere de Emilian Cioc / *The Century*, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2010.
- Bonneuil, Christophe. *The Geological Turn. Narratives of the Anthropocene*, în *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a new Epoch*, coord. Hamilton C, Gemenne F. & Bonneuil C. Londres, Routledge, 2015, p. 15-31.
- Borbély, Ștefan. *Simetrii și Discrepanțe / Symetrics and Discrepancies*. Editura Limes, Cluj, 2017.
- Braidotti, Rosi. *Postumanul / The Postman*. Traducere din limba engleză și note de Ovidiu Anemțoaicei, Editura Hecate, București, 2016.
- Eatough, Matthew. *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature*. Review, în *Postcolonial Text*, Vol 11, No 2 (2016), p. 1-3.
- Grusin, Richard (ed.). *The Nonhuman Turn*. University of Minnesota Press, Minneapolis & London, 2015.
- Hayles, N. Katherine. *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1999.
- Huston, Nancy. *The Tale-Tellers. A Short Study of Humankind*. McArthur & Company, Toronto, 2009.
- McGowan, Todd. *The end of dissatisfaction? Jacques Lacan and the Emerging Society of Enjoyment*. State University of New York Press, New York, 2004.
- Mircean, Ovidiu. *Moartea literaturii comparate. False vești despre evenimente reale*, în *Caietele Echinox. Fortunes et infortunes des genres littéraires / The Death of Comparative Literature. False News about Real Events*. Vol 16, Coordonator Alain Montandon 2009, p. 76-83.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. *Death of a Discipline*. Columbia University Press, New York, 2003.
- Žižek, Slavoj. *Living in the End Times*. Verso, London, 2010.

Rolul dublei cetățenii în viața familiilor transnaționale – cazul Republicii Moldova

Iulia-Elena HOSSU

Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale
Romanian Institute for Research on National Minorities

Personal e-mail: iulia_hossu@yahoo.com

The Role of Dual Citizenship in the Life of Transnational Families in the Republic of Moldova

The Republic of Moldova is a country with a high emigration rate. The history of migration from the Republic of Moldova has a certain age and this influences the structure of transnational families lives which have their roots in this country. The migration of work force is not a new process but a common practice as during the soviet period and, as the recent studies show, with a high increase during the past 20 years.

Today the society from the Republic of Moldova is divided between those who practice migration towards the Russian Federation – especially Moscow area – and those who leave for Romania. Those who choose Romania as their destination, face some challenges of transnational family life and this is the subject of this article. Sooner or later, their aim is to regain or obtain the Romanian citizenship – different processes but with the same finality. The article analyzes the way in which the Moldovan family life is modeled by regaining or obtaining the Romanian citizenship.

Keywords: family, transnational, migration, dual citizenship, Republic of Moldova

Contextualizarea tematicii

Istoria legăturii dintre teritoriul actual al României și cel al Republicii Moldova poate explica faptul că legislația privind primirea sau redobândirea cetățeniei române de către cetățenii moldoveni a devenit un subiect extrem de important pe agenda cercetării sociale odată cu aderarea României la UE în anul 2007. Autori precum Wanda Dressler (2006), Cristian Ghinea (2011), István Horváth (2011), Constantin Iordachi (2013), Costică Dumbravă (2016), dar nu numai, au tratat această problemă în studiile lor, analizând diferitele aspecte și conexiuni dintre cele două teritorii. Există însă puține studii care au abordat această legătură la un nivel micro, apelând la o cercetare de tip calitativ și luând în calcul vocile celor care experimentează la nivelul traiului cotidian legislația referitoare la dubla cetățenie. O excepție

în acest sens o reprezintă studiul semnat de Eleanor Knott (2015), care analizează legătura dintre *kin-state* și *kin-communities* prin intermediul analizei a două cazuri: cel al identității românești asumate de cetățenii din Republica Moldova și cel al identității rusești din Crimeea. În studiul de față ne alăturăm perspectivei enunțate și de alți cercetători, printre care S. Marcu, care nota în articolul său din 2014 cu privire la cetățenii moldoveni care se întorc acasă: „Sugerăm că dezbaterile academice contemporane privind cetățenia, migrația și transnaționalismul trebuie să acorde o atenție deosebită experienței migranților”.¹ Un argument în plus pentru studiul relației dintre cetățenie și sfera relațiilor de familie oferă și cercetările lui Yossi Harpaz, care remarcă în cazul cetățenilor israelieni care aplică pentru cetățenia unui stat european că aceste cercetări ar trebui să aibă în vedere și să se petreacă exact în acel mediu unde reproducerea socială și biologică a cetățeniei are

loc, adică în sânul familiei.²

Prin intermediul unei analize de tip calitativ studiul realizează o completare a tabloului cercetărilor dezvoltate pe tematica redobândirii și a acordării cetățeniei române după anul 1989 cetățenilor moldoveni, concentrându-se asupra tinerilor. Întrebarea firească este: *Ce-i face pe tineri importanți în acest context particular?* Un prim punct îl reprezintă ceea ce Knott remarcă despre tinerii din Republica Moldova, și anume faptul că generația postsovietică este mult mai orientată spre România în comparație cu părinții lor din simplul considerent că această generație a avut posibilitatea de a se dezvolta într-un mediu sociopolitic diferit față de cel în care părinții lor au trăit.³ Un al doilea punct ar fi faptul că, în acest context, consider că generația tânără a reprezentat, prin rolul pe care tinerii îl ocupă în familiile de origine, în mare măsură forța motrice pe parcursul procesului de redobândire a cetățeniei române de către cetățenii moldoveni.

Lucrarea de față se structurează după cum urmează: în prima parte sunt introduse datele demografice referitoare la spațiul Republicii Moldova. Apoi urmează un capitol care trece în revistă ce se știe despre migrația moldovenească, urmat de un altul care descrie populația tânără de pe acest teritoriu – caracteristici desprinse din datele furnizate de Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova. Cadrul teoretic schițează principalele studii pe tematica dublei cetățenii cât și detalii legate de metodologia utilizată pe parcursul cercetării. În următoarea parte a textului descrie atitudinea tinerilor moldoveni vizavi de cetățenia română, făcând trecerea spre materialul empiric și prezentarea a celor patru studii de caz. Acestea descriu atât situațiile, cât și modalitățile în care cetățenia română este instrumentalizată de tinerii cetățeni moldoveni, reflectă în subsidiar măsura în care aceste noi aspecte ale existenței lor structurează practicile familiilor de origine, cât și importanța pe care cetățenia română o deține în traseul educațional ales de tineri. Studiul se încheie cu câteva considerații în ceea ce privește măsura în care obținerea cetățeniei române de către tinerii moldoveni reprezintă un nod important în (re)structurarea familiilor de origine.

Date demografice

În 1991⁴ populația Moldovei era de 4.364.072 de persoane. Conform datelor Biroului Național de Statistică (31 martie 2017 – pe baza recensământului din 2014), Republica Moldova are o populație de 2.998.235 persoane (aceste date includ teritoriul Transnistriei).

Republica Moldova este o țară cu rată ridicată de emigrare. Deși nu se cunoaște numărul exact al

migranților, se estimează că în perioada de după câștigarea independenței republicii și până în anul 2011 numărul emigranților se ridica la un sfert din populația activă a țării⁵, adică 600.000 de persoane.⁶ Statisticile din anul 2014 înregistrează ca țări de destinație a migranților din Republica Moldova: Federația Rusă, Italia, Spania, Portugalia și Grecia.⁷ România nu figurează printre țările de destinație în aceste statistici. În schimb, studii precum cel al lui S. Marcu⁸ și cercetarea noastră de teren⁹ confirmă că fiecare familie are cel puțin un membru plecat, stabilit în sau care a trăit la un moment în România, care a dobândit sau care este în proces de redobândire a cetățeniei române. Adesea tinerii sunt cei care aleg România, fiind atrași și de ofertele pe care universitățile din această țară le propun pentru potențialii studenți moldoveni. Cei care aleg România, mai devreme sau mai târziu, optează pentru obținerea cetățeniei române, care le diversifică opțiunile în ceea ce privește migrarea spre alte state din cadrul Uniunii Europene. Ei pot obține această cetățenie prin diferite variante: procesul de redobândire, procesul de obținere a cetățeniei române la cerere (aplicant direct după 5 ani de domiciliu pe teritoriul României sau prin căsătorie cu un cetățean român). În cele ce urmează este necesar să ne oprim puțin asupra datelor pe care le avem despre traseele de migrație ale moldovenilor așa cum reies ele din statistici. Migrația din acest teritoriu – ca, de altfel, și cea din toate teritoriile aflate pentru o bucată bună de timp sub diferite influențe și regimuri – nu s-a născut în 1991.¹⁰ În mare parte, migrația din Republica Moldova a fost cauzată de o degradare rapidă a nivelului de trai, această țară fiind declarată în 1998 cea mai săracă țară europeană.¹¹ În prezent, procesul de migrație continuă, Republica Moldova devenind o țară din care se emigrează masiv.¹²

În ceea ce privește redobândirea cetățeniei române, Statisticile Soros ne arată că în perioada 1991-2012 peste 400.000 de persoane au redobândit cetățenia română, iar în anul 2015 s-a ajuns la 450.000 de persoane.¹³ Acest fapt nu înseamnă că acești cetățeni trăiesc pe teritoriul României, dar ei reprezintă subiecții cercetării noastre.

Cu privire la migrația de muncă statisticile arată că circa 15% din totalul tinerilor cu vârsta cuprinsă între 15 și 29 ani sunt plecați peste hotare la lucru sau în căutare de lucru. Numărul estimativ al tinerilor moldoveni care migrează cu scopul muncii este de 135,5 mii. Din totalul acestora, 78,2% sunt tineri de la sate, iar 73,8% sunt bărbați. Dacă în mediul urban tinerii reprezintă 31,3% din numărul total de migranți, în mediul rural această pondere este semnificativ mai mare (44,5%). Țările în care lucrează cei mai mulți tineri din Moldova nu diferă față de destinațiile migranților care au depășit vârsta de 30 ani: 72% lucrează în Rusia și 10% în Italia, fără deosebiri semnificative după mediul de reședință din care provin tinerii, dar cu diferențe importante în

funcție de gen. Ponderea femeilor tinere care lucrează în Italia este de peste trei ori mai mare decât cea a bărbaților (21,1% din total migranți-femei, față de 6% din total migranți-bărbați), în timp ce Rusia, ca țară de destinație, este preferată de bărbați (respectiv 78,1% din total bărbați, față de 56,3% din total femei)¹⁴.

Conform datelor de la Biroul Național de Statistică¹⁵, proiecțiile demografice pe următorii ani relevă că populația tânără va scădea în continuare¹⁶, ajungând în anul 2025 la 18% din totalul populației stabile.¹⁷ Desigur, cazul Moldovei nu este singular în ceea ce privește exodul forței tinere apte de muncă în afara granițelor, însă considerăm că prin particularitățile pe care le prezintă poate fi util în peisajul cercetărilor în domeniu.¹⁸

Cadrul teoretic

Discuțiile și cercetările despre dubla cetățenie au cunoscut o atenție deosebită începând cu anii 1990. Acest lucru s-a produs sub impactul transformărilor ce au luat amploare la un nivel macro al societății, respectiv al toleranței crescute a statelor față de dubla cetățenie.¹⁹ Evident, după cum remarcă și Harpaz, dubla cetățenie nu este o noutate, însă proliferarea ei, da.²⁰ Chiar și în acest context, studiile care au încercat să analizeze dubla cetățenie dintr-o perspectivă empirică, a modului în care oamenii experimentează și instrumentalizează această condiție, în care acest aspect influențează celelalte aspecte ale vieții de familie sunt puține. Cercetătorii au analizat dubla cetățenie mai degrabă de la un nivel macro, acțuând cel mai adesea perspectiva de la nivelul legislației în vigoare în diferitele perioade și contexte sociopolitice.²¹ O abordare care a reprezentat însă problematica cetățeniei și dintr-o altă perspectivă este cea a Eleonorei Knott (2015), care a analizat strategiile prin care identitatea română este construită pe teritoriul Moldovei în paralel cu modul în care cea rusă este construită pe teritoriul Crimeii, examinând experiențele trăite de informanți în complexitatea lor – dincolo de acțiunea și considerentele de natură politică.

Studii ce au rezultat din proiecte extinse de cercetare pe tematica migrației moldovenești, precum este cel semnat de Cheianu-Andrei *et al.* (2011), tind să se centreze asupra efectelor negative pe care migrația le are în viața de familie și în special asupra tinerilor și a bătrânilor ce rămân în Republica Moldova. Problematika politicilor cu privire la diaspora moldovenească este analizată de Moșneaga (2014), iar relația dintre construirea rolurilor de gen în societatea tradițională moldovenească și modul în care acestea sunt reconfigurate sub impactul migrației a fost ilustrată în studiul lui Abiala (2014).

Familiile de origine ale tinerilor din Republica

Moldova sunt chiar și la ora actuală în mare parte dezvoltate și bine ancorate într-o societate tradiționalistă, tributară unei mentalități socialiste,²² în care copiii ocupă un rol central. Urmărind pe parcursul analizei modul în care tinerii moldoveni, ce redobândesc sau cărora li se acordă cetățenia română, instrumentalizează această dublă afiliere a lor în contextul traseului existențial poate fi surprinsă și restructurarea familiilor de origine, restructurare ce se conturează sub influența dublei determinări a tinerilor: cetățeni moldoveni și cetățeni români. Un aspect important ce trebuie menționat este faptul că putem vorbi despre această dublă determinare (cetățean moldovean și cetățean român) abia de la o dată mai recentă, respectiv din 2003, anul din care și Moldova a acceptat dubla cetățenie,²³ recunoscută în România din anul 1991.²⁴

Studiul de față propune o abordare de tip calitativ, cu o accentuare a necesității unor studii menite să analizeze această problematică la nivelul experienței cotidiene, a vieții intime și a practicilor de familie. Cercetarea se bazează pe analiza calitativă a datelor obținute prin 25 de interviuri semistructurate, observarea participativă a membrilor familiilor transnaționale din trei comunități din Republica Moldova – două localități rurale (Cornești, Funduri Vechi) și una urbană (Chișinău) –, cât și a membrilor familiilor care se aflau în România. Structura eșantionului este rezultatul metodei utilizate pentru a selecta interviuații noștri, adică cea a bulgărelui de zăpadă.

Dintre aceștia, toți cei interviuați în România aveau la momentul realizării interviului cetățenia română obținută fie prin redobândirea ei, fie prin dobândirea cetățeniei ca urmare a stabilirii pe teritoriul românesc sau prin căsătoria cu un cetățean român. Pe parcursul interviurilor respondenții au fost rugați să povestească despre familiile lor, cât și despre modalitatea în care au hotărât să aplice pentru obținerea/redobândirea cetățeniei, cine din familie deține cetățenia română, cum le-a influențat alegerile de viață faptul că dețin această cetățenie.

Tinerii moldoveni și cetățenia română

Dobândirea cetățeniei române reprezintă în cazul tinerilor moldoveni, dincolo de un proces, de cele mai multe ori consumator de timp și de resurse, și o ocazie de reiterare a istoriilor familiale. Legătura între cetățenie și familie este una profundă, cu diverse implicații, din moment ce această cetățenie este adesea obținută făcând apelul la generația bunicilor în vederea redobândirii. Obținerea ei este văzută adesea ca fiind un traseu de succes în viața unui tânăr, prin accesarea acestei cetățenii el devenind un „european”, multe porți (în special cea a mobilității) fiindu-i de acum deschise.

Un astfel de succes îi inspiră adesea și pe părinți să îi urmeze exemplul în vederea redobândirii cetățeniei.

Instrumentalizarea cetățeniei de către tinerii moldoveni, dar și de către membrii mai în vârstă ai familiei în vederea stabilirii unei mobilități mai facile pe teritoriul Europei reprezintă un model destul de frecvent întâlnit în cazul familiilor moldovene.

Prin prezentarea următoarelor studii de caz lucrarea ilustrează modul în care procesul migrației și cel de dobândire a cetățeniei române reconfigurează structura familiilor din Republica Moldova. În mod particular, tinerii care se află în ciclul liceal și doresc să urmeze mai departe cursurile facultății, aleg adesea să își continue studiile în România. România sprijină acest segment de populație prin burse acordate tinerilor moldoveni. De altfel, mai mulți subiecți ne-au relatat că au ajuns în România în primă fază tocmai datorită acestor burse care păreau o alternativă foarte bună față de a alege să urmeze o facultate în Chișinău – unde costurile de întreținere ar fi fost destul de ridicate, mai greu de suportat fără un sprijin material.²⁵ Unii dintre intervievații noștri au relatat despre o situație des întâlnită în cazul mai multor familii din Republica Moldova, respectiv despre existența unuia sau a mai multor membri ai familiei plecați la muncă în străinătate. Tinerii intervievați povestesc despre momentul care a urmat dezmembrării URSS, când o mare parte din populația matură și-a pierdut locul de muncă. Ca urmare a situației socioeconomice din ce în ce mai precare, o parte dintre aceștia au ales să migreze înspre țări din Europa, de cele mai multe ori fără a beneficia de o situație legală în țările de destinație, fapt ce a atras după sine o lungă perioadă de timp în care copiii au rămas în grija bunicilor sau a rudelor apropiate. În acest context, cu cel puțin un părinte plecat la muncă în străinătate, alegerea de a pleca în condiții legale la studii în România, facilitată de diferitele tipuri de sprijin pe care statul român îl acordă elevilor/studentilor moldoveni, a părut un traseu cel puțin dezirabil, în unele cazuri chiar un model ideal de parcurs. O mare parte dintre intervievați vorbesc despre faptul că încă din perioada gimnazială de studiu au fost încurajați să învețe foarte bine pentru a prinde o bursă spre România.

Așadar, în acest context, copiii odată ajunși în România, urmând studiile aici și găsindu-și de multe ori loc de muncă sau parteneri, au ales să se stabilească și cel mai adesea să aplice pentru obținerea cetățeniei statului de adopție. Evident, există și o puternică componentă ce ține de atașamentul emoțional față de România în cazul unora dintre acești tineri. Au existat familii care și-au educat copiii într-un puternic sentiment al atașamentului față de această identitate românească ce a fost pentru o bună bucată de timp constant eludată de URSS printr-un proces de rusificare la care a fost supusă întreaga populație de pe teritoriul republicii,

indiferent de apartenența etnică. În acest context, tinerii au fost în mare măsură cei care au aplicat pentru cetățenia română, iar părinții s-au aflat în postura de a aplica pentru cetățenia română în multe cazuri pentru a putea circula mai ușor între cele două state odată ce copiii s-au stabilit în România.

Există însă și cazuri în care tinerii care dețin cetățenia română, odată stabiliți într-o țară din UE care nu acceptă deținerea dublei cetățenii (precum Spania), aleg să renunțe la cetățenia română. În acest caz putem discuta despre o instrumentalizare absolută a cetățeniei române, ea existând și servind deținătorului doar o perioadă de timp limitată, până la momentul obținerii uneia mai dezirabilă în comparație cu cea română. Fenomenul este extrem de complex și poate reflecta în fond o aderare nonemoțională, de tipul achiziției unui produs, fără alte conotații decât cele de natură funcțională, așa cum remarca și Harpaz în cazul israelienilor care redobândesc cetățenia altor state, îndeosebi europene, doar pentru a deține un pașaport european. În cazul israelienilor acest pașaport este văzut ca un produs de lux, o investiție cu potențial pentru viitor.²⁶

Având în vedere aceste linii pe care studiile recente asupra dublei cetățenii le conturează, cazurile selectate ilustrează tiparele traseelor de migrație ale tinerilor moldoveni care au dobândit cetățenia română și în același timp parcursul lor, care a influențat structura, relațiile și practicile familiilor de proveniență.

Studii de caz

1. Anastasia – pașaportul românesc

După cum remarca și Iordachi, Legea cetățeniei române, ce reglementează obținerea și redobândirea cetățeniei române, este una cu un conținut dintre cele mai instabile din întreaga legislație românească postcomunistă. În cele două decenii de la adoptarea sa (între 1991 și 2010) a fost modificată prin 9 ordonanțe de urgență și 11 legi adoptate în Parlament.²⁷ Toate aceste modificări au atras după ele diferențe majore de tratament între cei care au solicitat redobândirea cetățeniei, în funcție de data la care aceștia au depus cererile (Iordachi 2012: 130-131).

Deși există din anul 1999, art. 24 din Legea cetățeniei, care stipulează: „Cetățenia română nu poate fi retrasă persoanei care a dobândit-o prin naștere”, iar această garanție a fost extinsă în 2009 și în cazul celor care au pierdut cetățenia română atribuită la naștere înainte de 1989 și descendenților lor,²⁸ există încă cazuri precum cel al Anastasiei, pe care îl voi expune mai jos.

Anastasia a dobândit CNP și pașaport românesc în baza cetățeniei române a tatălui ei. Cu aceste acte

a plecat în urmă cu șase ani în Italia, la studii, în calitate de cetățean român. La expirarea pașaportului a aflat că nu mai este cetățean român și că legea în baza căreia i-au fost acordate drepturile în primă fază a fost modificată și se aplică retroactiv. Ea și-a pierdut dreptul de a lucra în Italia, deoarece conform noii legi i-a expirat cetățenia, și s-a întors în Republica Moldova. Ea așteapta de mai bine de o jumătate de an ca statul român să o recunoască din nou ca cetățean atunci când ne-am întâlnit. A fost plimbată luni la rând de autoritățile române între Direcția Generală de Pașapoarte și Autoritatea Națională de Cetățenie, Evidența persoanelor și Administrarea Bazelor de Date. Cazul ei nu este unic, există la ora actuală câteva mii de cetățeni moldoveni în această situație, iar numărul lor crește constant.

„Am fost cetățean român. Am 28 de ani. Am.. terminat studii financiare la Milano. Am revenit recent acasă. Cetățean român am fost din 2011 până în 2016 (râde). Prin tata am obținut pentru că el a obținut cetățenia în 2005-2004. Eu eram minoră aveam 14 ani și la 18 ani am cerut transcrierea certificatului de naștere pe baza documentului tatălui. Pe baza pașaportului m-am dus, practic după ce-am luat pașaport românesc la o lună am plecat în Italia. [...] De fapt, am aplicat la reînnoirea pașaportului care, prin.. aprilie 2016. Mie-mi expira pașaportul cam în patru luni, patru luni jumate. Și m-am gândit că era suficient, am aplicat acolo de la Milano, că-mi este suficient să-mi reînnoiesc pașaportul și să vin acasă în vizită. [...] La moment, toți care aplică la pașaport să și-l reînnoiască, toți așteaptă foarte mult. Și noi am început să le spunem că uitați, duceți-vă direct în România, în București, și cereți un răspuns, nu mai încercați prin ambasadă. Ei încearcă să ascundă tot procesul acesta [...] Suntem trei persoane care suntem administratori la un grup pe Facebook. Ne-am adunat la moment la vreo 1200 de oameni, toți cu problema asta, în situația asta. Zilnic acceptăm în grup cam vreo 10-15 oameni. Deci-s foarte mulți oameni. Avem oarecum norocul că avem un reprezentant în comisia de lângă Parlamentul României, este Codreanu, Constantin Codreanu care oarecum ne reprezintă interesele, ridică întrebarea la adunările în comisie. Și acum vrea să rezolve această problemă. Sau nu știu.. cât de importantă este această problemă pe masa Parlamentului, o să vedem.”

Acest caz nu reprezintă o situație particulară.²⁹ În aceeași situație se aflau la începutul anului 2017³⁰ peste 10.000 de tineri care au obținut cetățenia română în baza cetățeniei părinților și cărora li s-a retras odată ce au împlinit vârsta de 18 ani. Toată situația a fost creată

de modificarea unui articol din Legea cetățeniei care, în loc să clarifice interpretarea ei, a dat naștere unei interpretări neclare fapt ce a atras după sine blocarea a mii de tineri în diferite state ale Europei, număr aflat în creștere de la o zi la alta, odată ce tinerilor le expiră pașapoartele și se află în situația de a le reînnoi. Blocarea acestor tineri în țările în care se află sau, mai rău, obligarea lor de a se întoarce pe teritoriul Republicii Moldova până la momentul clarificării situației – care durează deja de mai bine de doi ani – implică costuri majore pentru acești oameni prinși între ștele birocratice: Anastasia și-a pierdut locul de muncă, situația pe care și-a clădit-o până la acea oră, și s-a întors în Republica Moldova. Alături de alți tineri aflați în situația ei, a inițiat un grup care a încercat să își redobândească cetățenia. Așadar, multiplele modificări legislative și instabilitatea cauzată de acest proces i-au afectat nu doar pe aplicanții la cetățenia română, ci și pe o parte a celor care dețin această cetățenie – tinerii care aveau această cetățenie în baza cetățeniei părinților, dar care nu aveau un ordin de cetățenie eliberat pe numele lor.

2. Rada – „România este țara mea, eu sunt româncă”

Rada a crescut într-o familie de intelectuali moldoveni. I-a fost insuflată constant ideea că ea este româncă și țara ei este România. Atât ea, cât și sora ei au venit la studii în România, au devenit cetățeni români și s-au stabilit definitiv aici. Rada a terminat Facultatea de Istorie din dorința de a înțelege mai bine „propria ei istorie”. Ea este căsătorită cu un cetățean român, dar și-a dobândit cetățenia făcând apel la procesul de redobândire a cetățeniei și nu în baza căsătoriei. Practic, a devenit mama unui cetățean român (fiul său născut în urmă cu 4 ani) înainte de a fi ea însăși cetățean român. Rada povestește că, în fond, până nu și-a întâlnit soțul și pe familia acestuia, ea nici nu s-ar fi gândit că „nu este româncă”. De altfel, această istorie este comună tuturor moldovencelor intervievate căsătorite cu cetățeni români și care vorbesc despre cum s-au confruntat cu această nouă perspectivă asupra identității lor în diferite contexte.

„Din partea familiei mele, niciodată nu am simțit că ei îl văd pe soțul meu ca fiind un străin. În schimb, din partea familiei lui am simțit un scepticism. Nu s-au obișnuit foarte repede cu ideea că sunt de acolo [din Republica Moldova]. Bine, erau judecați de astea foarte bine înrădăcinate despre Republica Moldova. Știu că soțul meu s-a și certat cu familia lui la început și nu au vorbit o perioadă tocmai din cauza aceasta. Eu nu am simțit niciodată că sunt altceva decât româncă.

Eu doar asta cunoșteam, eu când am ajuns aici am simțit că am ajuns acasă. Eu am fost foarte bucuroasă când am ajuns aici. Dar dacă stau și mă gândesc, îmi amintesc că au fost și colegi care m-au văzut ca străină mereu, și profesori. Și eram foarte supărată căci nu înțelegeam, căci eu sunt româncă.”

Rada face parte dintre tinerii care au fost crescuți într-un mediu familial care a promovat filiera identității românești. După stabilirea și dobândirea cetățeniei, ea și-a convins părinții să aplice pentru redobândirea cetățeniei române, pe care aceștia o utilizează în vederea asigurării unei mobilități mai facile în vizitele pe care le fac celor două fiice stabilite în România.

3. Igor – între România și Republica Moldova

Igor a venit pentru prima dată în România la facultate. După un timp a aplicat pentru cetățenia română. Până a obținut-o a trecut printr-un proces îndelungat, pe parcursul căruia nu o dată s-a gândit la diferite moduri ingenioase de a o obține. După ani de zile a obținut-o și l-a adus în România și pe fratele lui mai mic, ce a devenit de curând, la rândul lui, cetățean român. Igor trăiește în acest moment între România și Moldova și încă nu a decis unde este *acasă*.

„În momentul în care am vrut să aplic pentru cetățenie era foarte complicat cu... aveam emoții și cu linia mamei și cu linia tatălui, nu știam care dintre ei e eligibil și soluția era să stau cinci sau șapte ani cu permis de rezidență, examene din istorie, limbă și așa mai departe, că așa era, super complicat, și după aia, la un moment dat, zice tata, la început mai în glumă: „Ce-ar fi să te căsătorești cu o româncuță?” Și am râs la început și așa... bine, n-am găsit eu chiar să mă căsătoresc și să mă însor, dar după aia o zis că: „Păi na, faci o căsătorie fictivă!” Nu știam de termenul ăla sau că există treaba asta și am început să mă interesez. Și am început să caut și știu că tata zicea că: „Bă, plătești acolo nu știu cât și...” Da, și am aflat că în căsătoriile fictive, am povestit cu iară ceva moldoveni, care inclusiv, ei dacă s-au căsătorit pe bune, acum nu știu dacă s-au căsătorit chiar pe bune sau nu, că [râde]... poate că au apelat și ei la asta! Da' căsătoriile între cetățeni moldoveni-români, știu că venea din când în când, pe neașteptate, ofițerul de la starea civilă sau de la poliție și verifica: trebuia să ai albume împreună, trebuia să arăți că de la serbări împreună, să le arăți dormitoru', să... era chestia verificată, știi? Și am zis că mno, dacă găsesc una, am dus-o în Ucraina, facem poze, facem poze la serbări, ne ăsta... mno,

dacă se nimerește să mă mai și îndrăgostesc de ea și să mai rămân cu ea, e și mai bine, știi? [râde] Repet, râd acum, dar atunci am privit-o ca pe... ca pe o soluție venită din Rusia pentru un moldovean în devenire român. Dar a fost bine că a funcționat calea dreaptă și am ajuns cetățean legal.”

Părinții săi lucrează în străinătate la Moscova, iar familia sa este împărțită între Rusia și România. De altfel, aceasta este o situație destul de des întâlnită în cazul familiilor din Moldova în care părinții, generația care se situează în jurul vârstei de 50 de ani, aleg să migreze spre teritoriul Federației Ruse, iar tinerii încă din timpul liceului sau cel târziu la facultate aleg să plece spre România. Chiar și la această oră Igor râdește între România și Moldova și nu a decis până astăzi unde va rămâne. Această stare a intervenit din momentul în care Igor a primit cetățenia română. De altfel, această situație este identificată adesea în cazul celor care își legalizează șederea în statul de destinație și nu mai sunt siguri dacă doresc să se întoarcă în țara-mamă.³¹

„În perioada în care am venit eu în Cluj, era anu' 2008. Era anu' preelectoral, în care era încă neocomunismu', dacă pot să-l numesc așa. Eu așa l-am botezat, deși nu cred că e un termen corect. Erau comuniștii încă la putere în Moldova, erau lucrurile destul de tulburi și, până atunci, cumva, căutam, îmi plăcea foarte mult geografia. Căutam să evoluez spre zona de hidro-meteo. Și am găsit ceva școală în Rusia, taică-miu plecase de prin 2004-2005 deja în Rusia la muncă, tocmai din cauza condițiilor grele de trai în Moldova, unde nu ne puteam asigura un trai. Eram trei copii la părinți. Și traseul normal era să merg și eu în Rusia, cumva, pentru că în Moldova, condițiile din educație, e corupția ridicată, din educație și din tot sistemul, șansele de afirmare după, oricum traseul era, inevitabil, să merg undeva afară. Și, evident, Rusia [era] accesibilă din cauza limbii aproximativ native, limba rusă, pe care o vorbeam. Aăă... și cumva, în penultimul an, pe când eram în clasa a unșpea, pe 2007, a venit el cu propunerea, taică-miu, care tocmai fiind în Rusia, a venit el cu propunerea: „Uite, România, țară în Uniunea Europeană, na, lucrurile se vedeau că sunt aparent mai bine aici și a zis că ce-ar fi să aplici”.

Pe parcursul procesului de redobândire a cetățeniei există o situație recurentă pe care am întâlnit-o aproape la toți informanții noștri – aceea a traducerii numelor și a documentelor aferente dosarului pregătit. Proces îndelungat și plin de diverse piedici, care tind acum, retrospectiv, să devină subiect de glumă în istoria reiterată de aceștia, dar care la acel moment erau departe de a fi așa.

„Da, cetățenia era pasul logic după ce am făcut facultatea aici, evident dorindu-mi să rămân să trăiesc aici. M-am interesat oarecum din timp; îs două căi relative ... ca și cetățean străin, fie trăiești cinci sau șapte ani, după aia îți iei un permis de rezidență, care e interpretat și ăla, fie îți oferă loc de muncă, fie nu. Și a doua cale era, în cazul etnicilor basarabeni era un proces de redobândire, adică trebuia să ai o rudă până la gradul doi care să fi fost născută în perioada când Basarabia a aparținut României. Am încercat pe o linie din familie, nu s-a putut, lipseau acte, erau tot felul de acte aberante, după aia era și problema că în momentul anexării la Uniunea Sovietică s-au rusificat toate numele și, în momentul în care Moldova a redevenit Republica Moldova, românescul Nicolai era altfel în rusă. După aia a devenit Nicolae, pe alocuri era Nicolai, pe alocuri era Nicolae și Nekolai și chestii de genul ăsta. Pare haios că o singură literă face diferența, dar pentru o literă de genul ăla am umblat după acte prin Chișinău și numă' maică-mea știe, că ea s-a ocupat de cetățenie, de dosarul meu moldovenesc, ca să zic așa.”

Cazuri precum cel al lui Igor sunt destul de des întâlnite și considerăm că este unul tipic pentru tema suspusă analizei: provine dintr-o familie în care părinții au plecat la muncă înspre Uniunea Sovietică, iar el cu fratele său au rămas în grija bunicii din partea mamei, pentru ca mai apoi să aleagă România pentru studii. În familia sa bunicii (*buneii* pe linia mamei) au reprezentat pentru fratele său mai mic șansa de a ocoli complicatul proces birocratic de dobândire a cetățeniei române prin care a trecut fratele său mai mare. Actualmente Igor și-a convins părinții, care se gândesc la o reîntoarcere în Republica Moldova, să aplice la rândul lor pentru redobândirea cetățeniei române și să ia în calcul o relocare în România, pentru a fi mai aproape de cei doi copii.

4. Raluca – „Dacă trebuie să aleg între cele două cetățenii, o aleg pe cea moldovenască”

Despre cazul Ralucăi am discutat cu părinții săi. Ea a venit la studii în România susținută de aceștia. Din România, unde a absolvit Facultatea de Jurnalism, s-a întors în Moldova să pună umărul la schimbarea ce spera că se va produce și acolo. După câțiva ani de muncă și-a anunțat părinții că ea nu crede că lucrurile se vor schimba în bine și că se va întoarce în România, ea având și cetățenia română obținută în urmă cu câțiva ani. Din România a plecat pentru un reportaj în Spania, loc în care și-a cunoscut actualul soț, un

spaniol. A hotărât să se mute în Spania, loc în care s-a stabilit după căsătorie. Părinții ei ne-au povestit cum s-a hotărât că va alege cetățenia moldovenească în detrimentul celei române, deoarece în Spania nu poți avea trei cetățenii. Considerentul în baza căruia a ales astfel are de-a face cu familia și dorința de a avea libertatea de a o vizita și vedea, de a putea să le ofere îngrijire atunci când va fi nevoie. Această preocupare a migranților față de părinții/rudele rămase în țara, manifestată prin vizite este semnalată și în studiile despre familie și migrație.³²

(Petru și Elena)

„P. (tatăl): Ea [Raluca] amu în jumate de an trebe să... Ei s-au căsătorit tot legitim, tot cum trebuie și amu [în] jumate de an o să ia cetățenia spaniolă și asta e chestia, că nu se putea a treia. Și a lăsat... maică-sa i-a propus să fie româna și spaniola...”

E. (mama): Da, și ea [a spus]... „*Dar dacă vine un dictator și eu să nu pot să mă duc să vă văd!*” Și iaca, într-adevăr, știți că este... să mă duc numa până în România și? Să vii pe partea asta de Prut să ne vedem. Așa că a hotărât ea: „Bună, reă, e țara mea!” Și a lăsat moldovenească și o să ieie spaniola.”

Generația părinților reprezintă un liant între generația copiilor și cea a bunicii. Adesea lor le revine sarcina de a media între copii și bunici atunci când aceștia doresc să aplice pentru redobândirea cetățeniei.

Părinții – aflați în jurul vârstei de 50 de ani – reprezintă generație de legătură între bunici („bunei”) și tinerii copii, în fond o relație în baza căreia întregul proces de redobândire poate fi activat. Dacă bunicii sunt declanșatorul în baza căruia redobândirea cetățeniei poate fi efectuată, copiii/actualii tineri sunt forța motrice în reactivarea acestui drept, părinții se plasează adesea în tot acest proces undeva, am putea spune cel mai adesea, pe un teren neutru. Una dintre concluziile studiului Grant *et al.*³³ menționa faptul că generația mai în vârstă care rămâne acasă nu are altă soluție decât cea de a-și reconsidera și restructura viețile adaptându-le la noul context creat de migrația celor mai tineri.

Nemaițintind la rândul lor o șansă pentru a-și lua viața de la început, ei activează cel mai adesea această cetățenie în momentul în care își doresc a fi mai mobili în vederea vizitării propriilor copii și mai puțin pentru un interes propriu imediat. Generația bunicii, trecută prin numeroase schimbări de regim și încă temătoare și neîncrezătoare vis-à-vis de modul în care scena politică poate să le schimbe destinul, reprezintă pentru majoritatea celor care aplică pentru redobândirea cetățeniei girantul în procesul acesta, în schimb generația părinților se implică la nivel administrativ-birocratic în obținerea ei. Redobândirea

cetățeniei devine astfel un liant între generații, un subiect de discuție și redescoperire a istoriei de familie, chiar de menținere a coeziunii sale.

În tot acest proces relațiile de familie suportă o restructurare, o reasezare. Dacă în mod tradițional copiii s-ar fi stabilit în apropierea părinților, distanța fizică ce-i desparte acum rează familiile și relațiile din interiorul lor. Părinții aplică pentru redobândirea cetățeniei cel mai adesea pentru a avea libertatea de a călători fără restricții pe teritoriul Europei și a-și vizita copiii. Aceștia, la rândul lor, beneficiind de libertatea pe care cetățenia unui stat UE le-o asigură, sunt mult mai mobili și adesea preferă ca până la întemeierea propriei familii să practice o existență mobilă, trăind în România pe parcursul studiilor, apoi, prin natura locului de muncă sau în funcție de partenerii aleși, să migreze spre un alt stat din cadrul UE.

Concluzii

După căderea comunismului, odată cu deschiderea granițelor, o parte dintre tinerii din Europa de Est au ales să urmeze cursurile unor universități occidentale, iar în unele cazuri chiar și cursurile la nivel de liceu. După definitivarea traseului educațional, mulți au rămas în țările-gazdă pentru a-și continua viața, primind chiar cetățenia acestora. În contextul românesc, acest fenomen este unul complex. Mulți tineri români studiază în Occident, dar și mulți dintre tinerii din Republica Moldova aleg România drept țară de studiu și de autoafirmare, datorită istoriei comune pe care aceste două teritorii o au.

Studiul a reflectat importanța cercetării relației dintre obținerea dublei cetățenii de către cetățenii moldoveni și (re)structurarea practicilor de familie, în special a relației dintre copii, părinți, bunici și nepoți, în acest nou context. El a evidențiat existența unor modele diferite în raportarea actorilor sociali la dubla cetățenie, fapt reflectat și în modul în care ei practică/experimentează cotidian familia. Mai precis, în acest caz vorbim despre (re)structurarea practicilor de familie din spațiul intim, cât și al celor din afara lui, așa cum remarcă și Morgan referitor la multiplele efecte ale migrației asupra familiilor.³⁴ Însă nu numai practicile de familie se schimbă odată cu migrația. Studiul Kristinei Abiala analizează schimbările ce au loc la nivelul rolurilor și al identității de gen în cadrul familiilor moldovenești, ilustrând tensiunea existentă între normele societății tradiționale (patriarhale) moldovenești și experiența migrației.³⁵

Cetățenii moldoveni care trăiesc în România – reprezintă cel mai adesea forța motrice majoră în determinarea generației părinților să pornească la rândul lor demersul de obținere a cetățeniei române. Adesea, în cazul acestor familii este luată în considerare

și relocarea părinților în România – mai ales că limba nu reprezintă un impediment pentru aceștia. Ei ar reprezenta acea categorie mai tradiționalistă, apropiată de practicarea familiei așa cum este dezirabilă în societatea moldovenească: copii și părinți care locuiesc în apropiere, ajutându-se reciproc și oferindu-și suport imediat, facilitat și de apropierea fizică.

Cetățenii din Moldova care aleg să utilizeze cetățenia română pentru a se stabili în alte state – reprezintă adesea o categorie extrem de mobilă, ei încadrându-se în ceea ce putem numi familii transnaționale. Tipul lor de relaționare este conturat de logica distanței fizice – cu numeroase contacte facilitate de tehnica modernă (telefonie, internet). În ciuda acestei distanțe fizice, existența unei apropieri emoționale nu poate fi negată, iar obținerea cetățeniei române de către părinții care încă nu o au reflectă dorința acestor familii de a-și păstra coeziunea prin vizite mai dese și liberi de constrângerile birocratice pe care nedeținerea unui pașaport UE pot să le atragă.

Cetățenii moldoveni care obțin această cetățenie nu din atașament emoțional, ci pentru a practica mobilitatea mai facil (vizită copii, concedii sau ca asigurare pentru un viitor incert destul de des pus sub semnul întrebării în actualele desfășurări ale vieții politice la nivel internațional) și care trăiesc în continuare în Republica Moldova, nedorind să plece, pot fi asociați cu ceea ce Harpaz numea în cazul cetățenilor israelieni „cetățeni la distanță”.³⁶

Bogăția materialelor empirice expuse în analiza de față, ce reflectă existența cotidiană a familiilor și instrumentalizarea sub diferite forme de către intervievați a dublei cetățenii, pot fi considerate o pledoarie pentru extinderea acestor tipuri de cercetări.

Note

1. „I suggest that the contemporary scholarly debates on citizenship, migration and transnationalism thus need to pay closer attention to the experience of migrants.” În S. Marcu „Between migration and cross-border mobility: return for development and Europeanization among Moldavian immigrants”, în *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(1), p. 83-107, 2014, p. 104.
2. Y. Harpaz, „Rooted Cosmopolitans: Israelis with a European Passport – History, Property, Identity”, în *International Migration Review*, 2013, 47 (1), p. 166–206, p. 182.
3. E. Knott, „What Does it Mean to Be a Kin Majority? Analyzing Romanian Identity in Moldova and Russian Identity in Crimea from Below”, în *Social Science Quarterly*, 96, 2015, p. 830–859, 2015, p. 853..
4. Republica Moldova se desprinde de fosta URSS în anul 1991 și își declară independența.
5. I. Horváth, „Romania and Moldova, Migration mid-

19th Century to Present, with Special Focus on Minorities Migration/ Migrația din România și Republica Moldova de la mijlocul secolului XIX până în prezent, cu accent pe migrația minorităților”, în *Studii de atelier ISPMN*, 40. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011, p.14.

6. S. Marcu, *Op. cit.*, p.87.

7. B. Ghencea; I. Gudumac, *Labour Migration and Remittances in the Republic of Moldova (Report)*. Chișinău, Moldova Microfinance Alliance, 2004; M. Cuc; E. Lundbäck; E. Ruggiero, *Migration and Remittances in Moldova*. Washington, D.C., International Monetary Fund, 2005; M. Lücke; T. Omar Mahmoud; P. Pinger, *Patterns and Trends of Migration and Remittances in Moldova*, prepared for International Organization for Migration (IOM), 2007.

8. S. Marcu, *Op. cit.*, p. 88.

9. Datele au fost colectate pe parcursul terenului efectuat în Republica Moldova (ianuarie-februarie 2017) cât și interviuri realizate cu cetățeni moldoveni stabiliți în România (2016-2017), în cadrul cercetării *Confruntarea diferenței prin practicile familiilor transnaționale* [<http://transnationalfamilies.ro/>], cu finanțarea Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică și Inovație, CNCS-UEFISCDI, numărul proiectului PN-II-RU-TE-2014-4-2087.

10. Despre migrația etnică din Moldova vezi Horvath 2011.

11. I. Horváth, 2011, *Op. cit.*, p. 14.

12. S. Marcu, *Op. cit.*, p. 87.

13. Numărul cât și fluxul celor care dobândesc cetățenia nu fac obiectul prezentului articol, dar pentru mai multe detalii și o analiză a acestor statistici, se pot vedea în Iordachi (2011; 2013).

14. Biroul Național de Statistică (Republica Moldova); O. Gagauz, (coord.). *Population Situation Analysis in the Republic of Moldova* (PSA), 2016, p. 12.

15. O. Gagauz, *Op. cit.*, p. 12.

16. D. Görlich; C. Trebesch, Seasonal Migration and Networks—Evidence on Moldova’s Labour Exodus. *Review of World Economics*, 144(1), 2008, p. 107-133.

17. O. Gagauz, *Op. Cit.*, p.131.

18. Cazul României este la fel de ilustrativ în acest sens, având în vedere că aproape două milioane și jumătate de persoane au emigrat din România în anii care au urmat Revoluției din decembrie 1989. Pentru detalii vezi Horváth-Anghel 2009.

19. Y. Harpaz, *Op. cit.*, 2013, p. 173.

20. *Ibidem*, p. 172.

21. R. Bauböck, "Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism", în *International Migration Review*, 37, 2003, p. 700-723; I. Culic, "Eluding Exit and Entry Controls: Romanian and Moldovan Immigrants in the European Union", în *East European Politics and Societies*, 22(1), 2008, p. 145-170; C. Iordachi, *Op. cit.*, 2013; C. Iordachi, *Country Report: Romania. EUDO Citizenship*

Observatory. Revised and updated April 2013; C. Dumbravă, "Reproducing the nation: reproduction, citizenship and ethno-demographic survival in post-communist Romania" în *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2016, p. 1490-1507.

22. C. Leccardi; C. Feixa, Introduction. Youth in Transition(s). În C. Leccardi, C. Feixa, S. Kovacheva, H. Reiter, T. Sekulić (eds), *1989 - Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall* (pp. 5-13). Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2012, p. 5.

23. C. Iordachi, 2012, *Op. cit.*, p. 118.

24. Y. Harpaz, 2013, *Op. cit.*, p. 177.

25. Pentru mai multe detalii despre colaborarea dintre cele două state în domeniul educației, vezi comunicatul de pe pagina oficială a Guvernului României:

<http://gov.ro/ro/guvernul/sedinte-guvern/romania-i-republica-moldova-continua-colaborarea-in-domeniul-educatiei-in-perioada-2016-2019>

26. Y. Harpaz, 2013, *Op. Cit.*, p.182.

27. C. Iordachi, 2012, *Op. Cit.*, p. 124.

28. *Ibidem*, p. 131.

29. Presa online relatează numeroase asemenea cazuri. Vezi: <https://www.cotidianul.ro/cetateni-cu-termen-de-valabilitate/>; <http://www.traduzionirumeno.it/mii-de-moldoveni-cu-pasaport-romanesc-anuntati-ca-de-fapt-nu-sunt-cetateni-romani/>; <https://reportaje.moldova.org/drama-miilor-de-moldoveni-cu-pasapoarte-romanesti-anuntati-din-senin-ca-nu-mai-au-cetatenie/> etc.

30. Situația acestor tineri a fost soluționată abia în septembrie 2017 când, ca urmare a sesizărilor și a insistențelor deputatului Constantin Codreanu (deputat pentru cetățenii români cu domiciliu în afara țării) în Parlament, a fost adoptată o OG pentru a elimina aspectele divergente la nivelul autorităților cu competențe în domeniu, cu privire la interpretarea legislației.

31. P. Pinger, "Come Back or Stay? Spend Here or There? Return and Remittances: The Case of Moldova", în *International Migration*, 4, p. 142-173, 2010, p.167.

32. L. Baldassar, *Visits home: migration experiences between Italy and Australia*. Melbourne, Melbourne University Press, 2001; L. Baldassar; C. Baldock, Linking migration and family studies: transnational migrants and the care of ageing parents. În B. Agozino (ed.), *Theoretical and methodological issues in migration research: interdisciplinary, intergenerational and international perspectives* (pp. 61-89). Aldershot, Ashgate, 2000; C. V. Baldock, "Migrants and Their Parents: Caregiving from a Distance", în *Journal of Family Issues*, 21(2), 2000, p. 205-224.

33. G. Grant; J. Falkingham; M. Evandrou, *The Impact of Adult Children's Migration on Wellbeing in Later Life: Voices from Moldova*. CRA Discussion Paper no. 0902 CRA DP/0902. UK, University of Southampton, 2009, p. 25.

34. D. H. J. Morgan, *Rethinking Family Practices*. New York, Palgrave Macmillan, 2011, p. 86.

35. K. Abiala, *Young Moldovan Women at the Crossroads: Between Patriarchy and Transnational Labour Markets*.

În N. Götz (ed.) *The Sea of Identities. A Century of Baltic and East European Experiences with Nationality, Class, and Gender* (269-289). Huddinge, Södertörn University, 2014.

36. Y. Harpaz, "Ancestry into Opportunity: How Global Inequality Drives Demand for Long-distance European Union Citizenship", în *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41 (13), 2015, p. 2081-2104.

Bibliography:

Abiala, K. Young Moldovan Women at the Crossroads: Between Patriarchy and Transnational Labour Markets. În N. Götz (ed.) *The Sea of Identities. A Century of Baltic and East European Experiences with Nationality, Class, and Gender* (269-289). Huddinge, Södertörn University, 2014.

Baldassar, L. *Visits home: migration experiences between Italy and Australia*. Melbourne, Melbourne University Press, 2001.

Baldassar, L.; Baldock, C. Linking migration and family studies: transnational migrants and the care of ageing parents. În B. Agozino (Ed.), *Theoretical and methodological issues in migration research: interdisciplinary, intergenerational and international perspectives* (pp. 61-89). Aldershot, Ashgate, 2000.

Baldock, C. V. "Migrants and Their Parents: Caregiving from a Distance", în *Journal of Family Issues*, 21(2), 2000, p. 205-224. doi: 10.1177/019251300021002004.

Bauböck, R. "Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism", în *International Migration Review*, 37, 2003, p. 700-723. doi: 10.1111/j.1747-7379.2003.tb00155.x.

Cheianu-Andrei, D.; Gramma, R.; Milicenco, S. *Necesitățile specifice ale copiilor și vârstnicilor lăsați fără îngrijirea membrilor de familie plecați la muncă peste hotare*. Chișinău, CEP USM, 2011.

Cuc, M.; Lundbäck, E.; Ruggiero E. *Migration and Remittances in Moldova*. Washington, D.C., International Monetary Fund, 2005.

Culic, I. "Eluding Exit and Entry Controls: Romanian and Moldovan Immigrants in the European Union", în *East European Politics and Societies*, 22(1), 2008, p. 145-170. doi: 10.1177/0888325407311795.

Dressler, W. "Between Empires and Europe: The Tragic Fate of Moldova", în *Diogenes* 210, 53(2), 2006, p. 29-49. doi: <https://doi.org/10.1177/0392192106065970>.

Dumbravă, C. "Reproducing the nation: reproduction, citizenship and ethno-demographic survival in post-communist Romania" în *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2016, p. 1490-1507. doi: 10.1080/1369183X.2016.1221335.

Gagauz, O. (coord.). *Population Situation Analysis in the Republic of Moldova* (PSA), 2016. http://moldova.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/PSA_engleza.pdf [Accesat în ianuarie 2019].

Ghencea, B.; Gudumac, I. *Labour Migration and Remittances in the Republic of Moldova (Report)*. Chișinău, Moldova Microfinance Alliance, 2004. http://pdc.ceu.hu/archive/00002327/01/Raport_Migration_Remittances_2.pdf [Accesat în februarie 2019].

Grant, G., Falkingham, J., Evandrou, M. *The Impact of Adult Children's Migration on Wellbeing in Later Life: Voices from Moldova*. CRA Discussion Paper no. 0902 CRA DP/0902. UK, University of Southampton, 2009. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08b4340f0b652dd000bbe/60432_Migrants_Moldova.pdf. [Accesat în februarie 2019].

Görlich, D.; Trebesch, C. Seasonal Migration and Networks—Evidence on Moldova's Labour Exodus. *Review of World Economics*, 144(1), 2008, p. 107-133. doi: 10.1007/s10290-008-0139-y.

Harpaz, Y. "Rooted Cosmopolitans: Israelis with a European Passport – History, Property, Identity", în *International Migration Review*, 2013, 47 (1), p. 166-206. doi: 10.1111/imre.12017.

Harpaz, Y. "Ancestry into Opportunity: How Global Inequality Drives Demand for Long-distance European Union Citizenship", în *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41 (13), 2015, p. 2081-2104. doi: 10.1080/1369183X.2015.1037258.

Hegarty, T.J. The Politics of Language in Moldova. În O'Reilly C.C. (eds) *Language, Ethnicity and the State*. London, Palgrave Macmillan, 2001, p. 123-154. doi: 10.1057/9781403914187_6.

Horváth, I.; Anghel, R.G. Migration and its consequences for Romania. *Südosteuropa*, 57(4), 2009, p. 386-403.

Horváth, I. "Romania and Moldova, Migration mid-19th Century to Present, with Special Focus on Minorities Migration/ Migrația din România și Republica Moldova de la mijlocul secolului XIX până în prezent, cu accent pe migrația minorităților", în *Studii de atelier ISPMN*, 40. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2011.

Iordachi, C. *Country Report: Romania. EUDO Citizenship Observatory*. Revised and updated April 2013. <http://eudo-citizenship.eu/admin/?p=file&appl=countryProfiles&f=2013-19-Romania.pdf>. [Accesat în februarie 2019].

Iordachi, C. (coord.) *Redobândirea cetățeniei române: Perspective istorice, comparative și aplicative/Reacquiring Romanian Citizenship: Historical, Comparative and Applied Perspectives*, bilingual edition. București, Curtea Veche, 2012.

Knott, E. "What Does it Mean to Be a Kin Majority? Analyzing Romanian Identity in Moldova and Russian Identity in Crimea from Below", în *Social Science Quarterly*, 96, 2015, p. 830-859. doi: 10.1111/ssqu.12193.

Leccardi, C.; Feixa, C. Introduction. Youth in

- Transition(s). În C. Leccardi, C. Feixa, S. Kovacheva, H. Reiter, T. Sekulić (eds), *1989 - Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall* (pp. 5-13). Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2012.
- Lücke, M.; Omar Mahmoud T.; Pinger, P. *Patterns and Trends of Migration and Remittances in Moldova*, prepared for International Organization for Migration (IOM), 2007.
- Lücke, M.; Omar Mahmoud, T.; Steinmayr, A. *Labor Migration and Remittances in Moldova: Is the Boom Over?* Trends and Preliminary Findings from the IOM-CBSAXA Panel Household Survey 2006-2008, prepared for International Organization for Migration (IOM), 2009.
- Marcu, S. "Between migration and cross-border mobility: return for development and Europeanization among Moldavian immigrants", în *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(1), p. 83-107, 2014. doi: 10.1080/14683857.2014.882086.
- Morgan, D. H. J. *Rethinking Family Practices*. New York, Palgrave Macmillan, 2011.
- Mosneaga, V. Republic of Moldova: Diaspora and Diaspora Policy. *Slovak Journal of Political Sciences*, 14(2), 2014, p. 149-172. doi: <https://doi.org/10.2478/sjps-2014-0007>.
- Pinger, P. "Come Back or Stay? Spend Here or There? Return and Remittances: The Case of Moldova", în *International Migration*, 4, 2010, p. 142-173. doi:10.1111/j.1468-2435.2009.00562.x.
- Ruggiero, E. "Migration and Remittances" în *Problems of Economic Transition*, 48(3), 2005, p. 54-83.
- Toderiță, A., Silaghi C., Ghinea, C. Redobândirea cetățeniei românești: cine, când, cum, unde și de ce? În *Redobândirea cetățeniei române: Perspective istorice, comparative și aplicate/Reacquiring Romanian Citizenship: Historical, Comparative and Applied Perspectives*, bilingual edition. București, Curtea Veche, 2012.
- Pagini web:
- Guvernul României: <http://gov.ro/ro/guvernul/sedinte-guvern/romania-i-republica-moldova-continua-colaborarea-in-domeniul-educatiei-in-perioada-2016-2019>
- Articole de ziar:
- Eduard Pascu, *Cetățeni cu termen de valabilitate*, 13 august 2017, articol accesibil la adresa: <https://www.cotidianul.ro/cetateni-cu-termen-de-valabilitate/>.
- Mariana Creangă, *Mii de moldoveni cu pașaport românesc, anunțați că, de fapt, nu sunt cetățeni români*, iulie 2016, articol disponibil la adresa: <http://www.traduzionirumeno.it/mii-de-moldoveni-cu-pasaport-romanesc-anuntati-ca-de-fapt-nu-sunt-cetateni-romani/>.
- Drama miilor de moldoveni cu pașapoarte românești anunțați, din senin, că nu mai au cetățenie*, 7 decembrie 2016, articol disponibil la adresa: <https://reportaje.moldova.org/drama-miilor-de-moldoveni-cu-pasapoarte-romanesti-anuntati-din-senin-ca-nu-mai-au-cetatenie/>

Etica cercetării științifice în domeniul științelor sociale

Raluca MUREȘAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences

Personal e-mail: raluca.muresan@ulbsibiu.ro

The Ethics of Scientific Research in Social Sciences

The current approach of research ethics is strongly influenced by the principles stated in the most important biomedical documents, the Nuremberg Code, the Helsinki Declaration, the Belmont Report and the CIOMS Guide. The current concerns about the ethical quality of scientific research have led to a more severe regulation of this field. Universities, research units and institutions need to develop ethical guidelines and set up research ethics boards to ethically review research projects involving humans. The core principles, that underpin the ethical codes, are respect for persons, concern for welfare, the duty to do no harm, and justice. These dominant principles, and the good practices resulting from their application were initially developed by bioethicists, but later they were extended to other academic disciplines. The expansion of regulations based on bioethics to social sciences has not been uncontested, the most important critiques focusing on radical separation from the biomedical approach and its core principles, and on replacing the current system of ethics review with a less rigid one.

Keywords: research ethics, bioethics, Nuremberg Code, social sciences, academic integrity, ethical principles.

Integritatea morală în cercetarea științifică este esențială, iar orice demers științific trebuie realizat cu respectarea strictă a reglementărilor legale naționale și internaționale, dar și a principiilor etice. Potrivit *The European Code of Conduct for Research Integrity* (2017) formularea principiilor etice ale cercetării, definirea criteriilor ce stau la baza evaluării conduitei adecvate în cercetare, maximizarea calității și a siguranței cercetării, dar și reacția adecvată în cazul lipsei de integritate reprezintă o responsabilitate ce revine comunității cercetătorilor.

Dacă în urmă cu câteva decenii se presupunea că pregătirea etică a cercetătorilor și, mai cu seamă, experiența lor practică în desfășurarea cercetărilor sunt suficiente pentru a-i opri pe aceștia să manifeste comportamente inadecvate, lipsite de integritate, iar realizarea cercetării științifice se baza pe profesionalismul acestora și pe asumarea responsabilității, în prezent, tot

mai multe țări adoptă reglementări legale care impun crearea unui sistem birocratic de avizare etică a tuturor proiectelor de cercetare desfășurate de universități, de unități sau instituții de cercetare (Haggerty, 2004, p. 392).

Prin urmare, domeniul cercetării științifice este astăzi din ce în ce mai strict reglementat. Universitățile, unitățile și instituții de cercetare trebuie să elaboreze ghiduri etice și să înființeze comisii care să avizeze etic proiectele de cercetare ce urmează să fie desfășurate. În acest sens, trebuie să menționăm adoptarea în țara noastră a Legii nr. 206/2004 privind buna conduită în cercetarea științifică, dezvoltarea tehnologică și inovare, în baza căreia a fost înființat Consiliul Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării (CNECSDTI), organism consultativ, cu atribuții în elaborarea codurilor de etică pe domenii de activitate, analizarea cazurilor referitoare la încălcarea

normelor de bună conduită, constatarea abaterilor și stabilirea sancțiunilor. De asemenea, același act normativ reglementează înființarea comisiilor de etică în cadrul universităților, unităților și instituțiilor de cercetare-dezvoltare, care au ca principală atribuție urmărirea respectării codurilor de etică specifice domeniului.

Apariția eticii cercetării științifice

Atunci când vorbim despre etica cercetării, primele aspecte aduse în discuție sunt legate de tratamentul acordat subiecților cercetării. Întrebările considerate esențiale și de care se ține cont în evaluarea etică a oricărui proiect de cercetare se referă în principal la respectarea demnității subiecților cercetării, a drepturile acestora, la caracterul confidențial al datelor colectate, respectarea anonimatului, existența consimțământului informat. Deși extrem de relevante, aceste aspecte nu acoperă întregul proces de cercetare și, cu toate acestea, pentru mulți teoreticieni etica cercetării este sinonimă cu datoria cercetătorului față de subiecții cercetării (Macfarlane, 2009, p. 9). Acest lucru se datorează în primul rând faptului că abordarea actuală a eticii cercetării este puternic influențată de principiile care au stat la baza adoptării primelor reglementări din domeniul biomedical.

Despre etica cercetării se spune, și întâlnim destul de frecvent în literatura de specialitate această afirmație, că a apărut la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, odată cu elaborarea Codului de la Nürnberg (Israel & Hay, 2006, p. 23). Afirmația nu este însă într-un totu corectă, deoarece, așa cum se va vedea în cele ce urmează, reglementări ale experimentelor medicale pe ființe umane au existat și înainte de începerea războiului, chiar în Germania. Însă, așa cum subliniază autorii M. Israel și I. Hay (2006, pp. 23-24) este incontestabil faptul că schimbările importante în acest domeniu au început să apară după 1945, odată cu elaborarea și adoptarea a patru documente ce au exercitat o influență majoră asupra cercetării științifice: Codul de la Nürnberg (1947), Declarația de la Helsinki (1964), Raportul Belmont (1979) și Ghidul elaborat de Consiliul Organizațiilor Internaționale de Științe Medicale (CIOMS) (1982).

Procesul medicilor și Codul de la Nürnberg

La „procesul medicilor” de la Nürnberg, desfășurat din decembrie 1946 până în august 1947, s-a scris unul dintre cele mai tulburătoare capitole din istoria ideologiei naziste. Douăzeci din cele douăzeci și trei de persoane judecate în acest proces de către Tribunalul Militar Internațional și acuzate de crime de război și crime împotriva umanității, erau medici, iar la finalul procesului șaisprezece au primit condamnări. Șapte condamnați au primit pedeapsa capitală, iar după judecarea apelurilor, în iunie 1948, au fost spânzurați

(Weindling, 2008, p. 26). Printre condamnații la moarte s-a aflat și profesorul Karl Gebhardt, general major și președintele Crucii Roșii din Germania, găsit vinovat de realizarea unor experimente medicale pe prizonieri din lagărele de concentrare naziste, dar și pe civili din țările ocupate, care se încheiau, de cele mai multe ori, cu moartea subiecților. Gebhardt a coordonat în lagărele de la Ravensbrück și Auschwitz experimente chirurgicale realizate în special pe tinere femei poloneze. El a supervizat operații făcute pe victime cărora li se produceau intenționat leziuni ce imitau rănilor de război pentru a testa diverse proceduri ale chirurgiei reparatorii. Rezultatul acestor proceduri era de cele mai multe ori moartea subiecților sau producerea unor suferințe intense (Macfarlane, 2009, p. 10).

În cadrul „procesului medicilor” au fost dezvăluite și alte experimente desfășurate sub pretextul obținerii unor beneficii științifice, precum așa-numitele experimente de înaltă-altitudine sau joasă-presiune din lagărul de concentrare de la Dachau, în care prizonierii erau plasați în camere de presiune, care simulau condițiile în care s-ar fi aflat piloții germani dacă ar fi trebuit să se parașuteze fără mască de oxigen sau fără costum de presiune, scufundarea în apă înghețată ori expunerea subiecților la temperaturi foarte scăzute pentru a simula hipotermia extremă de care ar fi suferit piloții germani catapulați în Marea Nordului, transplant de oase, ingestie de apă de mare sau infectarea cu malarie, tifos, expunerea la diverse gaze și ingestia de otrăvuri (Annas & Grodin, 2008, p. 137).

Medicii găsiți vinovați de tribunalul de la Nürnberg au fost doar „vârful unui aisberg mult mai mare de complicitate și greșeli în cadrul profesiei medicale germane” (Macfarlane, 2009, p. 10). Experimentele și atrocitățile săvârșite în perioada regimului nazist nu au fost niște acțiuni izolate ale unor susținători fanatici ai supremației rasei ariene, precum medicii Karl Gebhardt sau Josef Mengele, ci reflectă o atitudine care era larg împărtășită de medicii din Germania în acea perioadă (Weindling, 2008, p. 20).

Medicii au jucat un rol esențial în punerea în aplicare a politicilor naziste referitoare la purificarea etnică, ce au inclus o serie de măsuri, printre care sterilizarea forțată a persoanelor cu dizabilități și a minorităților etnice, dar și eutanasierea involuntară a persoanelor considerate „inutile” (*lebensunwertes Leben*). Potrivit estimărilor făcute la finalul războiului, în perioada 1933-1945, au fost sterilizate forțat 340.000 de persoane, iar 256.000 de persoane au fost eutanasiate (Weindling, 2008, pp. 21-22).

În cadrul „procesului medicilor”, în apărarea acuzațiilor s-a invocat lipsa existenței unor standarde etice internaționale în cercetarea științifică. Lipsa unui cod etic internațional nu a fost acceptată ca scuză pentru atrocitățile comise, „jurământul lui Hipocrat”, centrat pe îndatoririle medicului față de pacienții săi,

fiind considerat încă din secolul al IV-lea î.H. - în ciuda multiplelor interpretări primite de-a lungul timpului - fundamentul moral al profesiei medicale (Macfarlane, 2009, p. 11).

Mai mult, o circulară privind experimentele umane, adoptată în Imperiul German în 28 februarie 1931, conținea prevederi, considerate progresiste pentru acele vremuri, referitoare la siguranța pacienților și a subiecților cercetărilor, precum obligativitatea administrării terapiei inovative doar după obținerea consimțământului fără echivoc și informat al subiectului sau al reprezentantului legal al acestuia și interdicția efectuării de experimente pe copii sau pe tineri sub 18 ani, dacă ar fi reprezentat vreun pericol pentru aceștia (Weindling, 2008, p. 19).

Cu toate acestea, nu există nicio dovadă că aceste prevederi au fost respectate, iar după instaurarea regimului nazist și începerea celui de-al Doilea Război Mondial drepturile civile și normele etice au fost încălcate în mod sistematic prin realizarea, în numele cercetării medicale, de experimente lipsite de scrupule și abuzuri inimaginabile asupra ființelor umane (Weindling, 2008, p. 19). Trebuie precizat aici că, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial cercetările biomedicale se realizau la scară mică, iar consimțământul pacienților doar în rare cazuri era unul informat, ci izvoara, mai degrabă, din încrederea pe care aceștia o aveau în medici (Israel & Hay, 2006, p. 27).

În apărarea lor, medicii naziști au invocat și faptul că unele victime ale experimentelor erau deținuți condamnați la moarte, care oricum ar fi urmat să moară.

La finalul procesului, cei trei judecători au prezentat Codul de la Nürnberg, un document ce conține zece principii morale, care ar trebui să stea la baza oricăror cercetări medicale și experimente desfășurate pe subiecți umani (Macfarlane, 2009, p. 11).

Acest Cod trebuie înțeles nu doar ca o manifestare a aversiunii publicului față de ororile experimentelor medicale din timpul războiului, ci și ca o reacție de teamă față de posibilitatea ca publicul să-și piardă încrederea în medici și cercetători (Israel & Hay, 2006, p. 27).

Cel mai important principiu al acestui Cod se referă la obținerea consimțământului voluntar și informat, premisă etică pentru orice cercetare medicală sau terapie (Weindling, 2008, p. 26).

Declarația de la Helsinki

Codul de la Nürnberg reprezintă afirmarea unor „principii morale modelate de ororile experimentelor naziste” (Macfarlane, 2009, p. 12) și a stat la baza elaborării ulterioare a unor acorduri internaționale privind etica, precum Declarația de la Helsinki, adoptată în 1964 de către Adunarea Medicală Mondială.

La rândul ei, Declarația de la Helsinki a reprezentat

fundamentul reglementărilor adoptate ulterior de legislațiile naționale, regionale și internaționale, dar și a codurilor de conduită în cercetarea științifică medicală. În cuprinsul Declarației găsim un important amendament adus Codului de la Nürnberg, respectiv posibilitatea acordării consimțământului de către reprezentantul legal pentru persoanele lipsite de capacitate legală. Declarația conține 12 principii de bază ce statuează că cercetările ce implică subiecți umani trebuie realizate în conformitate cu principiile științifice, iar procedurile trebuie clar formulate și trimise spre examinare și îndrumare unui comitet independent, care trebuie să se asigure că cercetarea urmează să se desfășoare în conformitate cu reglementările legale (Declarația de la Helsinki, 1964). Deși a fost supusă mai multor revizuirii de-a lungul timpului, iar unele recomandări au fost extinse, principiile de bază au rămas neschimbate până astăzi.

Raportul Belmont

Impactul Codului de la Nürnberg nu a fost unul universal ci, dimpotrivă, așa cum observă unii autori, efectele sale în Statele Unite au fost unele nesemnificative (Israel & Hay, 2006, p. 29).

Altfel spus, tratarea subiecților cercetărilor cu cruzime nu a luat sfârșit odată cu adoptarea Codului de la Nürnberg, iar încrederea publicului în medici și cercetători a fost pusă de multe ori la încercare de mai multe de-a lungul timpului, pe măsură ce au fost dezvăluite o serie de cazuri șocante, precum scandalul Tuskegee sau studiul de la închisoarea Homelburg.

În SUA, în 1974, Comisia Națională pentru Protecția Subiecților Umani din Cercetarea Biomedicală și Comportamentală a primit însărcinarea stabilirii principiilor etice care trebuie să stea la baza cercetărilor ce implică subiecți umani și elaborării unor directive care să ghideze cercetătorii în găsirea unor soluții etice la problemele pe care le ridică cercetarea pe subiecți umani (Macfarlane, 2009, p. 14). Principalele idei ale Comisiei au fost sintetizate într-un document adoptat în 1979 și devenit cunoscut sub numele de Raportul Belmont. Cele trei principii enunțate în Raport sunt: respectul pentru persoane, binefacerea (*beneficence*) sau obligația cercetătorilor de a acționa în beneficiul participanților și dreptatea (*justice*), adică selectarea echitabilă a subiecților (Israel & Hay, 2006, pp. 34-35).

Printre experții în etică, invitați să consilieze Comisia în vederea stabilirii acestor principii, s-au aflat și Tom Beauchamp și Jim Childress de la Institutul de Bioetică Kennedy, Universitatea Georgetown din Washington. Cei doi experți au publicat, în același an, o lucrare de bioetică și etica cercetării, intitulată „Principles of biomedical ethics”, devenită ulterior un text de referință în domeniu. În această lucrare, cei doi autori vorbesc despre existența a patru principii

fundamentale, adăugând principiul *non-maleficence*, adică datoria de a nu face niciun rău, celor trei principii enunțate de Raportul Belmont (Macfarlane, 2009, p. 14).

Ghidul CIOMS

Cel de-al patrulea document cu o importanță semnificativă în domeniu este *International Ethical Guidelines for Biomedical Research Involving Human Subjects*, mai cunoscut sub denumirea de Ghidul CIOMS după numele organizației care l-a elaborat: Council for International Organizations of Medical Sciences (Consiliul Organizațiilor Internaționale de Științe Medicale).

Publicat în 1982, Ghidul aplică principiile înscrise în Declarația de la Helsinki țărilor în curs de dezvoltare, ținând cont de condițiile economico-sociale, de diverse circumstanțe legate de cultură, religie, legislație, dar și de reglementările birocratice (Israel & Hay, 2006, p. 37).

Spre deosebire de documentele menționate anterior, Ghidul CIOMS se referă explicit la modul în care principiile etice universale trebuie aplicate într-un lume marcată de diferențe și multiculturalitate. Ghidul CIOMS se bazează pe aceleași trei principii enunțate în Raportul Belmont, cărora le conferă același statut moral, însă acordă o atenție specială principiului dreptății și aplicării acestuia populațiilor vulnerabile din țările mai puțin dezvoltate (Israel & Hay, 2006, p. 38). Astfel, potrivit ghidului, cercetătorii nu ar trebui să se angajeze în practici care ar înrăutăți condițiile injuste, să profite de incapacitatea grupurilor vulnerabile de a-și ocroti propriile interese sau să folosească în interes personal sau comercial diferențele dintre diversele reglementări naționale. De asemenea, o atenție particulară este acordată consimțământului informat, cercetărilor pe grupuri vulnerabile și femeilor care participă la cercetări (Israel & Hay, 2006, p. 38).

Extinderea principiilor bioeticii la domeniul științelor sociale

Eforturile de a reglementa etic cercetarea biomedicală au înregistrat un vizibil progres după 1945, în special ca o reacție la practici contestabile moral, iar ca un prim rezultat al acestor eforturi de reglementare au apărut mai multe coduri sau ghiduri etice, bazate pe afirmarea a trei principii fundamentale: respectul pentru persoane, binefacerea și dreptatea. Deși au fost gândite inițial pentru a orienta cercetarea din domeniul biomedical, aceste principii și, mai ales, bunele practici ce decurg din aplicarea lor au fost extinse ulterior cercetărilor din domeniul științelor sociale (Israel & Hay, 2006, p. 39). Extinderea reglementărilor bioeticii asupra domeniului științelor sociale nu a fost un însă proces uniform sau lipsit de critici (Israel & Hay, 2006, p. 23).

Astfel, majoritatea reglementărilor aplicabile în

cercetarea socio-umană sunt inspirate din coduri etice sau ghiduri de conduită din domeniul biomedical, dar aceste reglementări se dovedesc de multe ori dificil de adaptat la specificul și exigențele unui domeniu atât de diferit. În general codurile și ghidurile etice stabilesc ceea ce cercetătorii nu au voie să facă, iar prevederile incluse în aceste instrumente se referă la obligația de a nu cauza suferințe fizice sau psihice subiecților umani și animalelor de experiență, la obligația de a păstra confidențialitatea datelor personale obținute de la subiecții cercetării sau la obligația de a păstra un echilibru între beneficiile obținute în urma cercetării și riscurile la care sunt expuși subiecții.

În ultimii ani a crescut constant numărul studiilor care supun atenției publicului modul în care procedura de avizare etică afectează practica cercetării în domeniul științelor sociale și, implicit, pe toți cei angrenați în procesul de cercetare. Ne vom referi în rândurile următoare la două dintre cele mai dezbătute și provocatoare studii. Un prim studiu este „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics” de Kevin D. Haggerty. Acest articol se bazează pe experiența autorului care, în cei patru ani în care a fost membru al Comisiei de Etică Cercetării (REB) al uneia dintre cele mai importante universități din Canada din domeniul științelor sociale (Universitatea din Alberta), a avizat sute de propuneri de cercetare din cele mai diverse domenii: sociologie, științe politice, antropologie, drept, psihologie, muzică sau lingvistică. În studiul său, autorul propune conceptul de „ethics creep”, pe care îl definește drept „un proces dual prin care structura de reglementare a birocrăției etice se extinde spre exterior, colonizând grupuri, practici și instituții noi, intensificând în același timp reglementarea practicilor considerate ca fiind încadrate în domeniul său de competență” (Haggerty, 2004, p. 394). Acest concept a fost ulterior preluat de numeroși cercetători și utilizat în contextul denunțării dificultăților cu care aceștia s-au confruntat pe parcursul procesului de avizare etică a proiectelor lor de cercetare (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 302). Mai mult, Haggerty (2004, p. 395) leagă acest concept de erodarea libertății academice, comparând activitatea de cercetare cu cea desfășurată de jurnaliști și concluzionând că, deși producerea de materiale jurnalistice ar trebui să se desfășoare sub un control etic considerabil, în realitate jurnaliștii sunt mult mai liberi să abordeze subiecte care, dacă ar face obiectul cercetării academice, ar trebui supuse unor stricte exigențe etice.

Conștient de deosebirile dintre jurnalism și cercetarea academică, autorul se servește totuși de această comparație pentru a evidenția faptul că protocoalele etice mai puțin stricte aplicabile jurnalismului accentuează și mai mult caracterul restrictiv și extins al reglementărilor etice aplicabile cercetării academice, respectiv faptul că evaluarea comportamentelor etice

sau neetice depind prea mult de context și instituții (Haggerty, 2004, p. 409).

O altă lucrare, mai recentă, monografia „The Seduction of Ethics”, a profesorului emerit Will van der Hoonaard, este, de asemenea, un studiu critic al actualului sistem de avizare etică preluat din etica biomedicală. Autorul, bazându-se pe vasta sa experiență de membru fondator al Interagency Advisory Panel on Research Ethics din Canada, este preocupat de omogenizarea metodelor de cercetare, de pauperizarea continuă a științelor sociale și de criza cunoașterii pe care o produce actualul sistem de avizare etică (Hoonaard, 2011, p. 3). Prin acest studiu, Hoonaard propune o desprindere radicală față de abordarea biomedicală a eticii cercetării științifice și abandonarea încercărilor de a articula o soluție comună de reglementare, bazată pe aceleași principii etice, care să servească scopurilor tuturor disciplinelor academice în care se desfășoară cercetări pe subiecți umani (Gontcharov, 2013, p. 153).

Cele mai multe critici aduse sistemului actual de reglementare etică recunosc pericolele cercetării neetice în științele sociale, însă consideră că în prezent aceste pericole sunt abordate într-un mod greșit. Numeroase propuneri de revizuire a actualului sistem se concentrează pe „eliberarea” cercetătorilor din științele sociale de ipotezele eticii medicale (Schrage, 2011, p. 127).

Alte obiecții se referă la faptul că politicile și procedurile birocratice de avizare etică a cercetării pot avea drept consecință eliminarea celor mai relevante întrebări pentru practica cercetării. Alți critici susțin că abordările existente privind avizarea etică a proiectelor de cercetare sunt înrădăcinate în gândirea pozitivistă și promovează perspectiva biomedicală asupra riscului și pricinuirii de suferințe, situându-se de multe ori în opoziție cu cercetarea în domeniul științelor sociale bazată pe paradigma constructivistă sau pe critică (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 302).

Putem adăuga aici și faptul că introducerea procedurii de avizare etică a proiectelor de cercetare din domeniul științelor sociale a fost făcută în lipsa unor dovezi suficiente despre necesitatea, eficiența sau contribuția acestei proceduri la creșterea siguranței publice (Gontcharov, 2013, p. 151).

Concluzii

Necesitatea instituirii unor mecanisme de protecție a subiecților umani a apărut ca urmare a gravelor abuzuri comise de-a lungul timpului în numele progresului științific (Guta, Nixon, Wilson, 2013, p. 301), iar riscul pierderii încrederii publicului în oamenii de știință a accentuat importanța reglementării etice a cercetării științifice. Codul de la Nürnberg, Declarația de la Helsinki, Raportul Belmont și Ghidul CIOMS sunt documentele care au avut o influență majoră asupra dezvoltării eticii cercetării științifice.

Codurile etice adoptate în diverse domenii ale cercetării științifice se bazează în mare parte pe principiile enunțate de Raportul Belmont. Aceste principii, gândite inițial pentru a reglementa cercetarea biomedicală, au devenit sinonime cu comportamentul etic în cercetare și au fost extinse ulterior asupra mai multor discipline academice, fiind adoptate formal în codurile de conduită ale diverselor instituții de cercetare, precum universități, organizații profesionale, organisme de finanțare publice sau private (Macfarlane, 2009, p. 21).

Bunele practici în cercetarea din domeniul științelor socio-umane se bazează, așadar, pe principiile fundamentale ale eticii biomedicale: autonomia (sau respectul pentru alte persoane), beneficiul (sau obligația de a acționa pentru beneficiul altora), datoria de a nu face rău și dreptatea.

În ultimii ani însă tot mai multe voci se ridică împotriva „monopolului bioetic asupra definirii principiilor eticii cercetării” (Gontcharov, 2013, p. 154) și propun o abordare multilaterală a cercetării științifice, bazată pe pluralism etic și metodologic.

Bibliography:

- Annas, G.J.; Grodin, M.A., *The Nuremberg Code*, în vol. *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ed. Ezekiel J. Emanuel, Christine C. Grady, Robert A. Crouch, Reidar K. Lie, Franklin G. Miller, David D. Wendler), Oxford University Press, 2008.
- Gontcharov, I., Methodological Crisis in the Social Sciences: The New Brunswick Declaration as a New Paradigm in Research Ethics Governance? *Transnational Legal Theory*, 4(1), 2013, pp. 146–156.
- Guta, A.; Nixon, S.A.; Wilson, M.G., Resisting the seduction of “ethics creep”: Using Foucault to surface complexity and contradiction in research ethics review, *Social Science & Medicine*, Vol. 98, Decembrie 2013, pp. 301–310.
- Haggerty, K.D., Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics, *Qualitative Sociology*, Vol. 27, No. 4, 2004, pp. 391–414.
- Israel, M.; Hay, I., *Research Ethics for Social Scientists*, Sage Publication, London, 2006.
- Macfarlane, B., *Researching with Integrity The Ethics of Academic Enquiry*, Routledge, New York, 2009.
- Schrage, Z.M., The case against ethics review in the social sciences, *Research Ethics*, Vol 7, No 4, 2011, pp. 120–131.
- van den Hoonaard, W.C., *The Seduction of Ethics: Transforming the Social Sciences*, University of Toronto Press, 2011.
- Weindling, P.J., *The Nazi Medical Experiments*, în vol. *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (Ed. Ezekiel J. Emanuel, Christine C. Grady, Robert A. Crouch, Reidar K. Lie, Franklin G. Miller, David D. Wendler), Oxford University Press, 2008.